

ISSN 0130-5719

Філософська думка

1 1986

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму і соціально-філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу, вміщуємо статті: Програмні документи історичного значення. Наступність, новаторство, реалізм; С. Б. Кримський. Наука в контексті культури.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: В. О. Цикін. Основні форми зв'язку змістової аксіоматичної системи з практикою. Л. В. Никонорова. Суспільно-практична сутність світоглядної свідомості. О. І. Афанасьєв. Проблема розуміння в структурі наукового пояснення; В. В. Танчер. Від доктрини «рівноваги» до концепції «соціального конфлікту» (критика світоглядно-методологічних основ сучасної теоретичної соціології США).

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 1 Січень — лютий 1986

Київ Наукова думка

З М І С Т

Назустріч XXVII з'їздові КПРС

Програмні документи історичного значення. Наступність, новаторство, реалізм 3

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Кримський С. Б. Наука в контексті культури 12

Цикін В. О. (Суми). Основні форми зв'язку змістової аксіоматичної системи з практикою 25

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Никонорова Л. В. Суспільно-практична сутність світоглядної свідомості 32

Методологія наукового пізнання

Афанасьєв О. І. (Одеса). Проблема розуміння в структурі наукового пояснення 39

Оссовський В. Л. Методологічні проблеми соціологічного дослідження цінностей професійної діяльності 48

З історії вітчизняної філософії

Қотляр М. Ф. Державний устрій давньоруського суспільства і його відображення у «Слові о полку Ігоревім» 57

Ставицький В. І. Про джерела філософсько-історичної концепції «Слова о полку Ігоревім» 69

Критика буржуазної ідеології

Танчер В. В. Від доктрини «рівноваги» до концепції «соціального конфлікту». (Критика світоглядно-методологічних основ сучасної теоретичної соціології США) 75

Репліка

Шпак В. Т. (Черкаси). З приводу однієї фальшивки 87

З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки

Костюк Н. Т., Білолюб В. Д. Посилення світоглядної спрямованості викладання природничих наук у вузах 91

Наукові повідомлення

Теняк Ю. П. (Полтава). Теорія художнього образу і проблеми типізації в естетичних поглядах О. О. Потебні 94

Домб Г. І. (Ворошиловград). Логічне слідування і когнітивна комунікація 100

Шадуцький В. Г. Поняття «здоровий глузд» в історико-філософській традиції 107

Наукове життя

Зеленов Л. О. (Горький). Самодіяльний науковий центр (досвід роботи) 117

Матусевич В. А., Севекіна Н. В. Повніше використовувати соціальні резерви виробництва 120

Хроніка наукового життя 38, 90, 136

Рецензії 122

Наші автори 3-тя стор. обкл.

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ XXVII СЪЕЗДУ КПСС. Программные документы исторического значения. Преемственность, новаторство, реализм, п. 3. СОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА. *Крымский С. Б.* Наука в контексте культуры, с. 12. *Цыкин В. А.* (Сумы). Основные формы связи содержательной аксиоматической системы с практикой, с. 25. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Никонорова Л. В.* Общественно-практическая сущность мировоззренческого сознания, с. 32. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Афанасьев А. И.* (Одесса). Проблема понимания в структуре научного объяснения, с. 39. *Оссовский В. Л.* Методологические проблемы социологического исследования ценностей профессиональной деятельности, с. 48. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Котляр Н. Ф.* Государственное устройство древнерусского общества и его отражение в «Слове о полку Игореве», с. 57. *Ставицкий В. И.* Об источниках философско-исторической концепции «Слова о полку Игореве», с. 69. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Танчер В. В.* От доктрины «равновесия» к концепции «социального конфликта». (Критика мировоззренческо-методологических оснований современной теоретической социологии США), с. 75. Реплика. *Шпак В. Т.* (Черкассы). По поводу одной фальшивки, с. 87. ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ КАФЕДР ФИЛОСОФИИ И НАУЧНОГО КОММУНИЗМА ВУЗОВ РЕСПУБЛИКИ. *Костюк Н. Т., Белогуб В. Д.* Усиление мировоззренческой направленности преподавания естественных наук в вузах, с. 91. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Тенянюк Ю. П.* (Полтава). Теория художественного образа и проблемы типизации в эстетических взглядах А. А. Потебни, с. 94. *Домб Г. И.* Логическое следование и когнитивная коммуникация, с. 100. *Шадурский В. Г.* Понятие «здравый смысл» в историко-философской традиции, с. 107. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Зеленов Л. А.* (Горький). Самодеятельный научный центр (опыт работы), с. 117. *Матусевич В. А., Севекина Н. В.* Полнее использовать социальные резервы производства, с. 120. ХРОНИКА НАУЧНОЙ ЖИЗНИ, с. 38, 90, 136. РЕЦЕНЗИИ, с. 122. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

TO MEET THE 27th CONGRESS OF THE CPSU. Program Documents of the Historical Significance. Succession, Innovation, Realism, p. 3. SOCIAL AND PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF THE TECHNICAL PROGRESS SPEEDING-UP. *Krymsky S. B.* The Science in the Context of Culture, p. 12. *Tsykin V. A.* (Sumy). The Main Forms of Connection of the Non-Formal Axiomatal System with Practice, p. 25. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Nikonorova L. V.* The Social and Practical Essence of the World-Outlook Consciousness, p. 32. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Afanasiev A. I.* (Odessa). The Problem of Understanding in the Structure of Scientific Explanation, p. 39. *Ossovsky V. L.* Methodological Problems of the Sociological Investigation of the Values of the Professional Activity, p. 48. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Kotlyar N. F.* The State Organization of the Ancient Russian Society and Its Reflection in the «Deed of Prince Igor», p. 57. *Stavitsky V. I.* About Sources of the Philosophical and Historical Conception of the «Deed of Prince Igor», p. 69. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Tancher V. V.* From the Thesis of «Equilibrium» to the Conception of a «Social Conflict». (Criticism of Weltanschauung and Methodological Bases of the Modern Theoretical Sociology of the USA), p. 75. REMARK. *Shpak V. T.* (Cherkassy). On the Occasion of One-Fraud, p. 87. FROM THE EXPERIENCE OF WORK OF PHILOSOPHY AND SCIENTIFIC COMMUNISM DEPARTMENT OF THE REPUBLICAN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS. *Kostyuk N. T., Belogub V. D.* Consolidation of the World-Outlook Direction in Teaching of Natural Sciences in Higher Educational Institutions, p. 91. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Tenyanko Yu. P.* (Poltava). The Theory of the Artistic Image and the Problems of Typization in the Aesthetical Views of A. A. Potebnya, p. 94. *Domb G. I.* The Logical Entailment and Epistemic Communication, p. 100. *Shadursky V. G.* The Notion of «Common Sense» in the Historical and Philosophical Traditions, p. 107. SCIENTIFIC LIFE. *Zelenov L. A.* (Gorky). Amateur Scientific Centre (Experience of the Work), p. 117. *Matusevich V. A., Sevekina N. V.* To Use Social Reserves of Production More Perfectly, p. 120. REVIEWS, p. 122. OUR AUTHORS, the 3rd Page of the Cover.

ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ ІСТОРИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ. НАСТУПНІСТЬ, НОВАТОРСТВО, РЕАЛІЗМ

Підготовка до ХХVII з'їзду КПРС вступила в завершальний етап: в країні розгорнулося всенародне обговорення проектів нової редакції Програми КПРС, Статуту партії (із запропонованими змінами) і Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. «Це документи величезної політичної значимості,— підкреслювалось на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС.— Йдеться в них про наші програмні цілі, про вузлові питання генеральної лінії партії, її економічну стратегію, форми і методи роботи в масах на сучасному, винятково складному і відповідальному відрізку історії, який великою мірою — як у внутрішньому, так і міжнародному плані — має переломний характер»¹. Почавши ділову, побільшовицьки відверту раду з народом, партія висунула ідеї, положення й настанови, які мають історичне значення. Вони є не тільки підсумками звершеного, а й ясною і обґрунтованою програмою дій в ім'я людини і миру на землі.

Програмні документи КПРС — це по суті одна цілісна розробка найважливіших проблем сучасного і майбутнього розвитку радянського суспільства. Вони покликані стати надійною теоретичною й організаційною базою для розгортання перетворюючої діяльності мільйонів людей і досягнення радянським народом накреслених партією історичних перспектив. В цих документах відображені стратегія і тактика всебічного вдосконалення соціалізму, будівництва комунізму в єдності їх головних — теоретичних і організаційних, господарських і політичних, соціальних та ідейно-виховних аспектів.

Всенародне обговорення виявило широку підтримку трудящими підсумків і узагальнень досвіду соціалістичного будівництва, зроблених у передз'їздовських документах, одностайне схвалення ними шляхів і засобів досягнення намічених цілей. Воно ще більше посилило сформовану рішеннями квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС творчу атмосферу, якою відзначається нині все суспільне життя країни. У тисячах виступів, листів трудящі Радянського Союзу підкреслюють, що проекти обговорюваних партійних документів гармонійно поєднують наступність і новаторство у реалістичному підході до актуальних питань внутрішньої і зовнішньої політики, до управління процесом всебічного вдосконалення соціалізму. Таке поєднання є запорукою практичної здійснимості партійних накреслень, істотною ознакою їх наукової обґрунтованості, підтвердженням їх політичної правильності.

Проекти нової редакції Програми, Статуту КПРС (із запропонованими змінами) і Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР акумулюють у собі величезний практичний досвід партійного керівництва, державного і господарського управління соціалістичним будівництвом в нашій країні. Наступність виражених в них основоположних політичних оцінок і настанов КПРС підтверджує її теоретичну принциповість і послідовність, її вірність марксизмові-ленінізму.

¹ Горбачов М. С. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р. К., 1985, с. 5.

В проекті нової редакції Програми КПРС — головному теоретичному й політичному документі партії — зосереджено фундаментальні ідеї марксистсько-ленінської теорії, узагальнено історичний досвід будівництва соціалізму в СРСР, країнах соціалістичної співдружності, досвід світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху, широкої антиімперіалістичної боротьби за мир і соціальний прогрес. Неминущою ідейною базою Програми КПРС, як і раніше, виступають діалектико-матеріалістичне розуміння історії, закономірностей суспільного розвитку, марксистсько-ленінська теорія класової боротьби і революції, ленінський аналіз розвитку імперіалізму, вчення про загальні закономірності будівництва соціалізму і його специфічні особливості в різних країнах, теорія комуністичної формації, принцип дальшого зміцнення керівної ролі Комуністичної партії в творенні нового суспільства та ін.

Положення нової редакції Програми КПРС щодо вдосконалення соціалізму і поступового переходу до комунізму базуються на основоположному висновку марксистсько-ленінської теорії про вирішальну роль економічного розвитку суспільства і економічної політики партії для розв'язання всіх соціальних проблем, питань духовного і культурного життя нашого суспільства. У цьому документі в основному збережена теоретична оцінка провідного напрямку розвитку соціальної структури соціалістичного суспільства: зближення класів, соціальних груп і прошарків, подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, містом і селом, дальше вдосконалення національних відносин, зміцнення братерської дружби всіх націй і народностей країни. Наступністю відзначається і положення про переростання диктатури пролетаріату в політичну організацію всіх трудящих, а пролетарської держави — в загальнонародну.

В тексті нової редакції Програми КПРС, як і в попередній її редакції, велику увагу приділено ролі суб'єктивного фактора в житті і розвитку нашого суспільства. Як фундаментальне соціальне завдання розглядається ідейно-виховна робота партії, спрямована на дальше збагачення духовного життя радянського суспільства, на формування гармонійно розвиненої, соціально активної особи. Вказується на взаємозв'язок головних напрямів виховної діяльності — світоглядного, трудового, морального, інтернаціонально-патріотичного, атеїстичного виховання, на необхідність рішучої боротьби з виявами ідеології і моралі, чужих соціалістичному способу життя.

Зберігають своє принципове значення положення про необхідність дальшого інтернаціонального згуртування комуністів, зміцнення їх співробітництва з іншими прогресивними силами у світі, про антиімперіалістичну спрямованість діяльності основних загонів світового революційно-визвольного руху. Підкреслюється виняткова важливість ідеологічної боротьби соціалізму проти сил імперіалізму, реакції, мілітаризму.

В новій редакції Програми КПРС підтверджено непорушність ленінських принципів мирного співіснування як фундаментальних засад зовнішньої політики КПРС, Радянської держави — політики миру, боротьби проти загрози нової світової війни, за поглиблення співробітництва з братніми соціалістичними країнами, за розвиток рівноправних дружніх відносин з країнами, що визволились, за підтримання взаємовигідних відносин з капіталістичними державами.

Незмінним лишається висновок про закономірне зростання керівної ролі КПРС як ядра політичної системи радянського суспільства в процесі всебічного вдосконалення збудованого в СРСР соціалізму, в будівництві комунізму. Ці та інші програмні положення з честю витримали перевірку часом, довели свою теоретичну обґрунтованість і евристичну силу, свою практичну ефективність і політичну правильність.

Наступністю відзначається і проект Статуту КПРС (із запропонованими змінами). Нерозривна органічна єдність між партійною Програмою і Статутом, ідейними і організаційними початками, теорією і практикою, глибоко притаманна ленінській партії, характеризує і обговорюваний нині проект Статуту. «Спільно прийняті правила організації» (В. І. Ленін), зафіксовані в його параграфах, точно відображають спадкоємність і послідовність у політичному курсі КПРС. Ленінські принципи і норми партійного життя закладені, немов генетичний код, в ідейні й організаційні початки партійної роботи, забезпечували й забезпечуватимуть досягнення цілей, поставлених у третій Програмі КПРС.

На величезний досвід ідейно-теоретичної і організаційно-політичної роботи партії спирається і проект Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. Фундаментальні положення і принципи Програми і Статуту визначили його структуру, систему пріоритетів у планах і прогнозах господарського, соціального і культурного розвитку країни, спричинили ті риси, які характеризуватимуть її на порозі третього тисячоліття.

«Разом з тим послідовність і наступність у теорії неодмінно передбачають її творчий розвиток, збагачення принципівими положеннями відповідно до історичного досвіду,— підкреслювалося на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС.— Це цілком природно. Тепер ми краще, точніше уявляємо шляхи вдосконалення соціалізму, досягнення нашої програмної мети — комунізму. Безумовно, усе це мало дістати і дістало відображення в головному теоретичному і політичному документі партії»².

Творчо, по-новаторськи розвиваючи ті програмні положення, правильність яких підтверджена практикою, виявляючи і критично переосмислюючи інші, котрі не витримали перевірки часом, КПРС виходить з ленінського розуміння організуючої ролі програмних партійних документів. «Свято зберігаючи ленінські традиції, партія завжди пам'ятає про заповіті вождя революції — більше уваги до нерозв'язаних завдань, до того, що належить ще зробити»³. Це прагнення є лейтмотивом усіх передз'їздівських документів партії. Воно визначає питому вагу і спрямованість тих нових положень і вимог, принципів і планових накреслень, які втілені в них.

В новій редакції Програми збагачено теоретичне визначення основних економічних, соціальних і політичних характеристик соціалізму як суспільного ладу, його історичних переваг як ступеня прогресу людства, що перевершує капіталізм, окреслено ті контури майбутнього в розвитку усіх галузей суспільного життя, які має дістати наше суспільство в результаті здійснення Програми. «Через прискорення соціально-економічного розвитку країни — до досягнення якісно нового стану радянського суспільства — така формула, що виражає суть сучасного курсу партії»⁴.

Науково, реалістично визначаючи сучасний історичний етап розвитку нашого суспільства («країна вступила в етап розвинутого соціалізму»⁵), проект нової редакції Програми уточнює шляхи і засоби всебічного й планомірного вдосконалення соціалізму, наголошує, що «...розвиток соціалізму, дедалі повніше розкриває його можливостей і переваг, зміцнення притаманних йому загальнокомуністичних начал і означає справжній рух суспільства до комунізму»⁶.

² Там же, с. 6.

³ Горбачов М. С. Виступ на прийомі в Кремльському палаці з'їздів 7 листоп. 1985 р.— Рад. Україна, 1985, 8 листоп.

⁴ Горбачов М. С. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС, 15 жовт. 1985 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р., с. 7.

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). Проект.— К., 1985, с. 4.

⁶ Там же, с. 24.

Це стосується передусім економічної стратегії партії, яка визначена з урахуванням дальшого поглиблення науково-технічної революції, націлена на здійснення нової широкомасштабної технічної реконструкції народного господарства, переведення його на рейки інтенсивного розвитку, на вихід радянської економіки на найвищий рівень організації та ефективності. Концепція прискорення економічного й соціального розвитку — стрижень нової редакції Програми КПРС, Основних напрямів економічного й соціального розвитку СРСР; нею ж спричинена і поява багатьох нових статутних положень, які мають на меті надати організаційного забезпечення цьому прискоренню. Головний важіль прискорення, підкреслено в новій редакції Програми, — це науково-технічний прогрес. Реконструкція народного господарства на основі використання новітніх досягнень науки і техніки, ефективного з'єднання науки з виробництвом дозволить кардинально піднести продуктивність суспільної праці, рівень і якість продукції, поліпшити використання ресурсів.

Як корінне завдання партія розглядає і вдосконалення виробничих відносин, підтримання їх відповідності продуктивним силам, що динамічно розвиваються, підвищення рівня усупільнення виробництва, зближення (а в перспективі — й злиття) колгоспно-кооперативної власності із загальнонародною. Вдосконаленню виробничих відносин сприятиме і перебудова господарського механізму. «Вся система управління має бути націлена на збільшення вкладу кожної ланки народного господарства в досягнення кінцевої мети — найповніше задоволення потреб суспільства при найменших затратах усіх видів ресурсів. Це — непорушний закон соціалістичного господарювання, основний критерій оцінки діяльності галузей, об'єднань і підприємств, усіх виробничих осередків»⁷. Згідно з ленінським принципом демократичного централізму, увагу центральних органів управління слід дедалі більше зосереджувати на розв'язанні стратегічних завдань соціально-економічного розвитку, на практичному здійсненні єдиної політики в усіх галузях суспільного життя. Водночас КПРС послідовно проводить лінію посилення управлінської самостійності підприємств і об'єднань, організуючої ролі трудових колективів, курс на всемірний розвиток творчої ініціативи трудящих, якнайповніше залучення їх до управління виробництвом, державними справами, усім життям радянського суспільства. «Партія дбає про те, щоб в управлінні суспільством послідовно проводилися принципи соціалістичного самоврядування народу, тобто щоб управління не тільки здійснювалося в інтересах трудящих, але й законномірно, крок за кроком ставало безпосередньою справою самих трудящих...»⁸

Ця вимога спирається на ґрунтовне вивчення суспільних відносин, які склалися в радянському суспільстві, на прогнозу оцінку напрямку й темпів її дальшого розвитку. Вперше в партійній програмі цілий її розділ присвячено аналізу сфери соціальних відносин і їх планомірно-вдосконаленню. На основі узагальнення тенденцій розвитку соціальної структури радянського суспільства зроблено висновок, що подолання класових відмінностей, формування соціально однорідного суспільства відбудеться, в основному, в рамках першої (соціалістичної) фази комуністичної формації, а повністю — за умов комунізму.

В результаті теоретичної роботи партії, досягнень суспільствознавчої науки за останні 25 років до тексту нової редакції Програми уведено низку нових понять: «соціалістичний народ як нова історична спільність», «соціалістичний спосіб життя», «людський фактор суспільного розвитку», «принцип соціальної справедливості», «соціалістичне самоврядування народу», «інтеграція науки й виробництва», «агропро-

⁷ Там же, с. 36.

⁸ Там же, с. 48.

мисловий комплекс», «розумні потреби» та ін. Їм дано змістовні визначення, розкрито їх роль в розумінні діалектики соціалістичного суспільного розвитку, його нових сторін і особливостей. Визначено характеристику тих основних сфер і галузей суспільного життя, які становлять предмет соціальної політики партії (раніше він обмежувався переважно сферою матеріального добробуту народу).

Істотною новизною відзначаються положення програми щодо дальшого вдосконалення політичної системи нашого суспільства, здійснення соціалістичного самоврядування народу як більш високого ступеня розвитку радянської демократії, як справжнього народовладдя, а також положення, що розкривають особливу соціальну роль трудових колективів як основного осередку соціальної структури радянського суспільства. Принципове значення для вдосконалення управління соціалістичним суспільством має нове положення про те, що, «діючи в рамках Конституції, КПРС спрямовує і координує роботу державних та громадських організацій, дбає про те, щоб кожна з них повною мірою виконувала властиві їй функції. Усією своєю діяльністю партія подає приклад служіння інтересам народу, додержання принципів соціалістичного демократизму»⁹.

Цією думкою пройняті і нововведення до Статуту КПРС, обговорювані нині комуністами. Зміни в нашому партійному кодексі життя націлені, з одного боку, на дальше розширення внутрішньопартійної демократії, на розвиток ініціативи всіх — і передусім первинних — парторганізацій, кожного комуніста, а, з другого, — на підвищення їх відповідальності за прийняті рішення, за успіх загальної справи. Повніше, різнобічніше, відповідно до вимог часу, враховано духовні і моральні аспекти діяльності члена партії, конкретизовано питання, пов'язані з внутрішньопартійною демократією, підкреслено необхідність наполегливого розширення гласності і свободи обговорення актуальних проблем партійного життя, неухильного додержання партійної дисципліни. Статут КПРС чітко визначає вимоги щодо активності, наступальності життєвої позиції кожного комуніста в боротьбі з недоліками, вказує, що парадність, зарозумілість, самозаспокоєність, місництво, відомчість, оковамилювання та інші подібні дії, що завдають шкоди партії і державі, мають бути піддані нищівному вогню більшовицької критики і самокритики. Усім змістом і смислом своїх статутних вимог партія підкреслює: ніхто в партії — жодна організація і жоден комуніст — не можуть лишатися поза контролем. Окремим пунктом виділено, зокрема, положення, за яким член партії, що припустився порушення радянських законів, «несе подвійну відповідальність — перед державою і перед партією»¹⁰. Проект підкреслює, що в колективності як найвищому принципі партійного керівництва — запорука нормальної діяльності парторганізацій, правильного виховання кадрів, розвитку активності і самодіяльності комуністів.

Статутні вимоги створюють передумови для посилення авангардної ролі комуністів, для дальшого згуртування навколо них безпартійних, всіх радянських людей в ім'я об'єднання і піднесення їхніх спільних зусиль щодо здійснення програмних накреслень партії, народногосподарських планів і передбачень. Таке об'єднання і піднесення є найвагомішою запорукою того, що програмна концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни буде втілена в життя успішно і в найкоротші строки. «...У таку швидкість, якщо рухом керує справді революційна партія, в таку швидкість ми віримо і такої швидкості ми що б то не стало доб'ємося»¹¹, — підкреслював В. І. Ленін.

⁹ Там же.

¹⁰ Статут Комуністичної партії Радянського Союзу: (з пропозованими змінами). Проект. — Рад. Україна, 1985, 2 листоп.

¹¹ *Ленін В. І.* Промова на IV сесії ВЦВК ІХ скликання, 31 жовт. 1922 р. — Повне зібр. творів, т. 45, с. 235.

Тому-то така виняткова увага приділяється у передз'їздівських документах людському фактору, підвищенню свідомості, активності, ініціативності, відповідальності кожного громадянина СРСР. Партія націлює на перемогу свідомості над стихійністю, над старими звичками і традиціями, над усім тим, що К. Маркс називав «убогою душею» приватного інтересу, вказує на величезну виховну (а де це потрібно — й перевиховну) силу громадськості, загальносуспільного інтересу.

На це націлені, зокрема, положення проекту Програми в її новій редакції і відповідні їм установки щодо єдності і ефективності матеріального і морального стимулювання хорошої праці і санкцій за працю недбалу, викладені в проекті Основних напрямів економічного і соціального розвитку країни. Загалом і економічна стратегія, і соціальна політика, і ідейно-виховна робота розглядаються в передз'їздівських документах як органічне ціле, складові якого відчутно впливають одне на одне. В цьому плані слід підкреслити, що в зазначених документах всебічно враховані соціальний вплив економіки і економічний ефект соціальної політики, господарча ефективність виховання і виховна дія усіх тих чинників, які традиційно залічувалися раніше до «позавиховних». Комплексність підходу до проблем, що стоять перед країною, емко була виражена на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС: «Тільки через добре продуману економічну стратегію, сильну соціальну політику і цілеспрямовану ідейно-виховну роботу, взяті в їх нерозривній єдності, можна активізувати людський фактор, без якого не може бути розв'язане жодне з висунутих завдань»¹².

Розв'язанню проблеми активізації людського фактора підпорядковані численні положення передз'їздівських документів — зокрема, про неухильне поліпшення умов праці радянських людей, дальшу демократизацію суспільного життя, про піднесення матеріального добробуту населення і забезпечення його продуктами харчування і предметами споживання, а також ті, що стосуються проблем освіти, охорони здоров'я, житла, організації відпочинку та ін. Провідна роль в активізації людського фактора відведена ідейно-виховній роботі, яка розглядається не лише як вид діяльності, а й як цілісна система організації духовного життя суспільства, вплив якої має політично орієнтований характер і сприяє утвердженню в масовій свідомості комуністичних ідеалів, марксистсько-ленінського світогляду, норм і правил соціалістичного співжиття. Партія висуває до ідейно-виховної роботи такі вимоги, як реалістичний підхід до постановки виховних завдань, глибина ідейно-теоретичного змісту і широка інформативність, правдивість і зрозумілість, врахування зрослих духовних потреб і запитів трудящих, єдність слова і діла. Ці вимоги дозволяють уникати як абстрактного просвітництва, так і буденної заземленості в змісті ідейно-виховної діяльності. В такому контексті принципово поставлене і питання про боротьбу з негативними явищами, пов'язаними як з пережитками минулого в свідомості й поведінці людей, так і з недоліками практичної роботи в різних галузях суспільного життя. «Партія робитиме все необхідне для того, щоб повною мірою використати перетворюючу силу марксистсько-ленінської ідеології для прискорення соціально-економічного розвитку країни, вести цілеспрямовану роботу в справі ідейно-політичного, трудового і морального виховання радянських людей, формування гармонійно розвиненої, суспільно активної особи, яка б поєднувала в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість»¹³.

Цій принциповій настанові підпорядковані програмні завдання щодо формування наукового світогляду, трудового, морального, пат-

¹² Горбачов М. С. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р., с. 9.

¹³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). Проект, с. 53.

ріотичного й інтернаціонального, атеїстичного виховання, вимоги щодо участі у виховному процесі засобів масової інформації і пропаганди, закладів народної освіти і культури, творчих спілок, представників літератури й мистецтва. Особливо наголошено на ролі суспільствознавців в ідейно-виховній роботі — як в її практичному здійсненні, так і в поглибленні її теоретичних підвалин.

В тісному зв'язку з внутрішньополітичними викладені в передз'їздівських документах і завдання КПРС, Радянської держави на міжнародній арені, в боротьбі за мир і соціальний прогрес. Головні цілі і напрями нашої міжнародної політики сформульовані з урахуванням міжнародних реальностей і стосуються забезпечення сприятливих зовнішніх умов для вдосконалення соціалістичного суспільства і просування до комунізму в СРСР; усунення загрози світової війни, досягнення загальної безпеки і роззброєння; неухильного розширення і поглиблення співробітництва СРСР з братніми соціалістичними країнами, всемірного сприяння зміцненню і прогресові світової системи соціалізму; розвитку рівноправних, дружніх відносин СРСР з капіталістичними державами на основі мирного співіснування, ділового, взаємовигідного співробітництва; інтернаціональної солідарності з комуністичними і революційно-демократичними партіями, з міжнародним робітничим рухом, з національно-визвольною боротьбою. «Підхід КПРС до проблем зовнішньої політики поєднує твердий захист інтересів радянського народу, рішучу протидію агресивній політиці імперіалізму з готовністю до діалогу, конструктивного розв'язання міжнародних питань шляхом переговорів»¹⁴. Цей підхід вже реалізується — зокрема, в наслідках женевської зустрічі Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова з президентом США Рейганом, а також у багатьох інших зовнішньополітичних акціях Радянської держави. Він дістав одностайну підтримку радянського народу. Прогресивні, миролюбні сили в усьому світі розцінюють його як принципово позитивний і реалістичний підхід до міжнародних проблем.

Тверезість, зваженість в оцінках і прогнозах, у виборі цілей і засобів їх досягнення органічно притаманні всім трьом передз'їздівським документам партії. Вони свідчать про реалізм як характерну рису діяльності КПРС, як закономірний наслідок поєднання наступності й новаторства в її внутрішній і зовнішній політиці — і водночас як глибинну видіну передумову такого поєднання.

Реалізмом продиктоване кожне положення передз'їздівських документів, сам принциповий і творчий підхід до їх розробки. Так, працюючи над проектом нової редакції Програми, Центральний Комітет КПРС виходив, як зазначав М. С. Горбачов, з того, що «вона повинна бути точним формулюванням справжнього процесу, чітко викладати основні погляди, політичні завдання, бути вільною як від зайвої деталізації, безгрунтовної фантазії, так і від книжкової премудрості, гри в дефініції. Програма — це ясна і точна заява про те, чого партія добивається і за що вона бореться»¹⁵.

Реалістичний підхід спричинив заміну низки положень з попередньої редакції Програми КПРС на більш адекватні сучасному стану справ у країні і в світі, відповідні досвідові будівництва нового суспільства, виявив необхідність відмови від тих положень, які не витримали перевірки практикою, часом. В новій редакції Програми КПРС вони замінені ясними, тверезо зваженими, реалістичними оцінками й передбаченнями. Реалізмом відзначається і визначення сучасної епохи, і самої Програми. «Третя Програма КПРС в її нинішній редакції — це програма планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму, дальшого просування радянського суспільства до комунізму на основі

¹⁴ Там же, с. 62—63.

¹⁵ Горбачов М. С. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС, 15 жовт. 1985 р., с. 7.

прискорення соціально-економічного розвитку країни. Це програма боротьби за мир і соціальний прогрес»¹⁶.

Відповідно до нової редакції Програми цілком реалістичними є планові намітки економічного і соціального розвитку країни. Хоча закладені в Основних напрямках контрольні цифри і якісні показники є високими і досягнення їх вимагатиме напруженої дружньої праці всього народу, однак вони цілком досяжні, бо передусім підкріплені розгалуженою, всеохоплюючою системою заходів і стимулів, забезпечені відповідним розвитком ресурсної, промислової, агропромислової бази, високими темпами прогресу науки й оновлення техніки, реорганізацією господарського механізму, необхідними соціальними, політичними, духовними, культурними чинниками.

Реалістичним підходом до справи продиктовані і пропоновані зміни в Статуті КПРС, які сприятимуть ще тіснішому поєднанню ініціативності комуністів з їх відповідальністю, створять організаційні передумови для істотного піднесення їх активності, для зміцнення керівної ролі партії в здійсненні накреслених планів і завдань.

Реалізм у підході партії до актуальних питань сьогодення, до передбачення майбутнього ґрунтується на переконаності у правильності і величезному евристичному потенціалі марксистсько-ленінської теорії. Піклуючись про її дальший розвиток, КПРС ставить перед суспільствознавцями нові відповідальні завдання. «Увагу суспільствознавців слід зосередити,— вказано у проекті нової редакції Програми,— на вивченні і всебічному аналізі досвіду світового розвитку, створення нового суспільства в СРСР, в інших соціалістичних країнах, діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, матеріальної і духовної сфер в умовах соціалізму, закономірностей становлення комуністичної формації, шляхів і засобів поступового просування до її вищої фази. Науковий аналіз об'єктивних суперечностей соціалістичного суспільства, вироблення обґрунтованих рекомендацій щодо їх розв'язання, надійних економічних і соціальних прогнозів — невідкладне завдання суспільних наук на сучасному етапі розвитку»¹⁷. Наукова думка повинна дати правильні відповіді на питання, які ставить хід світового розвитку, на проблеми, що виникають в комуністичному, робітничому, національно-визвольному рухах, глибоко аналізувати процеси, що відбуваються в капіталістичному суспільстві і вести рішучу боротьбу проти буржуазної і реформістської ідеології, ревізіонізму й догматизму.

Закликаючи комуністів, усіх трудящих енергійно взятися за здійснення історичних завдань, сформульованих у передз'їздівських партійних документах, партія висловлює впевненість, що радянські люди сприймуть Програму КПРС як свою кровну справу і докладуть всіх зусиль для втілення її в життя. Це підтверджується, зокрема, самим ходом всенародного обговорення передз'їздівських партійних документів. «Виступи, критичні зауваження і пропозиції, висловлювані в ході цього обговорення, свідчать, — зазначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький у виступі на звітній конференції Харківської міської партійної організації 7 грудня 1985 р.— про зрослу активність і відповідальність комуністів, усіх трудящих за стан справ не тільки у своєму колективі, а й у партії, у країні в цілому, за зміцнення миру і міжнародної безпеки... Є всі підстави сказати, що висунуті великі політичні завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни, послідовний і конструктивний зовнішньополітичний курс КПРС і Радянської держави дістають загальнопартійну, загальнонародну підтримку»¹⁸.

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу : (Нова ред.). Проект, с. 5.

¹⁷ Там же, с. 59.

¹⁸ Рад. Україна, 1985, 8 груд.

Масштаби накресленої партією роботи по прискоренню економічного і соціального розвитку країни грандіозні. Успішне її виконання піднесе на новий, якісно вищий рівень економічну і оборонну могутність СРСР, добробут нашого народу, сприятиме дальшому зростанню притягальної сили ідей соціалізму і комунізму, стане вагомим внеском у справу зміцнення миру в усьому світі.

* * *

В передовой статье анализируются съездовские документы — проекты новой редакции Программы КПСС, Устава партии (с предлагаемыми изменениями) и Основных направлений экономического и социального развития СССР на 1986—1990 годы и на период до 2000 года. Раскрыты характерные черты указанных документов — преемственность, новаторство, реализм, показано их историческое значение.

* * *

Documents published before the 27th Congress of the CPSU — draft of the new wording of the CPSU Programme, draft of the Party Rules (with the suggested changes) and draft of the Guidelines for the Economic and Social Development of the USSR for 1986-1990 and the Period Ending in 2000 — are analyzed in the editorial. All these documents are characterized by the continuity, innovation, realism and their historic significance is shown.

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

С. Б. КРИМСЬКИЙ

НАУКА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ

У сучасних умовах наука як особлива форма життєдіяльності людини дедалі більше виявляє свій внутрішній зв'язок з людськими, а отже, і культурними чинниками суспільно-історичного розвитку. Це виражається насамперед у тому, що, як чинник культури, наука зумовлює істотні зрушення в характері ціннісних орієнтацій, мотивів, ліній поведінки особи, виступає не лише як соціальний інститут культивування знання, а і як характеристика способу життя. Ця тенденція до безпосередньої соціалізації і гуманізації сучасної науки активізує завдання соціально-етичного і морально-гуманістичного її регулювання і управління нею в регіональних і глобальних масштабах.

У соціалістичному суспільстві розвиток науки і розгортання науково-технічного прогресу виступають як свідомо керовані й контролювані процеси, визначаються цілями і завданнями його послідовного вдосконалення. Особливого значення набувають завдання органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного способу господарювання, ефективне використання результатів наукового пізнання в усіх сферах суспільного життя, прискорення науково-технічного прогресу. В інтенсифікації останнього велику роль відіграє дальший розвиток фундаментальної науки. «Саме вона виступає як генератор ідей, відкриває прориви в нові галузі, дає вихід на новий рівень ефективності»¹. Підвищення ефективності фундаментальних досліджень однією із внутрішніх своїх передумов має поглиблення знання про закони функціонування і розвитку науки, використання яких у практиці наукової діяльності охоплює широкий спектр питань від вдосконалення планування і організації науково-дослідницької роботи до визначення шляхів розв'язання конкретних науково-пізнавальних завдань. У розгляді цих законів актуальною проблемою є вивчення генезису і функціонування науки в контексті культури, що дає можливість зрозуміти специфіку науково-пізнавальної діяльності в порівнянні з іншими формами культури, принципову роль рефлексивних механізмів у науковій свідомості, її культуро- і системоутворюючі чинники.

Проблема культури і культурних чинників науки далеко виходить за рамки академічного інтересу і змикається з осмисленням гостро-соціальних колізій творчого саморозвитку людини, вільної реалізації її сутнісних сил. Будучи формою саморозвитку людини, культура включає науку і наукове пізнання як засіб соціально-історичного прогресу. Але проблема розвитку людських сутнісних сил, в тому числі пізнавальної здатності, не зводиться тільки до гносеологічних, логічних або психологічних питань. Існують певні соціально-історичні передумови функціонування і використання науки як феномена культури.

Якщо, наприклад, наука використовується на шкоду суспільному прогресові, зводиться до продукування засобів глобального знищення,

¹ Горбачов М. С. Корішні питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-техн. прогресу, 11 черв. 1985 р.—К., 1985, с. 19.

перекреслює гуманістичні перспективи майбутнього і розглядається як апологія «машинного начала» щодо всіх людських проблем, то таке відчуження результатів наукового пізнання порушує, крім того, питання про цілісність культури. В ній виникає колізія між пафосом утвердження людського начала, що конститує культурні системи, і його спотворенням — аж до контркультурних форм, втілених у сцієнтистських моделях цивілізації.

Такі колізії характерні для сучасного буржуазного суспільства, де виникають антагоністичні відносини між наукою та іншими культурними формами або, як пише Ч. Сноу, своєрідний розкол культури на природничонаукову і гуманітарні сфери².

Аналіз умов перетворення науки в культурний феномен актуалізує споконвічне питання про соціальну небезпеку неуттва. На цю обставину ще в XIX ст. звернув увагу К. Маркс. «Неуттво,— писав він,— це демонічна сила, і ми боїмося, що воно стане причиною ще багатьох трагедій»³.

Сьогочасна історія розширила адресати цього попередження. «Демонічним» нині є не тільки незнання, а й наукове знання за межами його соціально-морального освоєння і контролю, знання, зведене сцієнтистським запереченням гуманістичного начала науки до «культурного неуттва». Тут по суті виявляються фаустіанські колізії науки, до яких призводить цинізм знання, позбавленого моральних горизонтів, знання, що продало свою духовність ідолу прагматизму, який прирікає науку на існування між ілюзійністю «теоретичної алхімії» думки й сліпим практицизмом.

Істотними умовами збереження соціальної самоцінності науки є умови перетворення її у факт культури, коли ціннісним принципом творчої діяльності стає знання, яке усвідомлює свої межі у сфері соціальності, здатне втілюватися в людських долях згідно з ідеалами моральності й мудрості. Але такі умови конституювання науки в культуру не є постійно діючою нормою в історії пізнання.

Історично можливі різні форми відношення науки і культури — від їх єдності до конфлікту. Причому в ситуаціях конфлікту не завжди культура виступає благом, а наука — злом. У таких обставинах важливо знати: яка культура і яка система науки втягнуті в антагоністичні відносини? Так, у боротьбі проти коперніканства папська курія використала не тільки теологічні аргументи, а й апелювала до півторатисячолітньої традиції європейської культури, пов'язаної з морально-правовими (концепція людини як «вінця творіння»), художньо-естетичними (драматургічне витлумачення світу як споконвічної боротьби добра із злом), філософсько-патрістичними (християнська антропологія) основами антропоцентризму — утвердженням абсолютного місця людського світу в Універсумі.

Такі прецеденти відчуження і протиставлення різних типів ціннісних орієнтацій засвідчують, що наука і культура можуть розглядатися не тільки як єдине, інтегроване ціле, а й як самостійні смислотворюючі системи. Відповідно, під час аналізу їх відношень вони мають братися в такому вимірі, при якому розгляд науки як культурного феномена був би результатом, а не вихідним пунктом дослідження. В протинному разі знімаються сама проблема співвідношення науки й культури і можливість їх специфікації. Інакше кажучи, науку і культуру доцільно аналізувати в двоаспектному розмежуванні, коли в одному випадку можна відповісти на питання, чому можливий конфлікт між науковими і культурними системами, а в другому,— які шляхи його подолання, умови інтеграції науки і культури.

² Див.: Сноу Ч. Две культуры.— М., 1973.

³ Маркс К. Передовиця в № 179 «Kolnische Zeitung».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 106.

Двоаспектний підхід передбачає аналіз науки і культури на нормативному і дескриптивному рівнях. Це означає, що наука може досліджуватися не тільки в її фактичному здійсненні — як система об'єктивних істин, які не залежать ні від людини, ні від людства, а й нормативно, як соціальний інститут з його ціннісними орієнтаціями, як міра науковості (дескриптивний рівень опису). Відповідно і культура може виступати і нормативно (як міра культурності⁴) — і тоді вона буде протистояти варварству (в його історичному розумінні), — і у фактичному здійсненні, коли культурні феномени розкриваються в усій багатоманітності форм соціальності. При цьому істотно відзначити той факт, що в першому випадку (як міра або норми) культурною виявляється не все соціальне, а соціальність в її інтенції на подолання тих чи тих форм відчуження людини, а в другому (дескриптивному) — культура береється не тільки в ціннісній площині як антитеза варварству, а й у всій різноманітності соціального досвіду, в контексті адекватних і обернених форм культурно-історичного процесу, коли вона протиставляється лише природі. Інакше кажучи, «місце», займане в культурі мистецтвом, наукою або мораллю, може заповнюватися певними продуктами художньої або наукової творчості не довільно і не автоматично, а згідно з відповідними нормами і вимогами епохи, що ставляться до духовного виробництва. Так і виникає зазор між історично актуальною культурою (культурою на рівні прийнятої норми) і рештою масиву людської діяльності, віднесеним до культури за своїм походженням, а не за фактичним використанням і оцінкою тими чи іншими класами.

Зіставлення нормативного і дескриптивного рівня аналізу науки і культури дозволяє розглядати їх історично, в процесі постійного відмежування «наукового» від «ненаукового», «культурного» від «некультурного», специфічно здійснюваного в кожну епоху. Це виявляється можливим через історичне дослідження норми і фактичного здійснення «науковості» або «культурності» в ту чи ту епоху. Тим самим відношення науки і культури виступає не тільки як взаємозв'язок частини і цілого, а й через подання їх у специфічних формах.

З нормативного погляду наука орієнтована на відтворення, відображення об'єкта у свідомості суб'єкта, тобто на рух від об'єкта до суб'єкта, при якому останній виступає лише як відчужувана форма засвоєння об'єктивної істини. Наука прагне мінімізувати «людський чинник», хоча наукове пізнання і реалізує перехід від розглядуваних об'єктів до їх відтворення в знанні. В системах культури на рівні нормативного аналізу можна, навпаки, фіксувати зворотний рух від суб'єкта до об'єкта, тобто проєктивний хід від намірів, бажань, цілей до їх об'єктивного втілення, хоча об'єктивність є тут лише формою реалізації суб'єктивності. Інакше кажучи, культура виступає як опредметнення — і притому людським (в історичному розумінні) способом — сутнісних сил людини.

Отже, культура оптимізує людський чинник, хоча і потребує для цього об'єктивності його опредметнених форм. Об'єктивність виявляється результируючим наслідком і в наукових, і в культурно-історичних системах. В науковому знанні об'єктивність — це результат елімінації суб'єкта, в культурі ж вона виступає як наслідок опредметнення сутнісних сил суб'єкта. В культурно-історичних системах (тобто у сфері духовно-практичного освоєння світу) діє «вимога повернення предметного світу людині»⁵, «відчужуваного» в абстрактному мисленні або суспільній свідомості.

Розрізняються наука і культура також за своїми продуктами, якщо під ними розуміють, відповідно, наукове знання і ціннісно-буттєве від-

⁴ Див.: *Межуєв В. М.* Культура и история.— М., 1977.

⁵ *Маркс К.* Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 144.

ношення. Тоді в першому випадку наука буде виступати як духовне відтворення (відображення) дійсності, а культура — реалізувати духовно-практичне освоєння світу. Відомо річ, таку відмінність треба розуміти історично, в тому значенні, що вона складається в ході розвитку цивілізації і оформлюється лише в умовах висунення на перший план науково-технічного прогресу «точних» наук.

У цих обставинах під критерій науковості стало підпадати знання, яке окреслюється вимогою однозначності термінів своєї мови, принципами емпіричної обґрунтованості й кількісної визначеності, знання, для якого характерне використання каузальної матриці, стандартів достовірності, канонів пояснення і опису, а також (явних або неявних) правил осмислення, що дозволяють певною мірою серед істотних тверджень відсіювати вислови з істинним антецедентом від висловів з хибним антецедентом. Нормою наукового знання стає поєднання методологічно чіткої (аж до логічної алгоритмізації) теоретичної системи з однозначно одержаним емпіричним матеріалом. У такому науковому знанні особливе значення має процедура логічного висновку.

Норми і критерії науковості створюють раціонально-теоретичний вимір в освоєнні світу, через який і специфікується самостійна система науки. І хоча за своїм продуктом — науковим знанням — ця система належить до сфери духовного життя, за способом одержання і використання знання вона змикається з виробництвом. Ось чому для аналізу відношення науки і культури важливо залучити, як нам здається, категорії праці й духу в їх марксистському розумінні.

Матеріалістично переосмислюючи гегелівське розуміння цих категорій, К. Маркс в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» показав, що поняття духу може розглядатися як якийсь ідеальний заряд або потенціал праці. При цьому він схарактеризував дух як негативну, а працю — як позитивну, конструктивно-продуктивну діяльність. Смысл такого підходу полягає в тому, що дух, взятий в його специфічному вимірі як ідеальний план суспільної людської діяльності, кваліфікується як вторинне явище, яке виявляється лише при завершених процесу, як результат репродукції або реконструкції ідеальних передумов людської активності. Інакше кажучи, ефект передумов духовно-творчих начал діяльності її матеріальному втіленню може бути фіксований лише наприкінці цієї діяльності.

У такому розумінні дух, виявляючись ретроспективно, тобто постаючи негативно (ця ретроспекція відповідає прогресивному ходові людської історії), виступає як продукт поступального розвитку всесвітньої історії, продукт, який виникає в процесі відтворення цього історичного розвитку в самосвідомості епохи. Тому, чим вище фіксується досягнення людського духу, тим потрібнішою є ретроспекція глибини історичного досвіду людей, всесвітньої історії.

Істотна відмінність між поняттям духу як негативною діяльністю і поняттям праці як позитивно-конструктивною силою полягає, з погляду К. Маркса, в тому, що праця омертвляється, оречевлюється в продукт, тоді як дух живої людської діяльності живе лише постійним переходженням за межі будь-якої предметної фіксації його активності. Дух (духовне, ідеальне) передбачає постійний вихід за рамки своїх результатів і постійне повернення до них у збагаченій формі. Ця діалектика праці й духу в її матеріалістичному прочитанні й дозволяє зрозуміти співвідношення продуктивної і репродуктивної діяльності в культурі й науці.

Так, наука, визначаючись як пізнання у вигляді духовного освоєння світу, водночас «заряджена» практично-продуктивною діяльністю, тобто спрямована на своє практичне втілення. Внаслідок цього наука може виступати (і нині дедалі більше виявляє себе) як продуктивна

сила. Навпаки, культурні феномени, визначаючись на своєму базисному рівні як матеріальна культура, розкриваються як творчі процеси під кутом зору своєї «зарядженості» духом. З цього погляду явища культури можуть розглядатися як репродуктивні процеси, які оформляються через акти реконструкції або відтворення людської історії.

Ось чому культурна діяльність результується не лише у своїх продуктах, а й у всіх тих предметних областях всесвітньої історії, які асоційовані з цими продуктами. Якщо наукове пізнання стверджує «нове» у формі, байдужій до історії його появи, до всіх емпіричних умов його пошуку і знайдення, то культурна діяльність визначає свої результати за всіма вимірами всесвітньої історії — не тільки через теперішнє, а й через майбутнє і минуле.

Історія культури, хоча і «є історією, але ми не маємо в ній справи з тим, що було і зникло. Прогрес тут виступає і як утвердження нового, і як «подвиг пробудження» істотно цінного, навіть якщо воно співвідносне з минулим⁶. Тому в культурі інше співвідношення між старим і новим, ніж у науці. У мистецтві, наприклад, «нове» функціонує поряд зі «старим». Саме з цього приводу В. І. Ленін говорив у бесіді з Кларою Цеткін: «Чому треба схилитися перед новим, як перед богом, якому треба покоритися тому, що «це нове»⁷.

У культурі грандіозність можливостей майбутнього розкриває разом з тим історичний потенціал часів так само необмежено, як необмежені сили прогресу. Ось чому тією мірою, якою здійснюється рух уперед, ми нарощуємо культурну силу традиції, на яку спирається наш прорив у майбутнє. Бо, чим далі прогрес культури розширює масштаби і предметне багатство людської діяльності, тим значніші історичні перспективи відкриваються в обидві сторони часового процесу.

Сказане дозволяє визначити атрибутивну ознаку культури, схарактеризовану як відтворення людської історії, відповідно до багатства її можливостей і мірок реалізації людської свободи. Однак, оскільки історія є саморозвитком людини, а «мірки свободи» виступають мірами прогресу людності, досягнутих на тих чи інших етапах цього саморозвитку, то вказане формулювання атрибутивної ознаки культури виявляється еквівалентом визначенню останньої з погляду гуманістичних форм опредметнення сутнісних сил людини або її саморозвитку.

Звернення до ознаки відтворення людської історії є, однак, найліпшим, бо будь-яке культурне явище виступає насамперед як вираження досвіду історії у тих чи інших формах (індивідуальних або колективних). Акцент на характері цих форм (важливий з погляду їх конкретнішого аналізу в категоріях творчого процесу, його стилів і методу) відступає на задній план порівняно з узагальненим розглядом культури як саморозвитку людини⁸.

Що стосується розкриття ознаки «відтворення людської історії згідно з багатством її можливостей», то цим підкреслюється творчий характер культури, оскільки вона не просто копіює або фіксує історичний досвід, а розкриває також його позаемпіричну потенціальність. Щоправда, тут виявляється недостатність ознаки «відтворення історії», хоча вона і є атрибутивною. Щоб визначити культуру, треба ще розкрити різницю історичних й культурних явищ, і, притому, не тільки по вододілу актуального і потенціального. Для цього атрибутивну ознаку доцільно доповнити специфікуючою характеристикою культури.

⁶ Гегель Г. В. Ф. Лекції по історії філософії.— Соч. М., 1932, т. 9, с. 42.

⁷ Цеткін К. Воспоминання о Ленине.— В кн.: В. И. Ленин о литературе и искусстве. М., 1969, с. 663.

⁸ Див.: Челидзе Л. Л. История культуры.— В кн.: Культура в свете философии. Тбилиси, 1977.

Такою специфікою культури є характерне для неї перетворення речей у віщання, у форми людського спілкування, в символи входження людини у світ. Бо, як тільки річ стає сигналом великих людських смислів, способом утвердження людини у світі, вона дістає статус культурного об'єкта. Культура конститується як процес і результат переведення стихійності долюдського існування у світ людського буття, коли об'єкти виступають як «голоси», знаки людської діяльності.

У результаті, стає можливим «резонанс» свідомості у речах, ситуації «почутості» буття, «зустріч» слова з річчю, коли, за висловом М. М. Бахтіна, світ постає як «події, чреваті потенціальним словом»⁹. Отже, культура пов'язана з символізацією речей і подій, у формах якої розкривається смисловий і ціннісний потенціал об'єктів людського світу.

Ця обставина істотна для аналізу культури. У своєму функціонуванні культурний об'єкт, на відміну від природного, породжує все нові й нові смисли, прикладом чого можуть бути інтерпретація художніх творів, їх сценічне розкриття та інші демонстраційні форми, пов'язані з заглибленням культурних об'єктів у людське спілкування. Культура постає тим самим як смислопороджуюча система.

Тією мірою, якою утверджується характерне для культури перетворення речей у знаки людських смислів, у «голоси» людського входження у світ, культурні об'єкти відрізняються від об'єктів науки, які ідеалізуються як незалежні від суб'єкта сутності. З цього погляду лєнінський принцип об'єктивності науки, за яким будь-який процес (навіть, якщо він має суб'єктивну природу) може стати предметом наукового пізнання лише при своєму об'єктивному зображенні, відрізняє наукове освоєння дійсності від культурно-історичних систем, з притаманним їм антропоцентризмом.

У цьому ракурсі наука і культура на нормативному рівні їх розгляду досить певно розрізняються. Але фактично, в самому бутті науки як суспільної діяльності по виробництву і використанню знань знаходять своє місце і специфічні способи людської символізації діяльності, форми ціннісної орієнтації у світі. Однак важливо мати на увазі, що зближення культурної і наукової діяльності або навіть розгляд останньої як культурного феномена може бути фіксовано лише у специфічних формах і аспектах, поза якими проблема співвідношення науки і культури втрачає смисл.

У соціологічному аналізі до таких аспектів залічуються: висвітлення науки як фактора розвитку цивілізації, пов'язаного з використанням і практичним прикладанням знання; дослідження її як соціального інституту, як певного різновиду суспільної діяльності; аналіз науки в контексті освіти, навчання, тобто з боку її ролі в трансляції і трансформації соціального досвіду і відповідних форм спілкування. В останньому аспекті наука безпосередньо визначається в системі культури як чинник формування людини, розвитку її здібностей, соціально-професіональних орієнтацій у світі й усвідомлення свого ставлення до світу, прилучення до соціальної естафети знання.

Нарешті, існують філософсько-світоглядні й власне культурологічні форми розвитку науки в її ціннісно-людських передумовах.

Духовно-практичною формою конституювання науки в системі культури є світогляд як вищий рівень систематизації наукового знання і усвідомлення його гносеологічних і ціннісних передумов. Світогляд і є важливим соціально-культурним чинником «повернення» людського світу, «відчуженого» на рівні теоретичних систем знання силою наукових абстракцій.

⁹ Див.: Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества.— М., 1979, с. 365.

Світогляд, що інтегрує філософію, ідеали соціального розвитку і конкретно-наукового пізнання з цінностями життєдіяльності, з переконаннями, естетичними нормами і імперативами певного способу життя, окреслює ідейний фонд культури, її центральні, синтезуючі ідеї. Тому конструктивна функція світогляду в розвитку науки причетна до розкриття її культурно-історичних основ. Відомо, наприклад, що на рівні світоглядної рефлексії вироблялося саме поняття «науковості» як певного типу раціональності й достовірності. А ця раціональність передбачала у свою чергу культурне середовище, для якого апеляція до розуму в розв'язанні суспільно-історичних проблем мала не менше значення, ніж характерне для варварських суспільств звернення до сили, авторитету й волі.

Через світогляд у системі культури були вироблені ідеї, що мали фундаментальне значення для формування і розвитку природознавства. Ось чому можна говорити не тільки про світогляд як духовно-практичну форму піднесення наукових результатів до статусу культурних явищ, а й про культурно-світоглядну мотивацію науки, природознавства зокрема.

Істотне місце в генезисі науки посідає культурно-світоглядна мотивація ідеї творення, розглядуваного в найширшому розумінні — від вироблення концепції історизму, еволюціонізму, часового підходу до усвідомлення ідеї творчості, процесів породження нового і його розрізнення від старого. Тут мається на увазі вироблення насамперед того духу неспокоїного творчого пошуку і подолання незвіданого, який формує обличчя науки, асоціює вищі смисли людської цивілізації.

Теорія пізнання не диференціює знання на старе й нове, оскільки орієнтована на оцінку своїх результатів у поняттях істини й неправди. Але проблема нового — це насамперед питання історичної орієнтації дослідника у світі культури. З цього погляду установка на нове як мету творчості виробляється внаслідок тривалої культурної еволюції.

В античності, наприклад, ідея нового мала локальний характер, застосовувалася лише в конкретних ситуаціях і не розглядалася як принцип творчості, оскільки вона пов'язувалася з мімесисом або навіть зі «згадуванням» втрачених істин. У середньовіччі не мало смислу навіть локальне уявлення нового. Істина вважалася вже відкритою і сформованою у Ветхому і Новому завітах, а пізнання виступало як діалог з богом.

Тільки в епоху великих географічних відкриттів зводиться до рангу світоглядної цінності ідея дослідницького пошуку нового, подолання тієї межі незнаної частини простору, яка на старих картах позначалася застережливою формулою: «Тут живуть дракони». Цьому зрушенню в мисленні дослідників передувало художнє переосмислення образу Одисея¹⁰, звернення до якого було ще для Данте символом невпинного творчого пошуку, спрямованого до постійно нових горизонтів.

Складність утвердження ідеї нового як творчої цінності визначалася тим, що вона передбачала картину світу, характеризувану зміною подій по «стрілці часу» в напрямі переходу від минулого до теперішнього й майбутнього, у рамках якого і виділяються відношення «раніше», «пізніше». Але історично в межах, наприклад, аграрних цивілізацій смисл мав циклічний час, прообразом якого були круговороти землеробства, зміна пір року, непорушні цикли «надмісячного світу». В ньому на перший план виступав загальний круговорот сущого, який включає і душі людей, і ритми зоряних сфер. Тому афоризм Еврипіда «Можливо життя — це смерть, а смерть — життя» не вичерпувався однією тільки поетичною метафорою. Оборотність пір року і повторюваність подій входили в уявлення світопорядку античної культури.

¹⁰ Див.: Кузнецов Б. Г. Иден и образы Возрождения.— М., 1979.

Лінійний час починає освоюватися через провіденціальну систему історії середньовічної культури з її християнсько-есхатологічним припущенням початку і кінця світу. Але ця система визначала в основному початкові й кінцеві умови переходження «світу сього», що не виключало можливості різних фігур зчеплення часових відрізків теперішнього, минулого і майбутнього. Так, у середньовічній культурі був особливий «передній» час, для якого факти теперішнього були останніми подіями, а минуле розміщалося попереду їх¹¹. Що стосується майбутнього, то воно фактично виступало при цьому своєрідною мірою «запасів» часу, межею його потоншення в горнилі теперішнього і минулого.

Фактично предметне утвердження лінійного часу здійснюється з розвитком буржуазної цивілізації, її індустріальних основ, культурних цінностей і способу життя. Визначувано розвитком капіталу практика обчислення процентів відповідно до строків використання кредитів призводить до того, що час набуває грошової форми і тим самим відпадає від вічності, влітається в прозу буржуазної дійсності. Переведенню часу із сакрального в людське надбання сприяє і новоевропейська художня культура. Уже мистецтво Ренесансу художньо освоює феномен необоротності часового потоку, ставить і розв'язує проблему виходу «із вічності в час». Цьому передували перехід від священної іконографічної статуарності зображень, коли будь-яка зміна, навіть мить, навічно застигала у «всюдисущому» (позбавленому природного джерела) світлі ікони,— до мальовничої передачі руху, кінематики станів, самого дихання. В іншій, технічній сфері десакаралізації відповідає практичне використання необоротних енергетичних процесів і, крім того, широке застосування механічних годинників.

Так завершується тривала соціально-культурна підготовка концепції лінійного часу, а разом з тим і ідеї творення як народження нового. Це у свою чергу відкриває простір для включення у наукову картину світу еволюційних уявлень, для усвідомлення елементів історичного підходу до вивчення природи і суспільства й тим самим мотивує з культурно-світоглядного боку формування науки в її новому розумінні.

Важливою культурно-історичною передумовою генезису природознавства була також світоглядна розробка самої ідеї природи. Відомо, що на архаїчній стадії культури, в рамках міфологічного світогляду людина не відокремлювала себе від природи, і остання не виступала самостійним предметом розгляду. Як спеціальний об'єкт аналізу природа виділяється лише в античній філософії, яка вводить уявлення про Космос як упорядкований світ природних стихій. Космос характеризується не тільки матерією, а й формою, має художню організацію і подібно до грецької трагедії управляється долею. Не випадково одне з етимологічних значень грецького терміна «гіле» (матерія) сягає в уявлення про тему трагедії.

Таке світорозуміння було містифіковане християнством, яке зводило природну історію до «священної історії». І лише в культурі Ренесансу встановлюється природний статус художньо синкретичного моделювання природи. Це стало можливим завдяки тому, що не сама природа оцінювалася як художній твір, а художній твір розглядався як породження природи, яка виступає як «майстерня творіння». Ренесансний живопис збагачував анатомічне пізнання і стверджував на основі відкриття перспективи просторову інтуїцію реальності. Водночас він звеличував ідею природного Універсуму і, звернувшись до використання в портретних і сюжетних полотнах нових для образотворчого мистецтва пейзажних образів, проголошував ідею природи як принцип пізнання світу і людини.

¹¹ Див.: Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы.— М., 1979.

За всієї інтуїтивності такого художньо-синкретичного уявлення воно сприяло оформленню світоглядної концепції природи як універсального природного буття. Тим самим розвиток культури підводив до світоглядного усвідомлення нового погляду на природу, що виник в XVII ст. на основі вже природознавства. Через природничонаукові дані було аргументовано розуміння природи як усеохоплюючої матеріальної системи, як природного стану світу, який протистоїть всьому неприродному і надприродному.

Відповідно до цього розуміння в науку вводиться пізнання природи й ідея краси, яка сягає відкриття піфагорейцями математичної основи музичної гармонії і уявлення ними Всесвіту як «музики сфер». За всієї фантастичності цього уявлення воно було широко використане Кеплером для встановлення аналогії між особливостями руху планет і принципами музичної гармонії, яка слугувала йому евристичним засобом відкриття законів небесної механіки.

Ще раніше в культурі гуманізму була мотивована ідея паралелізму між наукою і мистецтвом у пізнанні природи, згідно з якою краса не локалізується лише у межах художнього пізнання, а істина не визначається тільки гранями наукового пошуку. Фічіно і Піко делла Мірандола твердили, що сама краса є показником істини.

Кульмінаційним пунктом використання принципу краси в науковому пізнанні стало створення сучасної, некласичної фізики, визначні представники якої пов'язували цей принцип з упевненістю в істинності математичних результатів. Показуючи «значення прекрасного для розуміння природи», В. Гейзенберг писав, що воно ґрунтується на піфагорейському уявленні всього барвистого розмаїття явищ в ідеальних математичних структурах, уявленні, через яке «передбачалася вся програма сучасного природознавства»¹².

Це його твердження нерідко (і не без підстав) тлумачилося в нашій літературі як свідчення його платоністських захоплень, а саме функціонування принципу краси в пізнанні зводилося лише до психології наукової творчості, тобто особистісної своєрідності наукового пошуку. Насправді справа стоїть значно складніше, бо з ідеєю краси в науковому пізнанні асоціювалося математичне бачення простоти, гармонії, єдності погодженості частин з цілим, внутрішньої упорядкованості, тобто параметри, згідно з якими універсалізувалась роль математичних структур у теоретичному природознавстві.

Існує єдиний ідейно-мотиваційний ланцюг перетворень принципу краси в науковому пізнанні від античного постулату «краса — це світопорядок», принцип упорядкування світу до ренесансної тези «краса — це показник істини» і від неї до кеплерівської максими: «Математика є прообраз краси світу»¹³. Це перетворення ідеї краси в ідею математичності світу і було однією із форм усвідомлення евристичної ролі математики в науковому пізнанні.

І якщо тривалий час роль математики уявлялася «недосяжною» або принаймні причетною до платонівського ідеального світу абстракцій, то сучасна наука, розкривши значущість принципу симетрії в установленні, формулюванні й функціонуванні законів природознавства, пов'язала красу математичних формул з об'єктивною (симетричною) упорядкованістю явищ. Тут наука і культура виступали пліч-о-пліч тією мірою, якою виявляли загальні основи в матеріалістичному світогляді.

Отож, у всіх розглянутих випадках (ідея творіння, ідея природи й ідея краси) світогляд виступає опосередковуючою сферою між наукою і культурою, духовною основою входження культурного чин-

¹² Див.: Гейзенберг В. Смысл и значение красоты в точных науках.— Вопр. философии, 1979, № 12, с. 52.

¹³ Афоризми наводяться за згаданою статтею В. Гейзенберга.

ника у світ науки. Неабияке значення з цього погляду має, поряд з культурно-світоглядною мотивацією наукового знання, особлива форма духовно-практичного освоєння світу — розуміння — форма, що характеризує спосіб прийняття тверджень у наукових товариствах.

Розуміння в науці має інтерсуб'єктивний характер. А ця інтерсуб'єктивність досягається завдяки усвідомленню аналізованих проблем у системі загальнозначущих для певних історичних епох норм. До них належать, наприклад, моделі світовідношення, з допомогою яких визначається предметна область розуміння і передрозуміння нових проблем на різних етапах історії.

Ці історичні моделі і пов'язані з ними основи розуміння явищ у науковому пізнанні передбачають певну культурну екологію функціонування ідей, культурне середовище, від характеру якого залежить селекція проблем і їх ефективне використання. Наочною ілюстрацією такої ситуації може бути історія відкриття ірраціональних чисел, які тривалий час не вписувалися в культуру, основану на античних уявленнях гармонії світу. Не менш показова доля ідеї зворотного плину часу, яка не погоджується з культурним фоном науки, незважаючи на те, що рівняння класичної механіки симетричні щодо заміни знака часу.

Симптоматична з цього погляду історія розвитку елліністичної науки, в якій задовго до появи класичного природознавства розроблялися характерні для нього технічні прийоми спостереження і приладобудування (Гіппарх), елементи експериментального вивчення явищ (Гален), емпіричного опису (Страбон, Діоскорід), виміру і передбачення (Птолемеї, Ератосфен), інженерної механіки і математики (Архімед, Герон), дедуктивно-аксіоматичного моделювання. Однак ці тенденції науки еллінізму не відповідали соціально-культурним умовам пізньоримської і середньовічної цивілізації і тому розвиток багатьох типологічних рис наукового пізнання в його новоевропейському розумінні був затриманий більше ніж на тисячу років.

Культурно-історична опосередкованість наукових ідей визначається, однак, не тільки через синхронні зрізи співвідношення науки і культури, коли тому чи іншому науковому результату зіставляється сучасний йому етап культурного розвитку, тобто вводиться в розгляд середовище функціонування ідей. Культурний чинник життя науки передбачає звернення до традицій (минулого) і апеляцію до ідеалів (іноді утопії) майбутнього. Така часова «об'ємність» культури виражає нелінійні форми зв'язку теперішнього, минулого і майбутнього в культурно-історичному усвідомленні світу.

Як уже відзначалося, розвиток культури передбачає вихід у прийдешнє і за рахунок теперішнього, і через актуалізацію невикористаних можливостей минулого; він не замикається на ізольованих відрізках або моментах часу, а розкривається в усіх вимірах всесвітньої історії, тобто потребує інтегративного підходу, історичного синтезу майбутнього. У свою чергу ця синтетичність культури розширює діапазон людського бачення світу і визначає «щільність» культурної опосередкованості пізнання.

Ось чому в історії культури виявляється феномен передбачення, формуються образи «зустрічі» минулого і майбутнього (так звані петлі антиципатії часового потоку) на «кругах» культурної самосвідомості. Не випадково ряд базисних ідей сучасної науки мають прообрази або, точніше, аналоги в багатовіковій історії культури. Досить спинитися на генезисі атомізму, здогадках про збереження матерії і руху, про безліч астрономічних світів, на підготовці еволюційних уявлень, — щоб переконатися, що їх корені проростають у тисячолітню традицію, пов'язану не тільки з наукою, а й духовно-практичним, а також соціальним освоєнням природи.

Наявність такої культурної традиції не детермінує генезис природничонаукових ідей, а є своєрідним показником їх фундаментальності. Бо тільки великі семантичні зрушення в системі природознавства асоціюють багатоміровий досвід людської культури.

Відповідно можна оцінити чимало результатів сучасної науки, які мають свої культурно-історичні прообрази. Наприклад, епікурівські «випадкові відхилення» атомів немовби передбачають ідею спонтанного порушення симетрії в сучасній фізиці, «восьмеричний шлях» старогрецької філософії дає можливість пов'язати восьмеричну класифікацію мікрочастинок з культурною традицією, типологія часу в художній культурі («передній», «острівний», циклічний час та ін.) створює культурно-історичний прецедент для типологічних фігур часу в науці ХХ ст., а старогрецький «меон» (безодня) аналогічний сучасному вакууму.

З цього погляду дістає своє пояснення і факт наявності «наскрізних» (у розумінні проблемної заданості) стилів творчого мислення (включаючи їх науковий підвид). Так, якщо скористатися деякими характеристиками розвитку атомізму з докторської дисертації К. Маркса, то може видатися, що вони належать до сучасних наукових спорів, оскільки йдеться про порівняння картини світу, яка «усе зводить до необхідності»¹⁴, з концепцією, в якій «принципом свідомості є тільки можливість, випадок»¹⁵. Насправді ж, як відомо, К. Маркс пише про диференціацію античного атомізму на два, за його висловом, «способи пояснення», у рамках яких «Демокріт визнає необхідність, Епікур — випадковість»¹⁶. Отже, ймовірнісний та динамічний стилі мислення в сучасній науці не є прерогативою сучасності, а мають солідну культурну передісторію. В античності біля їх джерел містилася філософська концепція субстанціональної необхідності Демокріта і світоглядна позиція стохастичного «прориву фатуму» Епікура. В середні віки субстанціональний (динамічний) і стохастичний стилі мислення набирають релігійного забарвлення і виражаються в протиставленні детерміністичної концепції Сігера Брабантського індетермінізму Етьєна Тамп'є. Останній у своїх теологічних заборонах 1277 року говорить про різноманітність явищ і проголошує принципову можливість подолання природної необхідності через вільну волю людини.

У сучасну епоху усвідомлення єдності необхідності й випадковості в поясненні явищ оформлюється на науковій основі як творчі стилі Ейнштейна і Бора. Ці стилі, звичайно, не зумовлені аналогічними їм культурно-історичними явищами. Але сам факт наявності у них таких аналогій свідчить про те, що ймовірнісний і динамічний стилі належать не тільки науці, а й історії культури.

У такій єдності стилів у різних сферах філософського, соціально-етичного і наукового досвіду немає нічого несподіваного, оскільки сам стиль окреслюється евристичними можливостями використання певних діалектичних категорій усвідомлення дійсності. А ці категорії становлять загальний інтелектуальний фонд усіх форм освоєння світу.

Наука і культура мають спільні основи в розвитку цивілізації і її категоріального ладу¹⁷⁻¹⁸. Розглянуті сфери виявлення цих основ через світоглядну мотивацію, принципи розуміння, екологію ідей, їх антиципації і стилі творчого мислення свідчать про те, що відношення науки й культури не зводиться до зовнішньої взаємодії, а має внутрішні стимули. Наука і культура взаємодіють на основі внутрішньосистемних

¹⁴ Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 40, с. 155.

¹⁵ Там же, с. 39.

¹⁶ Там же, с. 156.

¹⁷⁻¹⁸ Тут під цивілізацією розуміється історична система використання певною суспільно-економічною формацією досягнень науки і культури і їх втілення в конкретний спосіб життя.

трансформації тих чи тих цивілізацій в ході зміни і висування культурних форм, здатних найповніше репрезентувати в конкретні історичні епохи систему духовних і матеріальних цінностей соціуму. Інакше кажучи, проблема відношення науки і культури обертається питанням про єдність культури. Але ця єдність — результат історичного розвитку.

Великі історичні епохи характеризуються своїми, специфічними їм базисними культурними формами, які репрезентують важливі ціннісні орієнтації відповідних цивілізацій. Прикладом таких базисних форм може бути старогрецьке мистецтво, антропологічна концепція примату гуманітарних дисциплін, просвітницька програма розгляду науки як основи освіти й культури, марксистсько-ленінський світогляд як інтегративне вираження корінних запитів комуністичної цивілізації.

Отже, відношення науки і культури визначається неоднаково у різні епохи і характеризується певними зрушеннями в оцінці їх значення.

Марксистсько-ленінське розуміння процесів соціально-історичного розвитку дає змогу виявити соціальні і культуруотворюючі чинники перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, розкрити роль людини як носія суспільних відносин і культурних норм в розвитку матеріального і духовного виробництва, зокрема визначити соціально-культурні передумови функціонування і перспективи вдосконалення системи «наука — техніка — виробництво» за соціалізму. Основоположники марксизму-ленінізму підкреслювали, що дійсне, вільне від експлуатації праці багатство суспільства, залежатиме, з одного боку, від загального рівня розвитку науки і прогресу техніки, а з другого — від всебічності і гармонійності розвитку людини як головної продуктивної сили.

Єдність і взаємозбагачення науки і культури — це реальність соціалізму, одне з його безперечних досягнень. Спираючись на неї, соціалістичне суспільство реалізує і прискорення науково-технічного прогресу, і формування нової людини, розглядаючи розв'язання цих завдань в їх нерозривній єдності. У проекті нової редакції Програми КПРС підкреслюється: «Має бути забезпечене повсюдне впровадження найновіших досягнень науки і техніки у виробництво, управління, сферу обслуговування та побуту. Наука повною мірою стане безпосередньою продуктивною силою»¹⁹. Разом з тим на сучасному етапі прискорення науково-технічного прогресу партія надає великого значення активізації людського фактора. На жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов відзначив: «З прискоренням соціально-економічного розвитку нерозривно зв'язані програмні настанови і в галузі ідеологічної роботи. Треба виховувати людей на ідеях марксизму-ленінізму, виховувати правдивим словом і реальним ділом, об'єднуючи політичну освіту, ідейний вплив з дедалі ширшою участю трудящих у розв'язанні економічних і соціальних питань... Тільки через добре продуману економічну стратегію, сильну соціальну політику і цілеспрямовану ідейно-виховну роботу, взяті в їх нерозривній єдності, можна активізувати людський фактор...»²⁰. Це висуває перед суспільством завдання, всіма працівниками ідеологічного фронту нові відповідальні завдання. Адже успішне розв'язання цієї надзвичайно важливої соціально-виховної проблеми потребує як зростання рівня освіченості і поінформованості, тобто засвоєння, розширення і поглиблення наукових знань, так і прилучення до вищих культурних цінностей, які формують духовний світ особи і сприяють її перетворенню на свідомого рушія культурно-історичного процесу, творця і носія соціалістичної цивілізації.

¹⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). Проект.— К., 1985, с. 29.

²⁰ Горбачов М. С. Доповідь на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС.— Рад. Україна, 1985, 16 жовт.

* * *

В современных условиях развитие науки и развертывание научно-технического прогресса предполагают углубление фундаментальных исследований, повышение эффективности которых одной из своих предпосылок имеет знание о законах функционирования науки в системе социальных отношений и в контексте культуры. Целесообразным представляется рассмотрение науки и культуры на нормативном и дескриптивном уровнях, что дает возможность проанализировать их исторически, в процессе отграничения «научного» от «ненаучного», «культурного» от «некультурного». С нормативной точки зрения научная деятельность стремится минимизировать человеческий фактор, продуктом ее выступает знание, и критерии научности образуют рационально-теоретическое измерение в освоении человеком мира. Культура в противовес этому оптимизирует человеческий фактор, ее продукты предстают в виде специфического ценностно-бытийного отношения.

В культурно-исторических системах (сфере духовно-практического освоения мира) происходит возвращение человеку предметного мира, «отчуждаемого» в мышлении и сознании. Здесь осуществляется символизация вещей и событий, посредством которой раскрывается смысловой и ценностный потенциал человеческого мира. Важной социально-культурной детерминантой возвращения предметного мира человеку выступает мировоззрение, в формах которого исторически вырабатывались идеи (творения природы и красоты), имевшие фундаментальное значение для становления и развития естествознания. С этой точки зрения мировоззрение выступает духовной основой вхождения культурного компонента в мир науки. В последней наряду с культурно-мировоззренческой мотивацией научного знания принципиально важное значение приобретает особая форма духовно-практического освоения мира — понимание. Обращение к нему весьма важно как для обнаружения определенных моделей мироотношения, опосредствующих связь науки и культуры, так и для осмысления форм связи настоящего, прошедшего и будущего в культурно-историческом освоении мира — временной «объемности» культуры, характеризующую ее синтетичность и определяющую «плотность» культурной опосредствованности научного знания.

* * *

The contemporary situation in logic, methodology and sociology of science stipulates the further investigation of laws of science functioning in the socio-cultural context. It is reasonable to analyze the relationship between science and culture on the normative and the descriptive levels that gives an opportunity to analyze them historically in the process of demarcation of the «scientific» from «nonscientific», «cultural» from «uncultural». From the normative point of view the scientific activity tends to minimize the so-called «human factor» and claims the scientific knowledge to be a paramount value. In opposition to this judgment the culture optimizes the human factor and its products realize a specific level of value and meaningful attitude.

ОСНОВНІ ФОРМИ ЗВ'ЯЗКУ ЗМІСТОВОЇ АКСІОМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ З ПРАКТИКОЮ

Дослідження взаємозв'язку змістової аксіоматичної системи з практикою в умовах сучасної науково-технічної революції актуалізується у зв'язку зі зростанням ролі формалізації, аксіоматизації, логізації в ході масового застосування ЕОМ. У чому полягає сутність змістової аксіоматичної системи, які її основні форми зв'язку з практикою?

У процесі історичного розвитку аксіоматичної системи еволюціонували її прищипи, постулати і логічна структура. «Начала» Евкліда, «Математичні начала натуральної філософії» Ньютона, аксіоматичні побудови в біології та ін. з логічного погляду являють собою єдиний тип аксіоматичної побудови, який іменується змістовою аксіоматичною системою.

У змістовій аксіоматичній системі можна виокремити такі компоненти: первинні (невизначувані) поняття; аксіоми або постулати; визначення, з допомогою яких вводяться похідні поняття; логічні аксіоми і правила виведення, за допомогою яких виводяться теореми з аксіоми (як звичайно, останні явно не вказуються, хоча і мають на увазі).

Досконалішою з логічного погляду порівняно зі змістовою аксіоматичною системою є напівформальна аксіоматична система. Приклад останньої — «Основи геометрії» Гільберта. Нарешті, існує третій тип аксіоматичної побудови — формальна аксіоматична система.

Чим же відрізняється напівформальна і формальна система від змістової? Її відмітні особливості краще за все простежуються під час порівняння «Начал» Евкліда і «Оснoв геометрії» Гільберта. Евклід починає виклад системи з визначення вихідних понять: точки, прямої та ін. За цими визначеннями ідуть постулати: «від усякої точки до всякої точки можна провести пряму лінію», «обмежену лінію можна безперервно продовжувати до прямої» та ін.¹ Після постулатів формулюються аксіоми: «рівні одному і тому ж рівні й між собою», «якщо до рівних додаються рівні, то й цілі будуть рівні» та ін.² Визначення вихідних понять, постулати і аксіоми доцільно об'єднати загальним терміном «аксіоматика». З аксіоматики, Евклід логічно виводить теореми у певній послідовності. Приблизно така ж структура й іншої змістової аксіоматичної системи — «Начал» Ньютона.

У Гільберта в «Основах геометрії» відсутні визначення вихідних понять; він їх просто перелічує. «Ми мислимо,— пише автор,— три різні системи речей: точки, прямі й площини...»³. Якщо в Евкліда вихідні поняття мають єдину інтерпретацію, то Гільберт вводить змінні, байдужі до конкретного змісту. Важливо тільки, щоб позначувані ними сукупності предметів задовольняли тим властивостям і відношенням, які виражені в аксіоматиці. У напівформальній аксіоматичній системі поняття про об'єкти не мають конкретного витлумачення, тобто не дістають прямого визначення. Вони визначаються побічно, з допомогою списку аксіом, які до них належать.

¹ Начала Евклида. Кн. 1.— М.; Л., 1948, с. 32—33.

² Там же.

³ Гильберт Д. Основания геометрии.— М., 1948, с. 56.

У формальній системі досягнуто ще вищого рівня формалізації аксіоматики. Виражається це в тому, що вихідні поняття, відношення між ними і їх властивості дістають символічне вираження, а також у тому, що принципово інше тлумачення одержує логічний апарат, використовуваний у побудові аксіоматичної системи. Сферою широкого застосування методів формалізації є такі науки, як логіка, математика і кібернетика.

У характеристики змістової аксіоматичної системи (як на її особливості порівняно з напівформальною і формальною системами) вказується на те, що вона має єдину інтерпретацію⁴. Це насправді так, якщо мати на увазі предметну область самої математики. Але, оскільки в процесі математизації та сама теорія може використовуватися в різних сферах теоретичного й емпіричного наукового знання, то «зовнішню» інтерпретацію змістової аксіоматичної системи виявляється множинною. Підкреслюючи це положення, В. І. Ленін писав: «Єдність природи виявляється в «разючій аналогічності» диференціальних рівнянь, які стосуються різних сфер явищ. «Тими самими рівняннями можна розв'язувати питання гідродинаміки і виражати теорію потенціалів. Теорія вихрив у рідинах і теорія тертя газів... виявляють разючу аналогію з теорією електромагнетизму і т. д.»⁵, — наводить далі В. І. Ленін думку Л. Больцмана.

У ході математизації спостерігається процедура ототожнення об'єкта з нематематичним об'єктом, яка властива усім способам математизації і є своєрідною основою конкретизації змісту процесу математизації. Що ж є найістотнішим у цьому змісті? Насамперед це моделювання нематематичного об'єкта математичним чином. І навіть не стільки моделювання як таке, скільки той операціональний механізм, ті способи, які властиві даному математичному об'єктові і які тепер можна перенести в нематематичну сферу, тобто здійснення «зовнішньої» інтерпретації.

Математичний об'єкт, яким у процесі математизації фактично замінюють нематематичний об'єкт, не тотожний останньому, хоча в ході використання математичного методу він розглядається як власне математичний об'єкт. Щоб підкреслити, з одного боку, момент ототожнення двох якісно своєрідних об'єктів, а з другого — момент їх відмінності, аналізований етап процесу математизації надалі називатимемо предметним моделюванням. Предметне моделювання передбачає описово-кількісну обробку матеріалу, і математика на цьому етапі відіграє роль інструменту дослідження. Тут математика і її методи слугують головним чином для опису, обробки і систематизації фактичного матеріалу, одержаного емпіричним шляхом (різні обчислення, складання таблиць, графіків та ін.). Цей етап притаманний різною мірою всім галузям сучасного знання.

Предметне моделювання не є самоціллю наукового дослідження. Нематематичний об'єкт ототожнювався з математичним для того, щоб на перший перенести методи перетворення другого. Використання вироблених у математиці методів становить основний зміст процедури ототожнення, в ім'я якої здійснюється процес математизації. За допомогою математичного методу математизований об'єкт розгортається в послідовність модифікацій. Таке розгортання більш-менш докладно може здійснюватися в кількох напрямках. Різноманітність останніх і їх деталізація є своєрідним мірилом ефективності математизації. З огляду на значущість для процедури аплікації аксіоматичної системи процесу трансформації предмета математизованої науки у послідовність станів доцільно виділити цей процес як якісно своєрідний у межах етапу

⁴ Докладніше див.: *Крымский С. Б.* Интерпретация научных теорий. — В кн.: *Логика научного исследования*. М., 1965, с. 113—143.

⁵ *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 283.

математизації. Він називається операційним. Тут нематематичний об'єкт розглядається як власне математичний. Його видозміни здійснюються згідно з законами і правилами математики. Однак після цього він повертається в нематематичну сферу, в ту конкретну форму, в якій він спочатку існував як предмет математизованої науки. Це якісно новий етап, названий інтерпретаційним.

Важливо відзначити логічний характер поняття «етап математизації». У спеціальній літературі воно трактується неоднозначно. Етапи, як звичайно, перелічуються, описуються, але при цьому не вказується та спільна основа, на ґрунті якої відбувається селекція саме даних, а не інших етапів, не розкривається їх закономірний характер.

Так, М. С. Акперов виділяє такі три етапи математизації: вимірювальний, алгоритмічний і аксіоматичний⁶. В. С. Лук'янець розрізняє «карикуризацію» досліджуваного явища, заміну «карикури» математичною моделлю, математичну теорію, що описує модель⁷. І. О. Акчурін на основі аналізу конкретних дисциплін розглядає такі етапи впливу математики на інші науки: математичної обробки емпіричних даних тієї чи іншої науки, модельний і етап побудови певної математичної теорії висвітлюваних об'єктів⁸.

Нам уявляється, що основну частину описаних у літературі етапів можна упорядкувати під час аналізу математизації як поетапного руху від предметної галузі емпіричного рівня до галузі знання теоретичного рівня. В такому разі названі етапи виявляються при математизації кожного структурного компоненту математизованої науки: в предметній області емпіричного рівня, в галузі знання емпіричного рівня, в предметній області теоретичного рівня і в галузі знання теоретичного рівня. Поетапне здійснення процесу математизації в його найдосконаліших способах (аксіоматизація, алгоритмізація, математичне моделювання, обчислення та ін.) досягає сфери знання теоретичного рівня математизованої науки. Тут подібно до математичної теорії і створюється змістова аксіоматична теорія.

Математичні методи органічно входять до науки лише тоді, коли вона «дозріває» для цього, тобто, коли в ній здійснена велика робота над якісним вивченням явищ специфічними для даної науки методами. Це положення було виражене К. Марксом так: «Наука тільки тоді досягає досконалості, коли їй вдається користуватися математикою»⁹. Наведена думка виражає загальний хід людського пізнання, в якому вивчення якісної визначеності речей, як правило, передує пізнанню їх кількісних характеристик. На третьому етапі математизації теоретична, фундаментальна наука стає і прикладною.

Особливості її методологія прикладної математики добре подані у книжці І. І. Блехмана, А. Д. Мишкіса, Я. Г. Пановки¹⁰. У ній даний і порівняльний аналіз найважливіших рис наукового дослідження в прикладній і «чистій» математиці. Прикладна математика, вивчаючи математичні проблеми, що виникають у природознавстві, гуманітарних науках, у сфері управління (тобто виконуючи функції прикладного знання), водночас формує фундаментальні закономірності цих предметних областей, використовувані в практичній діяльності. «Межа між чистою й прикладною математикою,— підкреслює Т. А. Бадкова,— досить рухома»¹¹. В будь-якій науці умовно можна виділити три етапи:

⁶ Див.: Акперов М. С. Роль математики в познанні.— М., 1967.

⁷ Див.: Диалектический материализм и естественнонаучная картина мира.— Киев, 1976, с. 198—248.

⁸ Див.: Акчурин И. А. Единство естественнонаучного знания.— М., 1974, с. 79—81.

⁹ Цит. за: Мering Ф. Воспоминания о Марксе и Энгельсе.— М., 1956, с. 4.

¹⁰ Блехман И. И., Мишкис А. Д., Пановка Я. Г. Прикладная математика: предмет, логика, особенности подходов.— Киев, 1976.— 314 с.

¹¹ Бадкова Т. А. Проблема перехода фундаментальных и прикладных исследований в структуре математического знания.— В кн.: Фундаментальные и прикладные исследования в условиях НТР. Новосибирск, 1978, с. 270.

поява (у формі емпіричних знань), становлення (у формі теоретичних знань) і зрілість (у формі прикладних знань). У ході дальшого розвитку пізнання ці етапи ніби повторюються, але щоразу на новій основі. У процесі застосування наук на практиці нагромаджуються факти, на основі узагальнення і систематизації яких виникають нові, розвинутіші теорії, які знову-таки рано чи пізно дістають застосування у практиці. Кожна наука або галузь науки на певному етапі, одержавши застосування у практиці, стає прикладною. «Прикладна математика — це математика, опосередкована практикою»¹².

Важливою ланкою зв'язку змістової аксіоматичної системи з практикою є технічні науки, які вивчають матеріали, машини, механізми, а також технологічні і трудові процеси. Їх завданням є теоретичне узагальнення напрямів розвитку техніки, обслуговування інженерної діяльності, тоді як прикладні науки спрямовані на розв'язання найрізноманітніших практичних завдань не тільки технічного плану. Технічні науки — це дальша конкретизація прикладних галузей науки у сфері техніки і в цьому розумінні «всі технічні науки є прикладними»¹³.

Технічні, прикладні й фундаментальні науки являють собою різні рівні конкретизації і узагальнення знань. Тому в ході свого розвитку технічна наука може перетворитися в прикладну (якщо сфера її застосування виходить за рамки техніки) і навіть у фундаментальну науку¹⁴.

Сучасні технічні науки дедалі більше спираються на всю теорію технікознавства. У зв'язку з появою теоретичного рівня у розвитку технічних наук, посиленням їх зв'язку з суспільними і природничими дисциплінами і водночас з посиленням їх відносної самостійності поняття «прикладне знання» не збігається з поняттям «технічне знання». Потрібно уточнити поняття прикладного знання, щоб воно більшою мірою враховувало зміни, викликані розвитком науки в умовах НТР.

На наш погляд, це уточнення пов'язане з розглядом як істотної такої його характеристики, як спрямованість на опредметнення, на перетворення у штучно створені об'єкти. В цьому плані прикладне знання виступає як знання конструктивне, яке може бути багаторазово засвоєне і використане незалежно від суб'єктивних характеристик індивіда. Конструктивне знання не обмежується сферою безпосереднього практичного застосування; воно включає до себе знання, опредметнене в «штучній» природі, а також використання знань однієї сфери природничих або суспільних наук в іншій.

Інакше кажучи, прикладне знання через поняття конструктивності виражає перехід внутрішнього змісту даної галузі знань у щось зовнішнє, перетворення їх в «інобуття», причому це «інобуття» може бути як матеріальним (у разі опредметнення знань), так і ідеальним (у випадку використання знань однієї галузі в іншій).

Математизація технічних наук стикається з певними проблемами, які потребують знаходження специфічних засобів їх розв'язання. Та обставина, що технічні науки, відображаючи розвиток техніки, а іноді й випереджаючи його, мають справу зі змінюваними об'єктами, утруднює розвиток математизації будь-якої з технічних наук до рівня «математичної науки». З другого боку, хоча про багато які технічні науки і «не можна сказати, що вони досягли рівня «теоретичної науки», у ряді своїх теорій ці науки використовують результати, подані їм і прикладними фундаментальними науками, а отже, можуть користуватися аналогічним математичним апаратом»¹⁵.

¹² Блехман И. И., Мышкис А. Д., Пановка Я. Г. Цит. работа, с. 29.

¹³ Алексеев И. С. Наука. — В кн.: БСЭ. 3-е изд., 1974, т. 17, с. 325.

¹⁴ Днев.: Горохов В. Г. Проблемы построения современной технической теории. — Вопр. философии, 1980, № 12, с. 122—126.

¹⁵ Богомолов А. Н. Математика и технические науки. — Там же, № 2, с. 87.

У сучасному виробництві, насамперед у техніці, математика використовується особливо широко: «Без перебільшення можна сказати, що жодне сучасне технічне удосконалення неможливе без більш чи менш складних математичних розрахунків»¹⁶. Швидко зростає роль математичного апарата у сфері космонавтики, авіації, енергетики і багатьох інших. «Технічні системи — це по суті справи результат втілення математичних розрахунків у матеріальних об'єктах дійсності»¹⁷.

Якісні зміни процесу математизації у галузях пізнання, які визначають науково-технічний прогрес, потребу врахування опосередкованих і безпосередніх зв'язків математики з технікою в умовах науково-технічної революції, свідчать про те, що ці зв'язки значною мірою стимулюються розвитком математики і її застосуванням. Математика перетворюється в потужний генератор ідей, які матеріалізуються в техніці й технології виробництва. «Математичні методи дедалі ширше застосовуються на практиці; керівні алгоритми і обчислювальні машини, що їх реалізують, стають буквально у ряд продуктивних сил. Сьогоднішня техніка, організація планування немислимі без математики»¹⁸.

Отже, кажучи про емпіричну інтерпретацію змістової аксіоматичної системи, треба мати на увазі, що така система відображає дійсність не безпосередньо, а опосередковано. В кінцевому підсумку через ряд проміжних етапів (математизацію, прикладні й технічні науки) ми приходимо до вихідних абстрактних предметів, за допомогою яких опосередковано встановлюємо зв'язок змістової аксіоматичної системи з об'єктивною реальністю, з практикою.

У процесі інтерпретації теорії виявляються такі елементи, які в даній історичний момент ще не інтерпретуються і які називаються конструктами. На дану обставину вказує чимало дослідників. Наприклад, А. С. Клейн пише: «Серед ідеальних об'єктів теорії неминуче повинні бути і такі, які відповідностей в реальному світі взагалі не мають (теоретичні конструкти)»¹⁹. В. О. Штофф підкреслює: «Керуючись певними даними спостереження і експерименту, а також теоретичними міркуваннями і простими гіпотезами, теоретичне мислення створює уявляючі поняття, які мають багато спільного з винаходом. Такі поняття прийнято називати конструктами»²⁰.

Конструкти, з одного боку, трактуються як необхідний компонент теоретичної системи, який потрібно усвідомлено розвивати. З другого боку, вони подаються як елементи, що потребують елімінації. Отже, можна відзначити, що загальноновизнаним є розуміння конструктів як неінтерпретованих (у розумінні неспостережуваних) елементів теорії. Однак при цьому сам факт неінтерпретованості трактується неоднаково.

У працях неопозитивістів Р. Брейсуейта, П. Бріджмена, Г. Маргенау та інших конструкти розглядаються як довільний продукт розуму або результати конвенції, замість яких можуть бути поставлені «безпосередні» дані. Неопозитивісти, керуючись суб'єктивно-ідеалістичним критерієм існування і об'єктивності («існувати — отже бути сприйманим або спостережуваним»), відмовляють конструктам в об'єктивності на тій підставі, що вони не спостережувані в буквальному розумінні цього слова. Тим самим неопозитивісти використовують термін «конструкт» фактично для заперечення об'єктивності змісту теоретичного рівня пізнання і розглядають конструкти всього-на-всього як зручні формально-знакові символічні конструкції і логіко-мовні засоби пізнання, які нібито нічого спільного не мають зі змістом об'єктивної реальності.

¹⁶ Абрамян А. О. Математизация знаний.— Ростов н/Д, 1972, с. 9.

¹⁷ Жуков Н. Н. Философские проблемы математики.— Минск, 1977, с. 38.

¹⁸ Грекова И. Методологические особенности прикладной математики на современном этапе развития.— Вопр. философии, 1976, № 6, с. 104.

¹⁹ Клейн А. С. Структура археологической теории.— Там же, 1980, № 3, с. 103.

²⁰ Штофф В. А. Проблемы методологии научного познания.— М., 1978, с. 227.

Звернемося до порівняльного аналізу найістотніших ознак конструктів. Термін «конструкт» указує на процес конструювання, тобто на мислительну процедуру, яка приводить до виділення об'єктів, їх властивостей і відношень як особливих ідеальних компонентів. «На основі аналізу фактів безпосереднього досвіду,— пише Д. П. Горський,— фізик створює так звані спостережувані конструкти (такі, скажімо, як об'єм, довжина, температура та ін.). Ці конструкти являють собою «абстрактні об'єкти», які виникають унаслідок застосування процесів абстракції до досвідних даних»²¹. Абстрагування — вихідна основа для створення конструктів. Воно багатоманітне за формами свого виявлення, але для розуміння генезису конструктів особливо слід відзначити такий різновид абстрагування, як схематизація.

Абстрагування і схематизація не розкривають повністю специфіку конструкту; остання починає виявлятися під час доведення цих процедур до їх граничного змісту, тобто до ідеалізації. Ідеалізація «вводиться в науку пізнаючим суб'єктом на основі так званого мисленого експерименту»²². Саме мислене зведення впливу деяких умов на розглядуваний предмет до нуля (в реальності не здійснюване) забезпечує утворення таких ідеалізованих предметів, яких немає в матеріальній дійсності, але які водночас відіграють у науці велику роль.

Коли йдеться про визначення «чистих» конструктів, указують також на гіпотетичність їх існування, їх специфічну роль в систематизації гіпотез. «Сам процес систематизації гіпотез супроводжується введенням таких теоретичних понять і конструктів, з допомогою яких стає можливим сформулювати вихідні гіпотези системи, які володіють найбільшою логічною силою і тому є посилками для висновку інших гіпотез»²³.

Отже, аналіз природи конструктів засвідчує, що до їх визначальних ознак належать абстрактність, схематичність, ідеалізація, гіпотетичність. Відмінність у розумінні визначальних ознак конструктів не випадкова. Якоюсь мірою вона детермінована внутрішньою неоднорідністю конструктів, що зумовлює необхідність їх диференціації на атрибутивні й власне конструкти. Основою такого поділу є категорії дійсності й можливості. Перша являє собою ідеальне відтворення практично освоєної дійсності, друга виражає те, що в принципі можливо реалізувати на практиці.

Постає питання: яким чином можуть виникнути такі конструкти? На наш погляд, вирішальне значення тут мають дві обставини. По-перше, в процесі синтезу теоретичних конструктів їх неінтерпретовані властивості поєднуються так, що інтерпретованість постійно зменшується. По-друге, і це, мабуть, головне, сам процес синтезу здійснюється прийомами, в яких значну частку становить неінтерпретований зміст. Унаслідок поєднання ідеалізуючої діяльності мислення з ідеалізованою природою об'єктів цієї діяльності в кінцевому підсумку і утворюються власне конструкти. Природно, вони мають гіпотетичний характер з погляду їх існування. Чимало з цих результатів діяльності є «фіктивними», що виявляється у співвідношенні їх з емпіричною сукупністю знань у процесі практичної діяльності. Однак при цьому треба мати на увазі, що конструкти — це не просто проникнення в сутність наявного емпіричного знання, а прогнозування нових емпіричних ситуацій²⁴.

Специфічною формою зв'язку атрибутивних і власне конструктів з практикою виступає математичний експеримент. Його сутність поля-

²¹ Горський Д. П. Проблемы определения в теории математического естествознания.— В кн.: Логика и эмпирическое познание. М., 1972, с. 172.

²² Материалистическая диалектика как общая теория развития.— М., 1982, с. 194.

²³ Рузавин Г. И. Развитие теоретических форм познания в процессе научного исследования.— Вopr. философии, 1980, № 3, с. 78.

²⁴ Див.: Кедровский О. И. Методы построения теоретических систем знания.— Киев, 1982, с. 138—139.

гає в тому, що експерименти проводяться не з самим об'єктом, а з його описом на мові відповідного розділу математики. Як правило, ці «експерименти потребують проведення великої кількості обчислювальних, логічних та інших елементарних операцій, що їх практично неможливо виконати вручну або навіть з простими засобами автоматизації обчислень»²⁵.

Математичний експеримент має справу не тільки з абстрактними об'єктами, а й з реальними об'єктами типу машинного числа, програми машинного часу і кінцевого автомату. У зв'язку з цим можна помітити тісний зв'язок ідеального і матеріального, суб'єктивного і об'єктивного в його структурі. Математичний експеримент ми розглядаємо як одну із форм алгоритмізації, для якої «характерне широке проникнення методів теорії алгоритмів, сучасної обчислювальної математики, ЕОМ та ін. у різні сфери наукового пізнання і матеріально-практичної діяльності людей»²⁶.

Отже, аналіз практичної природи змістової аксіоматичної системи може здійснюватися у двох напрямках: як її інтерпретація і як виявлення взаємодії практики з неінтерпретованими елементами цієї системи, іменованими конструктами.

* * *

Анализ взаимосвязи содержательной аксиоматической системы с практикой в условиях современной НТР актуализируется в связи с возрастанием роли формализации, аксиоматизации и логизации в процессе массового применения ЭВМ. Сферой использования методов формализации и аксиоматизации являются такие науки, как логика, математика и кибернетика.

Качественные изменения процесса математизации в отраслях познания, определяющих научно-технический прогресс и потребность учета опосредованных и непосредственных связей математики с техникой в условиях НТР, в значительной степени стимулируются развитием математики и ее применением. Таким образом, содержательная аксиоматическая система через ряд промежуточных этапов (математизацию, прикладные и технические науки) приходит к исходным абстрактным предметам, с помощью которых опосредствованно устанавливается ее связь с объективной реальностью, с практикой общественного человека.

* * *

The analysis of interrelation between nonformal axiomatic system and practice under the condition of modern STR becomes actual by virtue of increasing of the role of formalization, axiomatization and mathematization in the process of widespreading of computer-employment. The methods of axiomatization and formalization are applied to logic, mathematics, cybernetics, etc.

Qualitative alternation of process of mathematization in the branches of cognition which determine STP and the need to take under consideration the direct and immediate interrelation between mathematics and engineering are stimulated by a development of the mathematics and its applications. The nonformal axiomatic system through some intermediate stages comes to initial abstract objects with a help of which its connection with objective reality is determined intermediately.

²⁵ Глушков В. М. Математизация научного знания и теория решений.— *Вопр. философии*, 1978, № 1, с. 29.

²⁶ Нысанбаев А. Н. Диалектика и современная математика.— *Алма-Ата*, 1982, с. 129—130.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Л. В. НИКОНОВА

СУСПІЛЬНО-ПРАКТИЧНА СУТНІСТЬ СВІТОГЛЯДНОЇ СВІДОМОСТІ

Одним із найважливіших завдань сучасного суспільствознавства є даліше вивчення закономірностей розвитку соціалістичної культури, формування у широких мас трудящих комуністичного світогляду. У справі всебічного удосконалення всієї політико-виховної, ідеологічної роботи неабияке значення має наукова розробка форм, засобів і методів соціального управління, формування наукового, марксистсько-ленінського світогляду — основи комуністичного виховання людей¹. Партія закликає приділяти особливу увагу дослідженню різних факторів, що впливають на гармонійний розвиток людини, аналізу процесу формування ціннісних орієнтацій, багатоманітних духовних запитів і потреб особи, її духовного світу².

Актуальним напрямом дослідження проблем культурного розвитку особи, формування наукового світогляду є вивчення структури і функції світогляду як вияву суспільної свідомості й основи саморозвитку особи.

До певного часу світогляд не виділявся в спеціальний предмет вивчення серед інших форм свідомості й по суті отожднювався з філософським або науковим знанням³. Дослідження останніх років показали, що сутність світогляду не вичерпується знанням, хоч би в якій розвинутій формі воно існувало в свідомості. З'ясувалося, що змістовий аналіз світогляду, його специфіки можливий лише в контексті аналізу формування духовного світу особи і її культури, взаємодії науки, філософії, світогляду і культури.

Одним із основних висновків застосування такого підходу є визначення істотної відмінності між філософією і світоглядом за їх формою, статусом, історичним походженням. Світогляд виник, як відомо, раніше від філософії, яка лише стала науково-теоретичною формою вираження його проблем, теоретичною постановкою і розв'язанням світоглядних завдань⁴. Світогляд ширший за теоретичне знання, бо є відображенням всього суспільно-культурного досвіду людей. Він і функціонує насамперед не як знання (хоча і містить його як необхідний елемент), а як суспільна самосвідомість.

Очевидно, специфіку світогляду зумовлює його предмет; якщо жодна із форм свідомості спрямована на відповідне, досить обмежене коло явищ сучасної практики, то предметом світогляду є світ, природа й суспільство у їх єдності й відношенні до людини. Так, мораль як форма суспільної свідомості є сукупністю принципів, правил і норм, якими люди керуються у своїй поведінці. Ці норми виражають певні реальні

¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). Про-скт.— К., 1985, с. 54.

² Див.: Про даліше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Поста-нова ЦК КПРС від 26 квіт. 1979 р.— К., 1979, с. 12.

³ Див.: Бальсис А. Мировоззрение в жизни общества.— Вильнюс, 1981, с. 16.

⁴ Див.: Шинкарук В. И. Философия и мировоззрение.— В кн.: Человек и мир человека. Киев, 1977, с. 7.

відносини людей між собою і їх ставлення до різних форм людської спільності: сім'ї, трудового колективу, суспільства загалом. Водночас у моралі міститься і світогляд як особливий ракурс моральної свідомості. Як відзначають П. А. Ландесман і Ю. В. Согомонов, за допомогою світогляду моральна свідомість залучається до виробництва знань, які задовольняють потреби людини (групи, класу, а в певних умовах і суспільства загалом) у самосвідомості, інтегральній оцінці діяльності, — причому не тільки її окремих спеціалізованих фрагментів, а в плані загальної спрямованості поведінки. Ці знання переходять у переконання, відливаються в цілі, наміри, «смыслеутворюючі мотиви»⁵.

З усього розмаїття форм соціальних відносин у суспільстві правосвідомість обирає співвідношення прав і обов'язків соціальних суб'єктів. Для неї, як і для моралі, характерна наявність загальнообов'язкових правил поведінки, встановлюваних (на відміну від моральних норм) і забезпечуваних державою. Водночас правосвідомість у своїй раціонально-абстрактній формі може підноситись до рівня загальної теорії про людину, природу, до рівня міркувань про призначення суспільства, тобто стосуватися питань, які становлять і предмет світогляду. Як і в моральній свідомості, положення правової думки виражені в нормативно-визначальній оцінній формі⁶.

Релігія як фантастичне відображення в головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті, — відображення, в якому земні сили набирають форми неземних⁷, також спирається на сукупність певних релігійних уявлень, моральних норм. При цьому поряд з притаманними іншим формам свідомості принципами організації змісту в ній значне місце посідають особистісні переживання, почуття віруючого, що дає їй можливість виступати за певних соціальних умов особливою формою світогляду — релігійного світогляду. Хоча за широтою охоплення духовного життя особи, ступенем його впливу на людину релігія і наближається до світогляду, водночас між нею і світоглядом є істотна відмінність. Як і інші форми суспільної свідомості — право, мораль та ін., релігія ґрунтується на зовні заданих нормах поведінки особи в тих чи інших життєвих ситуаціях і диктує оцінювати життя особи з погляду зовні покладеного принципу — ідеї бога як абсолютної істоти, яка стоїть над людиною і панує над нею. У світогляді весь комплекс відношень особи і світу опосередковується усвідомленням себе самого як критерію такого відношення, де «я» виступає як персоніфіковане людство. Між особою і її дією розміщується тільки сила власної переконаності, почуття і розуму.

Отже, світоглядний компонент присутній в усіх формах свідомості, інтегрує ставлення до світу в якесь ціле. Якщо, скажімо, моральні норми позначаються на уявленнях про політично доцільні дії, поняття справедливості регулює розвиток правових, моральних, релігійних та інших уявлень, то світоглядні уявлення виступають як невід'ємний елемент кожної з форм свідомості (в тому числі й науки, яка прагне елімінувати суб'єктивний фактор зі власної сфери), не набираючи, однак, форми норм і заборон, а визначаючи генеральну лінію поведінки людини, спосіб і характер її життєдіяльності.

Така спільність світогляду й форм свідомості спричинена їх укоріненням в практичній діяльності людини, практичною зумовленістю категоріальних форм людського світосприйняття. Предметний зміст людської практики трансформується в суспільні відносини, які синтезують зміст того, що освоєно людиною в дану епоху, і перетворюють їх у смысл відносин людини до людини, які й детермінують форми люд-

⁵ Ландесман П. А., Согомонов Ю. В. Мировоззренческие основания морального сознания. — Вopr. философии, 1979, № 11, с. 114.

⁶ В. П. Желтова, О. Г. Дробницкий. Философия и правосознание. — В кн.: Философия и ценностные формы сознания. М., 1978, с. 157.

⁷ Див.: *Энгельс Ф. Анти-Дюринг.* — Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 309.

ської свідомості, способи категоризації дійсності — категорії культури, світогляду, філософії. Поряд з цим останні розрізняються залежно від «особливостей втілення того специфічного перетворення, якого зазнають реальні відносини, що складаються в ході обміну діяльністю між людьми, стаючи предметом свідомості»⁸.

Специфічність кожної із форм свідомості, способів категоризації світу виявляється насамперед під час зіставлення їх предмета, форм відношення до нього і використовуваного понятійного апарата. Світогляд же не має такої специфічності. Він не оперує особливими поняттями, відмінними від мови реального життя, не замикається на якійсь одній стороні суспільних відносин людини, не обмежується охопленням природи як загальної основи життя. В ньому дана сума всіх відносин, піднесених до рангу світовідношення, де людина і світ виступають граничними основами і взаємно покладають межі свого буття. Тому світогляд визначає кожну із форм свідомості, але сама ця форма свідомості набуває світоглядної наповненості тоді, коли вона підноситься до рангу розгляду відображуваної нею сфери дійсності як особливого випадку відношення «людина — світ».

У світогляді відбувається обґрунтування всієї сукупності нормативних орієнтацій інших форм свідомості; він дозволяє людині самовизначатися в усій складній системі суспільних зв'язків, дає можливість об'єднати всі форми свідомості в цілісну єдність і подати відношення людини до світу як структуроване щодо універсальної ідеї — ідеї світовідношення. У чому ж полягають джерела такої здатності світогляду?

Щоб відповісти на це питання, треба доповнити характеристику світогляду як такого аналізом світоглядної свідомості особи, тобто життєво практикованого світогляду. На відміну від світогляду в його теоретично експлікованій формі, світоглядна свідомість особи нерозривно пов'язана з реальною життєвою практикою, всією сумою життєвих обставин, досвідом і переконаннями особи. Отже, потрібно здійснити немовби індивідуалізацію світогляду. На цьому шляху можлива однобічність — аналіз світогляду особи як певного «зліпку» наявної в суспільстві універсальної світоглядної системи. За такого підходу конкретні особи розрізняються немовби ступенем прилучення до існуючого типу світогляду.

Можливе й інше тлумачення світоглядної свідомості особи — виключно як продукту її власного життєвого шляху й індивідуального досвіду. В цьому випадку світоглядна свідомість особи атомізується, перетворюється в особисту справу кожного.

Розв'язання цієї суперечності здійснимо на шляху розуміння становлення особи і її світоглядної свідомості як індивідуалізації суспільно вироблених форм світовідношення. Як відзначає В. Г. Табачковський, «категоріальна структура світоглядної свідомості не зводиться лише до способів суб'єктивно-особистого переживання окремим індивідом своїх реакцій на світ, вона містить передусім загальнозначущі способи «членування» цього світу в людській свідомості, ідеальні схеми активного впливу людини на світ»⁹. Світоглядна свідомість є відображенням загальності людської практики, суспільної природи людини, де індивідуальне буття усвідомлюється як належність даного конкретного індивіда до людського роду, світу соціальних відносин, світу людини. Кожен індивід формується як соціальна істота в суспільстві і за допомогою суспільства. Його свідомість розвивається на основі засвоєння певної духовної і матеріальної культури, мови, норм спілкування, ідеалів і суспільнозначущих цілей та ін. Водночас вплив останніх на свідомість непрямий: він опосередкований сукупністю мотивацій

⁸ Табачковський В. Г. Про співвіднесення категоріальних форм філософії, світогляду і культури.— Філософ. думка, 1983, № 3, с. 39.

⁹ Там же, с. 35.

індивідуальної життєдіяльності. Щоб описати всю повноту людської життєдіяльності, недостатньо фіксувати предметно-речову сторону буття особи, треба враховувати і її особистісні переживання. А переживання ситуації невіддільні з неї самої. Воно зумовлене всім життям особи, яке визначає її вчинки в кожній конкретній ситуації через специфічний, сформований у неї (особи) механізм світоглядної свідомості, що дозволяє «вписуватися» в життєві ситуації, аутентично їх розуміти і адекватно їм діяти.

Така аутентичність світоглядної свідомості виробляється насамперед у практиці повсякденного життя і міжособистісного спілкування. У світоглядній свідомості відображаються вся життєдіяльність людини, її життєвий досвід, емоційна і волюва сфери її буття. Мотивації безпосередньо-чуттєвого відношення людини до світу мають, як правило, практичний характер. Навколо достатньо визначеного змісту, який становить немовби ядро свідомості, простягається широкий горизонт знання, не стільки самоочевидного, скільки такого, що не піддається в певний момент сумніву. Таке неусвідомлюване базисне знання світу і допомагає розв'язувати повсякденно-практичні проблеми. Воно дає людині можливість діяти відповідним чином у повторюваних ситуаціях, досягаючи очікуваних, передбачених наслідків. У повсякденному житті такий підхід є необхідним, бо людина завжди перебуває в конкретній ситуації, обмеженій просторово-часовими і соціальними параметрами.

Можливість адекватно діяти в певних ситуаціях потребує разом з тим універсальної категоризації навколишньої дійсності, знання її загальних закономірностей, яке й спрямовує загалом діяльність особи. Однак уміння особи правильно орієнтуватися в кожній конкретній ситуації, розуміти «мову реального життя» залежить не тільки від наявних у неї систем теоретичного (загального) членування і освоєння світу, а й від засвоєних форм безпосередньої практичної дії.

Та сама закономірність поширюється і на теоретичне освоєння світу, яке залежне не тільки від знання наукових даних, а й від засвоєних уявлень про місце людини в предметному і соціальному світі, про його сутність. Такі світоглядні установки, як показує історія науки, здатні впливати на сам процес наукового пізнання. Класичний аналіз цієї ситуації здійснений В. І. Леніним у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Тут показано, що криза у фізиці означала тільки те, що «одна школа природодослідників в одній галузі природознавства скотилася до реакційної філософії, не зумівши прямо і відразу піднятися від метафізичного матеріалізму до діалектичного матеріалізму», що становлення нового способу бачення і оцінки експериментальних даних часто проходить дуже складно, що перехід до «єдино вірного методу і єдино вірної філософії природознавства» — до матеріалістичної діалектики — відбувається «не прямо, а зигзагами, не свідомо, а стихійно»¹⁰. Багато в чому сам вибір об'єкта наукового дослідження, його пізнавальна оцінка пов'язані з певними світоглядними установками особи. Пізнавальне відношення до світу, як і практичне його освоєння, є світоглядно забарвленим відповідним розумінням особою світу. О. М. Леонтьєв у зв'язку з цим відзначає, що «різні діяльності суб'єкта перетинаються між собою і зв'язуються у вузли об'єктивними, суспільними за своєю природою відношеннями, в які він необхідно вступає. Ці вузли, їх ієрархії і утворюють той... «центр особи», який ми називаємо Я; інакше кажучи, центр цей лежить не в індивіді, не за поверхнею його шкіри, а в його бутті»¹¹.

Саме тому, що світоглядна свідомість органічно об'єднує в одне ціле знання і переконання особи, теоретичні форми суспільної свідомості й безпосередню діяльність повсякденної практики і спілкування, вона

¹⁰ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 306.

¹¹ Леонтьєв А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.— М., 1975, с. 229.

виконує складну регулятивну функцію — структурує навколо єдиного особистісного «ядра» все розмаїття засвоєваних індивідом способів людської діяльності, перетворюючи його в людського суб'єкта, в неповторну індивідуальність.

Така здатність світоглядної свідомості полягає у специфічно світоглядному способі розв'язання будь-якої проблеми, яка постає перед особою, не просто як окремого випадку її власного досвіду, а як загальнолюдського варіанта розв'язання таких завдань. Відношення «Я — світ» розглядається як відношення «людство — світ», що надає світоглядній свідомості характеру не тільки знання, а й переконання у правильності власних учинків. Світоглядна свідомість на практиці, в реальному житті особи постійно розв'язує проблеми, які в теоретичній свідомості постають як проблеми сутності людської життєдіяльності, взаємовідношення людини і її світу. Світоглядна свідомість мовою реального життя дає кожній особі розуміння меж її родового існування, способів саме людського відношення до світу.

Щоб з'ясувати специфіку світоглядної свідомості, треба виділити основне світоглядне питання: про природу світовідношення і особливості тієї загальності, яку виражає світоглядна свідомість. Ми вже підкреслювали, що світоглядна свідомість є не просто відображенням природи, соціальної дійсності, а вираженням відношення, відповідності людини світові й світу — людині. Джерела її кореняться в самому способі буття людини як природної істоти, здатної робити своє життя предметом власної свідомості, волі й діяльності. Соціальний спосіб буття людини полягає в тому, що вона стоїть у центрі того середовища, яке є умовою її існування і освоюється нею. З допомогою діяльності вона і в предметному оточенні, в речах і явищах знаходить і визначає сторони їх буття «для себе», що і робить її соціальним суб'єктом. Людина перебуває не в центрі байдужої до неї природи, а в центрі свого «життєвого світу», тобто особливим чином структурованої предметної і соціальної дійсності. Кожен індивід знаходить соціальний і предметний світ як передумову власної життєдіяльності, але реально стикається з цією передумовою у формі значущих для неї самої подій власного життя, у ході яких особа актуалізує не всю сукупність форм соціально-практичної діяльності, а лише ту її частину, яка зумовлюється життєвою необхідністю. Водночас кожен акт людської життєдіяльності в його неповторюваності й самотності є вираженням соціальності як такої. Ця особливість неповторної життєвої ініціативи дається людині в її свідомості у формі «я», і з цим особливим «я» скоригований не просто світ людини, а індивідуалізований життєвий світ, світ особистісного досвіду, переживань, соціальних зв'язків, переконань та ін. «Життєвий світ, — підкреслює В. П. Іванов, — це не просто предметна і суспільна дійсність або конкретні події і обставини життя особи... Цей світ є та сама предметна і суспільна дійсність, але дійсність, розглянута як сукупність актуальностей особистого життя»¹².

Світоглядна свідомість спрямована на усвідомлення цієї особливості людського життя, його унікальності як форми індивідуалізації родового людського способу буття, причому таким чином, що самі ці питання стають смисложиттєвими. Вона спрямована на розгляд сутності кожної зі сторін — природи і людини — у формі відношення «мого» життєвого світу і «я» і покликана відповідати на питання про межі їх буття, перспективу і смисл їх існування. Для людини пізнання законів природи і суспільства в кінцевому підсумку спрямоване на задоволення людських потреб. У цьому значенні в людській свідомості і дії вся дійсність перетворюється в єдиний світ з людським епіцентром, і вся його структура розглядається крізь призму «для-себе-буття» людини. Тому можна сказати, що навіть в об'єктивованих, законовідповідних формах

¹² Іванов В. П. «Життєвий світ» особи.— Філософська думка, 1982, № 1, с. 17.

вираження світовідношення світ усе ж зберігає для людини властивість доцільності й тому як категорія поєднаний з постановкою і розв'язанням власне людських проблем визначення смислу буття і місця людини у світі. Світогляд і світоглядна свідомість спрямовані на усвідомлення людини і світу з погляду їх взаємопокладання, меж їх можливого і актуального буття, тобто на світовідношення суспільної людини. Висуваючи питання не тільки про властивості світу і людини самих по собі, а й про властивості світовідношення, світоглядна свідомість дозволяє людині самовизначатися у світі, розв'язувати для себе проблему смислу життя. Отже, світоглядна свідомість виявляється такою формою соціальної регуляції життєдіяльності особи, яка стає її саморегуляцією, самовизначенням, тобто системою переконань з кардинальних питань буття. Це накреслює шляхи органічного зв'язку особистого з суспільним, загальнолюдським.

Тому світоглядна свідомість особи — це не просто система найширших уявлень, знань про світ, засвоєваних індивідом у процесі соціалізації, прилучення до певної культури. Вона не є також і особистим продуктом, підсумком індивідуального досвіду. Діалектика суспільного й індивідуального у світоглядній свідомості полягає в тому, що предметний і соціальний світ здатний стати особистим світом, духовною сферою буття особи. Світоглядна свідомість є тим особливим механізмом духовного і культурного становлення особи, який дозволяє зробити загальнолюдську загальність культури індивідуальною сферою життя особи.

Резюмуючи сказане, підкреслимо, що відмітною особливістю світогляду як однієї з суспільно вироблених форм відображення дійсності у свідомості людини порівняно з іншими формами свідомості — наукою, релігією, правом, філософією та ін. — є його атрибутивний характер, присутність світоглядного відношення в будь-якому людському відношенні до світу. Джерела такої здатності світогляду і світоглядної свідомості треба шукати у специфіці основного світоглядного питання — питання про природу світовідношення і особливості тієї загальності, яку виражає світоглядна свідомість. Світоглядна свідомість спрямована на усвідомлення життя особи як форми індивідуалізації родового людського способу буття. Ця обставина визначає і специфічно світоглядний спосіб розв'язання будь-якої проблеми, яка постає перед особою як окремий випадок не просто її особистого досвіду, а загальнолюдського способу розв'язання таких проблем. Саме в цьому виявляється особливий — світоглядний спосіб узагальнення, коли відношення людини і світу розглядаються як відношення сутностей, а тому як універсальне відношення. Це й визначає особливу роль світогляду як основи формування і культурного розвитку особи.

Світогляд дозволяє людині самовизначатися у світі, обирати власний життєвий шлях. У цьому в кінцевому підсумку і полягає значення і соціальна потреба у світогляді та його життєво-практикованій формі — світоглядній свідомості особи.

* * *

Специфика мировоззрения анализируется в сравнении с другими формами общественного сознания — философией, наукой, моралью, правом, религией. Обосновывается атрибутивный характер мировоззрения, пронизанность любого человеческого отношения к миру мировоззренческим отношением.

Само мировоззрение рассматривается как способ отражения и освоения природы и общества в их единстве и отношении к человеку. Различаются мировоззрение в его теоретически эксплицированной форме и мировоззренческое сознание личности как жизненно практикуемое мировоззрение. Последнее характеризуется как форма социальной регуляции жизнедеятельности личности, трансформирующаяся в саморегуляционно через систему убеждений по кардинальным вопросам бытия. Прослеживается диалек-

тика общественного и индивидуального в мировоззренческом сознании, обосновывается понимание мировоззренческого сознания как механизма духовного и культурного становления личности, позволяющего сделать общечеловеческую всеобщность культуры индивидуальной сферой жизни личности.

* * *

The specific character of the world outlook is analyzed in comparison with other forms of the social consciousness: philosophy, science, morality, law and religion. The world outlook is substantiated to have an attributive character and to penetrate every human attitude to the world.

The world outlook is considered as a way of reflection and assimilation of nature and society in their unity and relation to man. A difference between the word outlook in its theoretically explicated form and the world-outlook consciousness of the person is postulated as a life-practised world outlook. The latter is characterized as a form of social regulation of the personal life activity which is being transformed into self-regulation by way of the system of conviction about cardinal questions of being. The dialectics of social and individual in the world-outlook consciousness is observed, and the latter is substantiated to be understood as a mechanism of spiritual and cultural formation of the person, that enables to make the communal universality of culture akin to the individual sphere of personal being.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

СЕМІНАР ОРГАНІЗАТОРІВ МЕТОДОЛОГІЧНОГО НАВЧАННЯ

24—25 жовтня 1985 р. в Сімферополі відбувся обласний семінар керівників методологічних семінарів, організований відділом агітації і пропаганди та відділом науки Кримського обкому Компартії України. Учасники семінару розглянули шляхи вдосконалення методологічного навчання, підвищення його ефективності та особливості вивчення на методологічних семінарах актуальних проблем сучасної екології.

Про завдання методологічних семінарів республіки в передз'їздовський період йшлося в доповіді вченого секретаря Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР кандидата філософських наук М. М. Кисельова. Досвід роботи філіалу республіканського Бюро методологічних семінарів при Південному науковому центрі АН УРСР висвітлив голова філіалу доктор філософських наук Л. М. Курчиков. Кандидат філософських наук І. І. Кальной проаналізував стан методологічного навчання в Кримській області.

Були також заслухані і обговорені лекції

доктора філософських наук В. М. Сага-товського «Проблеми людини та її значення у світоглядному забезпеченні методологічних семінарів», доктора філософських наук М. І. Сетрова «Актуальні філософські питання екології», кандидата географічних наук В. Г. Ена «Екологічні проблеми Криму». У повідомленні відповідального секретаря редакції газети «Слава Севастополя» Л. Г. Юрдицької йшлося про участь слухачів семінарів наукових закладів у висвітленні екологічних проблем на сторінках газети. Ряд повідомлень присвячувався обміну досвідом вивчення екологічних проблем в епоху НТР на методологічних семінарах академічних, науково-дослідних та вузівських установ області.

Учасники семінару виступили в обговоренні доповідей і прийняли рекомендації щодо поліпшення організаційної, консультативної та науково-методичної допомоги керівникам і слухачам методологічних семінарів області.

О. І. АФАНАСЬЕВ

ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ В СТРУКТУРІ НАУКОВОГО ПОЯСНЕННЯ

Серед проблем філософсько-методологічного обґрунтування та прогнозування сучасного науково-технічного прогресу значне місце посідає проблема пояснення. Об'єктивні труднощі в з'ясуванні причин певних явищ природи та суспільства, потреба у точному і обґрунтованому передбаченні, в основі якого перебувало б коректне витлумачення тих чи тих явищ, зумовили наукове дослідження процедури пояснення, її структури, типів, а також проблеми зв'язку названої процедури з іншими дослідницькими процесами.

Інтерес до вивчення проблеми пояснення на філософсько-методологічному рівні стимулюється потребами практичної діяльності, невід'ємними складовими якої є пізнання об'єктивних законів природи, суспільства й мислення, вироблення на цій основі плану конкретних дій та передбачення їх можливих наслідків.

Нарешті, ґрунтовний теоретико-пізнавальний аналіз проблеми пояснення викликаний потребою її експліцитного формулювання, вилученого з семантичних нашарувань буденного мовного вжитку. Становить певний інтерес також дослідження зв'язку пояснення з процедурами опису, доведення, розуміння. Так, термін «пояснення» часто асоціюється з терміном «розуміння». Це не випадково, оскільки процедура пояснення в науковому дослідженні відбувається в контексті певної наукової теорії, науково-дослідницької традиції, за відповідних культурно-історичних умов; вона пов'язана зі смислами духовно-практичного освоєння світу, що характерні для розуміння. Тому в багатьох випадках проблема пояснення потребує звернення до проблеми розуміння, оскільки ті чи ті пояснення внаслідок конкретних соціально-класових причин приймаються або відкидаються, поширюються або ж замовчуються, розуміються або лишаються незрозумілими. Розуміння відіграє вирішальну роль у включенні теорії до пояснювальних положень та у розв'язанні питання про істинність або хибність знання, про його практичне застосування. Особливо загострюється проблема розуміння в революційні періоди розвитку науки, коли старі пояснювальні схеми та методи втрачають силу, а нові, не завжди зрозумілі сучасникам, тільки народжуються.

Всупереч традиційній дихотомії природних і гуманітарних наук (і, відповідно, пояснення і розуміння), яка виникла у лоні буржуазної герменевтичної філософії та соціології «розуміння», практика сучасного наукового пізнання наголошує на актуальності дослідження проблеми пояснення у сфері наук гуманітарного циклу, а проблеми розуміння — в природознавстві. Остання обставина пов'язана, зокрема, з прагненням фізиків і математиків до осмислення результатів неklasичної фізики, з'ясування їх гносеологічного значення, ролі й місця в системі сучасного наукового знання. Не випадково тому в працях видатних природознавців А. Пуанкаре, П. Дірака, А. Ейнштейна, В. Гейзенберга та ін. подибуємо не лише термін «розуміння», а й спроби його аналізу.

Проблема розуміння цікавить і логіків і методологів науки як у нас в країні, так і за рубежом у зв'язку з аналізом змісту наукових

термінів, з'ясуванням можливості перекладу смислових систем, що входять до різних теорій. Інтерес до історії науки, соціально-історичної та культурно-світоглядної зумовленості наукового знання стимулює аналіз проблеми розуміння в рамках логіко-методологічних досліджень, зокрема взаємозв'язку процедур пояснення і розуміння. В радянській філософській літературі вивчається роль і місце пояснення в пізнанні, аналізується логічна структура пояснення, його співвідношення з іншими дослідницькими процедурами — описом і передбаченням. Встановлено типологію пояснень, умови їх коректності¹. Наголошено на соціально-історичній зумовленості пояснювальних процесів, їх специфіці в різних галузях знання², підкреслюється взаємозв'язок пояснення і розуміння³. Становить інтерес витлумачення пояснення як різновиду більш широкої процедури свідомості — обґрунтування — в рамках дослідження проблеми духовного синтезу⁴⁻⁵. Показово, що дослідники (особливо в останні роки) наголошують на тому, що наукове пояснення є не тільки формальною, а й змістовою процедурою, що зазнає впливу різних соціально-культурних чинників. Тому поряд з власне формально-логічним активно досліджуються гносеологічні, соціально-культурні, психологічні, ціннісні, історико-наукові та інші аспекти проблеми пояснення.

У буржуазній філософсько-методологічній літературі неопозитивістського напрямку розкриті певні риси формальної структури пояснення, однак доктрина неопозитивізму, розглядаючи модель пояснення крізь призму своїх методологічних припущень, а саме кумулятивного розвитку знання, визнання нейтрального характеру мови спостереження, вузького емпіризму і антиісторизму, абсолютизувала формальнологічний аспект проблеми. Тому в західній літературі 60 — 70-х років дедуктивно-помологічна модель пояснення зустрічала стійку опозицію з боку прихильників фальсифікаціонізму К. Поппера, «історичних моделей» розвитку науки і наукових процедур Т. Куна, І. Лакатоса, принципу «проліферації» наукових теорій П. Фейєрабенда. Як відомо, в літературі постпозитивістського напрямку наголошено на необхідності включення до ситуації пояснення філософсько-світоглядних (звісно, в певному, досить обмеженому рамках поглядального підходу, тлумаченні), психологічних, загальнокультурних детермінант (Е. Макмаллін, М. Хессе, Л. Лаудан, П. Хілен та ін.).

У розв'язанні деяких процедурних питань проблеми пояснення представники нео- і постпозитивізму отримали певні результати, що стосуються насамперед з'ясування структурних аспектів цієї проблеми. Але пояснення не є самодостатнім процесом наукової і духовної діяльності, оскільки завжди включене в контекст практичної і духовної активності, передбачає певну гносеологічну та світоглядну інтерпретацію, зокрема пов'язане з проблемою істинності пояснювальної теорії. Ігнорування об'єктивно-істинної природи наукового знання, принципу відображення, ролі практики в пізнанні спричинює нерозв'язні труднощі сучасної буржуазної філософії і методології науки, неспроможних дати справді наукове тлумачення проблеми пояснення. Діалектико-матеріалістична інтерпретація пояснювальної функції науки, що виходить з суб'єкт-об'єктного відношення, опосередкованого конкретно-історичним досвідом зв'язку пізнання і практики, становить базис для побудови моделі наукового пояснення, адекватної динаміці розвитку знання. В рамках діалектико-матеріалістичної моделі можливо ставити і розв'язувати проблему соціально-культурної зумовленості наукового пояс-

¹ Див.: *Никитин Е. П.* Объяснение — функция науки. — М., 1970. — 156 с.

² Див.: *Идеалы и нормы научного исследования.* — Минск, 1981. — 378 с.

³ Див.: *Юдин Б. Г.* Объяснение и понимание в научном познании. — Вопр. фило-софии, 1980, № 9, с. 51—63; *Понимание как логико-гносеологическая проблема.* — Киев, 1982. — 344 с.

⁴⁻⁵ Див.: *Никитин Е. П.* Природа обоснования. — М., 1981. — 193 с.

нення, розробляти типологію пояснень, з'ясовувати умови їх коректності, аналізувати ситуації порівняльного аналізу пояснень в природничих, суспільних та технічних науках, співвідношення наукових і ненаукових різновидів пояснення, тобто ставити питання про побудову загальної моделі пояснення. Передумовою ефективності досліджень в названому напрямі є введення проблематики розуміння до моделі пояснювальної процедури.

Це зумовлюється кількома обставинами. Насамперед пояснення завжди здійснюється так, щоб забезпечити його розуміння у адресатів. Ця, здавалося б, досить тривіальна ситуація стає складною, коли в науку входить нове знання. Часто вчений вводить у теорію такі терміни, які не є необхідними з погляду самої теорії, але сприяють її кращому розумінню сучасниками, хоча нерідко ускладнюють її розуміння наступними поколіннями вчених. Достатньо згадати вживання Н. Бором поняття «детермінізм» або «боротьби за існування» — Ч. Дарвіном. Тому модель пояснення неодмінно має включати характеристики, що фіксують смислові акценти того контексту, в якому вона будується, тобто ті, що належать до проблеми розуміння. До цих характеристик доводиться апелювати ще й тому, що філософсько-світоглядні, психологічні та інші чинники, разом з внутрішньонауковими, є чинниками наукового пояснення, хоча й не завжди усвідомлюються дослідниками у цій їх ролі.

Проблематика розуміння, далі, в моделі пояснення актуалізується під час розв'язання питань про причини виникнення нової наукової традиції в побудові пояснення, про вплив на нього старої традиції, про роль метафор, лінгвістичних та інших аналогій в поясненні, про шляхи подолання множинності пояснень (в тому числі їх альтернативності) і становлення інтерсуб'єктивного розуміння пояснень.

Нарешті, розгляд моделі пояснення з включенням розуміння дозволяє дослідити проблему їх зв'язку в раціональному вигляді, вільному від нашарувань герменевтичних викривлень її дійсної суті.

Вихідним в аналізі названої проблеми є визнання того, що репрезентацією певного розуміння є смисловий «каркас» відповідної концептуальної системи. Діалектична єдність дискретності і континуальності в розвитку концептуальних систем, репрезентуючи діалектику об'єктивного і суб'єктивного, абсолютної і відносною істини, асоціює також певні способи розуміння тих чи тих об'єктів у смислових контекстах наукової діяльності й під час переосмислення останніх при зміні концептуальних систем. З процедурного боку розуміння є освоєнням названих смислових контекстів, чим відрізняється як від пізнавального процесу, так і від інших наукових процедур⁶. Воно — не тільки суб'єктивна ознака психологічного стану дослідника, а й специфічна процедура свідомості.

В загальному вигляді пояснення є переходом від характеристик явища до характеристик сутності, в результаті чого досягається знання способу їх зв'язку. «Пояснити ці різні, доступні лише різним органам відчуття, властивості, привести їх до внутрішнього зв'язку між собою, якраз і є завданням науки», — підкреслював Ф. Енгельс⁷. З процедурного погляду специфіка пояснення полягає у підборі відповідних пояснювальних положень у вигляді законів, теорій, гіпотез, моделей (експлананс) для певних, зафіксованих у конкретній мові, пояснюваних феноменів (експланандум). Ці структурні компоненти і діяльність, спрямована на їх узгодження, відрізняють процедуру пояснення від інших процедур наукового дослідження: опису, передбачення, доведення, підтвердження, інтерпретації, розуміння та ін.

⁶ Див.: *Крымский С. Б., Кузнецов В. И.* Мировоззренческие категории в современном естествознании. — Киев, 1983, с. 189.

⁷ *Енгельс Ф.* Диалектика природы. — Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 509.

До компонентів пояснення останнім часом стали залічувати й ідеал пояснення. Хоча цьому поняттю ще бракує точності та однозначності вживання, воно, однак, фіксує наявність конкретного-історичного механізму внутрішньонаукової і соціально-культурної детермінації будь-якого пояснення відповідно до певного типу культури, способу пізнавальної діяльності епохи. Логічна, процедурна структура різних типів пояснення може бути однаковою, проте ідеал пояснення надає пояснювальній процедурі відповідного контексту, зумовлює її специфічну будову і конкретний зміст.

Так, уже античні астрономічні пояснення, розглядаючи гармонійний рух світил і планет в ідеальних сферах або по кругових орбітах, стимулювались певним ідеалом пояснення з переважанням природного над надприродним, з інтенцією на відшукання прихованих причин, механізмів видимих явищ, замість міфологічних образів та ін. В цьому плані навіть, здавалося б, незвична для сучасників геліоцентрична система Арістарха Самоського не суперечила ідеалові пояснення, що виник в античній астрономії, оскільки ідея гармонійних рухів не відкидалась, а рух планети описувався як рівномірний, по кругових орбітах.

З погляду ідеалу пояснення в давньогрецькій астрономії IV—III ст. до н. е. альтернативними були не так геліоцентрична і геліоцентрична система, як дві інші космологічні моделі. Одна з них ґрунтувалась на комбінації гомоцентричних сфер. Інша, що почала розроблятися в III ст. до н. е. Аполлонієм Пергським і була розвинута Гіппархом, зображала рух небесних тіл у вигляді комбінації кругових рухів. Завдяки розвитку геометрії поширення і ствердження набула друга модель, схема якої, оскільки вона продемонструвала свою евристичність, і включалась в ідеал пояснення. Очевидно, лише наприкінці епохи античності ідеї геоцентризму і нерухомості Землі стають невід'ємною складовою ідеалу пояснення, не зазнаючи змін аж до появи ідей Кузанського і Коперника і визначаючи ідеал пояснення в добу середньовіччя.

В ту епоху, коли догмати християнського віровчення посідали домінуючі позиції в масовій свідомості і світогляді, пояснювальні процедури існували як тлумачення біблійних текстів, творів «отців церкви» та деяких античних авторів. Показово, що цей тип пояснювальної процедури настільки укріпився в тілі культури, що навіть опозиція панівній церковній догматиці — авероїзм — набуває вигляду коментарів до текстів Арістотеля.

За даних соціально-культурних обставин ідеал пояснення зазнає відповідних змін. Проблеми причини, механізму, сутності дістають однозначне розв'язання, бо бога вважали і причиною, і сутністю. Якщо в античному типі пояснення природне нерідко підпорядковувало собі надприродне, то в середньовічному — їх відношення зворотне. В цьому плані середньовічний ідеал пояснення втрачає елемент науковості, характерний для античності. В кожному досліджуваному предметі вимагалось відшукати поряд з його видимими характеристиками символічний зміст, встановити його відношення до «божественного світу». Хоча і в середні віки йшлося про необхідність вивчення природи, але це означало необхідність побачити в природі «задум творця», розглядати його наміри в тих чи тих природних феноменах. Оскільки остання процедура була позбавлена безпосередності, то домінуючою схемою пояснення виступала аналогія.

Становлення класичного природознавства, кардинальні зрушення в предметно-практичному базисі суспільства зумовили докорінну зміну ідеалу пояснення, що торкнулось всіх його компонентів. Втрачає свою домінуючу роль установка на пояснення сутності досліджуваних явищ за рахунок звернення до дії надприродних сил. Пояснення починають розглядати як мислительну діяльність, орієнтовану на встановлення

законів розвитку явищ, взятих у чистому вигляді. Це характерно для наукового пояснення на відміну від натурфілософського. Якщо останнє здійснювалось за допомогою комбінацій першоречовини і пов'язаних з нею форм і якостей, і натурфілософія XVII ст., даючи пояснення, висувала численні умовляльні гіпотези, то вже Ньютон закликає до орієнтації на експериментальний базис дослідження у побудові теоретичних гіпотез та пояснень. Зазначимо, що доки новий ідеал пояснення не ствердився в новій картині світу і відповідній фундаментальній теорії, пояснення, які випливали з нього, не тільки не визнавалися, а й просто не розумілися. Про це може свідчити дискусія Ньютона і Гука в питанні про природу світла. Гук вбачав недоліки ньютонівської позиції у визнанні тілесної субстанції світла і вважав, що його, гуківська, хвильова гіпотеза, не гірше, а навіть краще пояснює природу світла. На це Ньютон відповів, що його концепція — не просто гіпотеза для пояснення, а узагальнення ряду можливих висновків експерименту і тут інші гіпотези просто не потрібні.

Ідеал пояснення, що визначав позицію Ньютона і його однодумців, ствердившись у науці, не залишився незмінним. Однак його стійке ядро — пошук природних основ пояснюваного явища і встановлення законів, за якими воно функціонує, — відрізняло наукові пояснення від позанаукових. Дальші зміни деяких компонентів ідеалу наукового пояснення зумовлювались здебільшого впливом картини світу провідних на той час дисциплін, образ якої закріплюється в соціокультурному фонді науки. Тому механічний, електродинамічний і квантовомеханічний ідеали пояснення, послідовно змінюючи один одного у фізичних поясненнях, впливали на характер пояснювальних процедур в інших галузях знання, визначаючи тим самим їх дієздатність. Серцевина наукового пояснення — об'єктивно-каузальний підхід — обростає певною сукупністю світоглядних, теоретико-методологічних установок і інтертеоретичних елементів знання, утворюючи конкретно-історичний ідеал наукового пояснення, в якому взаємодіють внутрішньонаукові і соціально-культурні чинники. Цей ідеал у явній або прихованій формі стимулює пошуки експланансу, визначає контекст пояснення, розуміння або нерозуміння, прийняття або заперечення пояснень, хоча їх логічна структура може бути однаковою.

Як відомо, експланандум не визначає однозначно вибір експланансу, кількість різних (навіть — альтернативних) варіантів якого в принципі може бути безконечною. Але це погана безконечність, оскільки в реальній дослідницькій практиці коло можливих пояснень завжди обмежене певними рамками, які задаються ідеалом пояснення. Він виступає як своєрідне «передрозуміння» певної проблеми, шляхів і засобів її дослідження, можливих варіантів експланансу. Саме передрозуміння визначає смисловий каркас концептуальної системи, в рамках якого формуються і функціонують відповідні пояснення. Ця детермінація, коректуючись в конкретних умовах суспільними інтересами, науковими й іншими традиціями, індивідуальними особливостями суб'єкта пізнання, зумовлює розуміння і прийняття певних пояснень. Отже, передрозуміння — не просто психологічна ознака ментальних станів суб'єкта. Воно складається з певної сукупності предметних смислів в існуючій системі знання, що здебільшого визначає шляхи побудови пояснень.

Передрозуміння, що задається ідеалом пояснення, часто орієнтує вибір експланансу з наявного багажа науки для пояснення невідомого. Тут досягається психологічний ефект зведення нового, «незнайомого» до звичного, «знайомого». Пояснення такого типу можна назвати демонстраційними. Вони немовби демонструють придатність наявного знання для пояснення невідомих явищ і легко формалізуються. Однак нерідко добре відомі наукові положення необхідно відповідним чином

модифікувати, перш ніж включити їх в експлананс, оскільки в наявному вигляді вони не узгоджуються з даними досвіду. Пояснення такого типу становлять особливий клас пояснень — з рухомим експланансом. Названа модифікація може полягати в уточненні окремих положень пояснювальної теорії (наприклад, поправка на власні розміри молекул, яку ввів Ван-дер-Ваальс в рівняння ідеального газу), в поширенні певних положень теорії на нову предметну сферу (прикладом чого може бути виникнення термодинаміки), в деякій асимптотиці експланансу, вживаній в прикладній математиці, або, нарешті, в побудові певних імітаційних систем, що імітують досліджуваний процес в різноманітних умовах.

Виділення пояснень з рухомим експланансом відображає факт широкого вживання в дослідницькій практиці різних модифікацій пояснювальних положень, що становить характерну рису сучасного наукового пізнання, спричинену розвитком моделюючої техніки, вивченням багатфункціональних систем. Наявність у науці пояснень з рухомим експланансом свідчить, що, всупереч постпозитивістським ідеям фальсифікаціонізму та проліферації наукових теорій, вчені порівняно рідко вдаються до вироблення альтернативних теорій. Нові наукові результати можуть бути отримані в межах певних наукових традицій за рахунок можливих модифікацій експланансу. Названі пояснювальні процедури з рухомим експланансом характерні здебільшого для еволюційних періодів розвитку науки. В цих випадках передрозуміння, що задається відносно стійкою системою ідеалу пояснення, визначає сферу пошуку експланансу і межі його модифікації.

В революційні періоди розвитку науки, коли певні феномени неможливо пояснити в рамках наявного знання і необхідно здійснити вихід за його межі, пояснювальні процедури мають інший характер. Пошук експланансу полягає у висуненні нових теоретичних принципів, припущень, що започатковують розробку нових фундаментальних теорій. Пояснення такого типу можна назвати пошуковими. Вони неможливі без перебудови ідеалу пояснення і вичерпують свої функції разом з виникненням принципово нової теорії. Зазначимо, що пошукові пояснення логічно не випливають зі старого розуміння, навпаки, вони суперечать йому. Це свідчить про те, що розвиток знання і його розуміння не є кумулятивним процесом, безкризовість якого передбачалась неопозитивістською моделлю пояснення. Виділення пошукових пояснень як способів переходу до нового передрозуміння уможливорює врахування в моделі пояснення тих факторів, які поряд з внутрішніми стимулюють цей процес і які нехтувались традиційно формальною схемою пояснення: філософсько-світоглядні установки, соціально-культурний контекст, передрозуміння тощо.

Розрізнення пошукових і демонстраційних пояснень дозволяє, разом з тим, зобразити розуміння як процес і висвітлити питання про часове співвідношення пояснення і розуміння. Щодо цього в літературі нема однастайності і іноді вважається, що розуміння — наслідок пояснення⁹ (на думку інших дослідників, їх відношення зворотне¹⁰). На наш погляд, поясненню передують певне передрозуміння, яке безпосередньо не належить до досліджуваного явища. Водночас воно сприяє визначенню напрямку пошуку, формулюванню проблеми, способів її розв'язання, створюючи умови для демонстраційного пояснення, якщо концептуальна система функціонує задовільно, або потребує пошукового пояснення, пов'язаного з істотними змінами попереднього розуміння. Передрозуміння нерідко стимулює так звані якісні пояснення, здебільшого уможливі. Так, І. Кант запропонував у загальному

⁹ Див.: Юдин Б. Г. Объяснение и понимание в научном познании, с. 54.

¹⁰ Див.: Васильева Т. Е., Панченко А. И., Степанов Н. И. К постановке проблемы понимания в физике.— *Вопр. философии*, 1978, № 7, с. 133.

вигляді розв'язання проблеми походження сонячної системи з хаотичної туманності, створивши відому космогонічну гіпотезу. Такі уможливлені пояснення сприймаються як тимчасові, що потребують дальших досліджень та конкретизації розуміння.

Деяка конкретизація розуміння досягається в концептуальній системі, смисловий каркас якої передбачає значний розвиток теорій, виникнення нових пояснювальних конструкцій. Це розуміння, що задається смисловим каркасом концептуальної системи, може бути назване абстрактним, оскільки воно визначає лише ту теоретичну сферу, де потрібно будувати пояснення. Якщо виникнення нової концептуальної системи є наслідком пошукового пояснення, то її розвиток і конкретизація поєднані з демонстраційним поясненням. Тому абстрактне розуміння є наслідком пошукового пояснення і початком демонстраційного, розгортання якого забезпечує наступну конкретизацію розуміння. Демонстраційні пояснення, в тому числі пояснення з рухомих експланансом, сприяють підбору і розробці понять про дане явище, його риси, зв'язки і відношення, формулюванню законів, висуненню гіпотез, побудові моделей, що спонукає розвиток концептуальної системи і її застосування до нових феноменів. Кінцевим підсумком демонстраційного пояснення є конкретне розуміння.

Отже, процес розуміння проходить такі стадії: а) передрозуміння, що задається ідеалом пояснення; б) абстрактне розуміння, що задається смисловим каркасом концептуальної системи як підсумок пошукового пояснення і початок демонстраційного; в) конкретне розуміння як результат демонстраційного пояснення.

За такою схемою відбувалось становлення сучасної квантової механіки. На початку ХХ ст. М. Планк висунув поняття кінцевого кванта дії і постійної, що здобула його ім'я. Це знаменувало революційний переворот в уявленнях про мікрооб'єкти, межувало з виникненням принципово нового передрозуміння. Показово, що Планк намагався поєднати нові поняття з попереднім, класичним розумінням, але зазнав невдачі. Тому він дійшов висновку, що квант дії відіграє фундаментальну роль в атомній фізиці. Цим були забезпечені умови для пошукового пояснення, в ході якого стала успішно розроблятися нова концептуальна система, смисловий каркас якої відрізнявся від будови класичної фізичної теорії. Ейнштейн висунув ідею про кванти випромінювання як структурні елементи поля. Бор запропонував свої відомі постулати, а в працях де Бройля, Шредингера, Гейзенберга була розроблена теорія, яка успішно пояснювала різні квантовомеханічні явища. Наступні демонстраційні пояснення йшли шляхом застосування квантових уявлень в різних галузях знання. Створювалась квантова хімія, квантова статистика, квантова теорія металів та ін. Тим самим зміцнювались позиції нової квантово-польової концептуальної системи навколо ідеалу пояснення, в контексті якого відбувалась конкретизація розуміння.

Зрозуміло, що названі стадії конкретизації розуміння є певним спрощенням реального дослідницького процесу, в якому присутні й інші наукові процедури і багатопланово переплітаються пояснення і розуміння. Нові спроби пояснення можуть зумовлюватись явищами, що не піддаються поясненню відомими теоріями, відкриттям нових закономірностей, різноманітними змінами в матеріально-предметних і духовних засобах освоєння світу. Становлення і ствердження нових способів пояснення неможливо збагнути поза діалектикою абсолютної і відносної істини і її критерію — практики. Безперечним, на нашу думку, є те, що постановці проблем, пошукам нових способів пояснення завжди передує їх передрозуміння.

Виникнення і ствердження нових способів пояснення, пов'язаних з новим передрозумінням, показує, що для побудови адекватної моделі наукового пояснення потрібно розв'язати ряд питань, безпосередньо

пов'язаних з проблематикою розуміння: 1) як відбувається вихід за межі старого розуміння і формування нового передрозуміння; 2) як здійснюється зв'язок нового і старого розуміння; 3) який спосіб ствердження нового розуміння (як індивідуальне розуміння стає інтерсуб'єктивним). Перше питання пов'язане з проблемою виникнення нової наукової традиції в побудові пояснення. Друге — з проблемою ролі метафор, лінгвістичних аналогій, термінів буденної мови в пояснювальних процедурах. Третє — з проблемою наукових дискусій як чинника подолання множинності пояснень. Коротко схарактеризуємо значення цих проблем для розгляду місця розуміння в структурі пояснення.

Будь-яка пізнавальна ситуація усвідомлюється в рамках даної концептуальної системи, смисловий каркас якої відзначає відношення дослідника до пізнавального об'єкта, в тому числі того чи того пояснення. Прикладом можуть бути спроби пояснення електромагнітних явищ Біо, Вебером та ін. в рамках механічного розуміння. В таких ситуаціях виникає, на перший погляд, замкнене коло: дослідник не може вийти за межі даного розуміння, хоча нерідко наштовхується на серйозні суперечності. В такій ситуації часто-густо зароджується нова наукова традиція. Її виникнення, очевидно, пов'язане з пошуковим поясненням, реалізація якого поєднується з появою нового передрозуміння. Воно здійснюється в новій концептуальній системі, а потім конкретизується в ході демонстраційних пояснень, що приводить до зміцнення нової наукової традиції.

Вихід за межі старого розуміння — складний, багатофакторний процес. Нова концептуальна система, як свідчить історія науки, не може не використовувати поняття своєї попередниці. «Маса», «інерція», «тяжіння» та інші поняття перейшли з механічної в електродинамічну концептуальну систему, а деякі поняття останньої стали надбанням квантових теорій. Поняття, ефективні в одній галузі наукового знання, нерідко використовуються в іншій або за традицією, або тому, що не завжди зразу усвідомлюється новизна відкриття. До того ж не завжди достатньо виражальних засобів мови для оформлення нових ідей, що є однією з причин частого вживання метафор. Завдяки останнім унаочнюється складна природа досліджуваного явища, виникають асоціації, що дозволяють краще збагнути новий зміст старого терміна та досягти кращого взаєморозуміння вчених.

Однак внаслідок різних тлумачень метафори можуть спричинити нерозуміння в комунікації вчених. Різне розуміння одних і тих самих положень в різних наукових традиціях та предметних контекстах також утворює значні перешкоди на шляху інтерсуб'єктивного спілкування. Особливо загострюється проблема взаєморозуміння в процесі пошукових пояснень, коли формується нова концептуальна система. Під час становлення електромагнітної концепції Герц не розумів суті експериментів Максвелла. Лоренц, один із дійсних співавторів спеціальної теорії відносності, не розумів Ейнштейна і понад 20 років намагався збагнути основні постулати спеціальної теорії відносності у дусі традиційних уявлень. Ейнштейн не розумів теорії Бора і вважав можливим витлумачити квантові феномени кризь призму ідей електродинаміки.

Оскільки експланандум не визначає однозначно вибір експланансу, знаходження останнього є творчою процедурою вільного наукового пошуку навіть у рамках єдиного передрозуміння, оскільки воно задає лише сферу пошуку, нежорстко детермінуючи зміст пояснень. Ще більш це стосується різних передрозуміннь. І в історії науки, і на сучасному її етапі існують численні приклади різних пояснень одного й того самого явища. Тут наявна така важлива характеристика пояснення, як множинність, що не виключає альтернативності. Названою особливістю пояснень, зокрема, зумовлюється можливість наукових дискусій. Під час полеміки перемагає одна з теорій, формулюється

нова теорія або усвідомлюється обмеженість наявних знань. Наукові дискусії є важливим чинником наукового прогресу. Так, дискусія на Сольвейвському конгресі 1911 року показала необхідність прийняття квантової теорії. І хоча в дискусіях не завжди перемагає істина, а доведення обмеженості конкретного положення (концепції, розуміння) не завжди означає його автоматичне виключення з наукового обігу, дискусії відіграють важливу роль у ствердженні нового розуміння і перетворенні його в інтерсуб'єктивне тлумачення і пояснення.

Отже, наведена вище модель розуміння включає ідеал пояснення як чинник внутрішньонаукової і соціально-культурної детермінації пояснювальних процедур, розрізняє пошукові і демонстраційні пояснення, виділяє клас пояснень з рухомим експланансом і тим самим дозволяє з'ясувати канали входження проблематики розуміння в модель пояснювальної процедури.

* * *

Доповнення структурно-логічного підходу к поясненню содержательным дозволяет исследовать научное объяснение не как самодостаточный процесс, а в связи с другими исследовательскими процедурами и прежде всего — с пониманием. Глубинная связь объяснения и понимания базируется на культурно-исторических основаниях построения научных объяснений. Модель объяснения, включившая идеал объяснения как фактор внутринаучной и социокультурной детерминации объяснительных процедур, различающая поисковые и демонстрационные объяснения и выделяющая класс объяснений с подвижным экспланансом, выявляет каналы вхождения проблематики понимания в модель объяснительной процедуры. Она раскрывает роль идеала объяснения как предпонимания в построении объяснения; эвристическую функцию научных дискуссий как формы преодоления множественности объяснения и становления интерсубъективного понимания; влияние метафоры, аналогии и т. д. как факторов понимания нового объяснения; причину появления поискового объяснения как выхода за пределы старого понимания.

* * *

A supplement of structural-logical approach to the explanation by a non-formal one permits investigating the explanation in connection with other research procedures and first of all with understanding. The deep connection of the explanation and understanding is based on cultural-historical foundations of the construction of scientific explanations. A model of explanation proposed in the article includes an ideal of the explanation as a factor of inner-scientific and socio-cultural determination of the procedures of explanation, differentiates search and demonstrative explanations and picks out a class of explanations with a mobile explanance. It permits exposing channels of the entry of the problems of understanding into the model of the explanation procedure. Namely it exposes a role of the ideal of the explanation as before-understanding in the construction of the explanation, a heuristical function of scientific discussions as a form to overcome a multitude of explanations and a formation of the intersubjective understanding; an influence of metaphor, analogy, etc. as factors of understanding of a new explanation; a cause of an appearance of the search-explanation as going out of limits of the out of date understanding.

В. Л. ОССОВСЬКИЙ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку потребує розв'язання комплексу проблем, серед яких важливе місце посідає питання про ефективне використання трудового потенціалу молоді, яка вступає в самостійне життя. Це актуалізує завдання, пов'язані з вихованням у молодих людей ставлення до праці як до сфери соціального самоутвердження і престижу, як до першої життєвої потреби.

Одним з напрямків трудового виховання молоді є створення умов для засвоєння нею цінностей професійної діяльності. Останні виступають своєрідними критеріями професійного самовизначення особи. Тому величезного практичного, соціально-виховного значення набуває знання про структуру ціннісних орієнтацій молоді у сфері професійної діяльності. Здобуття цього знання натрапляє, однак, на ряд труднощів. Так, соціологічні дослідження соціально-професійного самовизначення молоді здебільшого мають за результат інформацію, яка не може претендувати на статус теоретичної моделі, значущої з погляду науково-прикладних і практичних настанов. Побудова такої моделі, котра пояснює, як можна здобути знання про реальний стан ціннісних орієнтацій молоді у сфері професійної діяльності, — актуальна методологічна проблема. Її розв'язання передбачає насамперед визначення об'єкта і предмета соціологічного дослідження.

Межі об'єкта задаються цариною функціонування цінностей професійної діяльності: по-перше, це різні категорії молоді — суб'єкти ціннісних орієнтацій; по-друге, самі цінності, об'єктивовані в культурі й адресовані суспільством молоді як об'єкти орієнтації. Структура цінностей професійної діяльності на різних рівнях її функціонування становить безпосередній предмет дослідження. Що ж до його мети, то нею є теоретичне (програмне) забезпечення процесу здобуття оперативної і вірогідної інформації про специфіку ціннісних орієнтацій у сфері професійної діяльності різних категорій молоді. Для досягнення такої мети потрібно розв'язати певні дослідницькі завдання, а саме: теоретично розробити та емпірично проінтерпретувати основні поняття дослідження, які відносно повно описують структуру ціннісних орієнтацій у сфері професійної діяльності; розробити систему категорій і показників, що дозволяють реконструювати моделі цінностей професійної діяльності, об'єктивованих у різних текстах і адресованих молоді як об'єкти орієнтації; розробити та апробувати процедури й інструментарій для визначення структури ціннісних орієнтацій у сфері професійної діяльності для збирання та аналізу емпіричних даних про її стан і тенденції зміни стосовно різних соціально-демографічних категорій молоді.

Уточнення та емпірична інтерпретація основних понять такого дослідження передбачає відповідне розуміння суб'єкта ціннісних орієнтацій. Ми виходимо з того, що суб'єкт орієнтації виступає «як агент способу життя свого соціального оточення, а предметом дослідження, як правило, стає аналіз процесу соціальної адаптації — засвоєння індивідом наявних форм і способів соціальної поведінки»¹. Відповідно соціологічний аналіз структури ціннісних орієнтацій у сфері професійної діяльності передбачає з'ясування характеру зв'язків між цінностями

¹ Саморегуляція и прогнозирование социального поведения личности. — Л., 1979, с. 7.

цієї діяльності, які об'єктивувалися як у культурі, так і в свідомості особи, яка засвоює їх у процесі соціалізації.

Ключове поняття означеного дослідження — «цінність професійної діяльності». Для визначення його змісту потрібно уточнити, що є цінність взагалі. Серед соціологів дедалі більше поширення дістає розуміння цінностей як елементів суспільної свідомості і культури, які виконують щодо суб'єкта соціальної діяльності багатоманітні регуляторні функції. Зокрема, цінності можуть виступати своєрідними стандартами вибору індивідуального життєвого шляху, елімінуючи деякі типи потреб і формуючи бачення її усвідомлення нових потреб, цілей і засобів їх досягнення.

Механізм регуляції задоволення потреб пов'язаний із властивостями цінностей забезпечувати індивідові «внутрішню рівновагу». Я. Щепанський так визначив поняття цінності: «Ми називатимемо цінністю будь-який матеріальний або ідеальний предмет, ідею або соціальний інститут, предмет реальний або ідеальний, стосовно якого індивіди або спільності виробляють установку, що передбачає повагу, приписують цьому предмету важливу роль у своєму житті і прагнення до його досягнення відчують як примус. Цінності — це ті предмети або стани речей, які індивідам і групам гарантують психічну рівновагу, дають задоволення, породжують почуття добре виконаного обов'язку, або ті предмети, що потрібні для підтримання внутрішньої згуртованості групи»². З цього визначення випливає, що цінність є певна об'єктивна характеристика матеріальних та ідеальних предметів людської життєдіяльності. Тому люди прагнуть досягнення деяких «речей» та «ідей» з урахуванням їх дійсних або уявних (приписуваних) властивостей.

Ціннісні характеристики притаманні не тільки предметам, ідеям, інститутам, але й поведінці людей. «Цінністю є також досконалість у діяльності. Цінності, виступаючи регуляторами людських прагнень і вчинків, дозволяють оцінювати чужі вчинки, служать основою оцінки соціальної придатності члена групи, а отже, впливають на соціальну ієрархію і на принципи соціального співжиття»³. Цінність поведінки визначається не тільки в площині її індивідуального співвіднесення з пріоритетами суспільства як цілого. Для останнього соціальна поведінка індивіда може виступати як приваблива і неприваблива, бажана, небажана, і навіть шкідлива. В цьому разі цінність може бути мірою, що дозволяє порівнювати поведінку індивідів, оцінювати ступінь соціальної бажаності їхніх дій.

Поняття цінності конкретизується за допомогою терміна «ціннісна орієнтація», який дає можливість виразити динамічний аспект цього поняття. Даний термін може бути використаний: для виділення певної вищої (термінальної, згідно з термінологією Рокіча) цінності відповідно до стану соціального досвіду; для інтерпретації цієї вищої цінності, характерної для конкретного суспільства; для організації навколо цієї цінності комплексу когерентних щодо неї цінностей; для акцентування найважливіших властивостей цих цінностей. Отже, ціннісна орієнтація слугує інструментом дослідження останніх, їх специфічного розуміння як мотиваційних стимулів, домінуючих тенденцій соціальної поведінки та її стандартів.

У нашому дослідженні ми виходили з положення, згідно з яким цінності взагалі (цінності професійної діяльності — зокрема) мають два аспекти існування як соціальні феномени залежно від того, як ми їх розглядаємо: з позицій суспільства або індивіда. Перший аспект — це існування цінностей як елементів культури (в нашому випадку — як елементів культури тієї чи тієї професії), другий — існування цінностей як об'єктів заінтересованості, орієнтації окремих

² Szczepański J. Elementarne pojęcia socjologii. — Warszawa, 1970, s. 97—98.

³ Ibid., s. 98—99.

соціальних суб'єктів — індивідів чи груп. Диференційованим у такий спосіб цінностям відповідають поняття «цінність — норма» і «цінність — об'єкт». Їх фіксація у ході емпіричного дослідження передбачає розроблення відповідно диференційованих процедур.

Цінностями-нормами ми називатимемо матеріальні або ідеальні предмети (речі, ідеї, групи осіб, символи, інститути), реально чи уявно існуючі і значущі для функціонування і розвитку суспільства або його окремих підсистем такою мірою, що суспільство (або його підсистема) впливає на індивідів в напрямі їх засвоєння, санкціонує водночас соціальну поведінку відповідно до ступеня цього засвоєння.

Як цінності-об'єкти можна визначити всі предмети, які мають властивість (реальну або уявну) задовольняти потреби індивідів, у тому числі і потреби в селекції потреб.

У соціологічному дослідженні важливе значення має відповідне обмеження поняття «діяльність», у нашому випадку — до рівня діяльності професійної. З цією метою уточнимо соціологічний зміст поняття «професія». У контексті соціологічного підходу професія розглядається насамперед у таких трьох «зрізах».

По-перше,— як система дій, що мають за основу кваліфікацію, виконуються систематично, урегульованим способом і забезпечують певний економічний, а отже, і соціальний статус. Це об'єктивне окреслення професії, не залежне від того, чи виконує хтось чи ні цю систему дій.

По-друге,— як процес виконання певних дій, безвідносно до того, чи виконуються вони відповідно до об'єктивно заданих правил. (Наприклад, дії знахаря можуть бути розцінені як професійна діяльність, хоча вони не відповідають об'єктивному статусу професії лікаря). За такого розгляду акцентується насамперед мета, результат дій.

Нарешті, третій аспект значення поняття «професія» полягає в розкритті останньої як сукупності осіб, які виконують систему дій, або інакше кажучи, як професійної категорії (скажімо, лікарі, музиканти, шахтарі та ін.). Саме цей аспект становить особливий інтерес для соціолога, тому що дозволяє використовувати професію як один з об'єктивних показників становища індивіда в структурі суспільства, соціально-професійної та оцінної суспільної ієрархії. Тим-то, оскільки професія конституює спільність людей, спільність програм їхньої соціальної поведінки, а отже і діяльності, професійною ми називатимемо таку діяльність індивіда, яка програмується його *належністю до професії*. У процесі соціалізації, особливо в період професійної підготовки, індивід навчається виконувати і виконує певні професійні ролі — особливий рід ролей соціальних, завдяки чому пізнає і засвоює цінності професійної діяльності. Внаслідок цього роль виступає як своєрідний транслятор цінностей. Розуміння сутності цієї трансляції залежить від прийнятої дослідником концепції соціальної ролі.

Аналіз наявних рольових концепцій дозволяє стверджувати, що всі вони можуть бути поділені на два різні типи. Згідно з першим — зміст ролі включає в себе цінності, котрі (цілком або частково) приймаються і засвоюються індивідом. У концепціях другого типу зміст ролі не включає в себе цінності безпосередньо, але її структурні елементи підпорядковані цінностям — за допомогою аналізу цих елементів можна безпосередньо або опосередковано ідентифікувати відповідні цінності.

Узгодження названих тенденцій аналізу можливе шляхом визначення ролі в термінах соціального процесу, окремі елементи якого можна розглядати ізольовано і піддавати попередньому, окремому аналізу. Цей процес охоплює: створення і трансляцію суспільством як цілісністю або його окремими підсистемами моделі очікувань і вимог щодо поведінки його членів (разом із системою соціального

контролю); прийняття та інтерналізацію індивідом змісту цієї моделі (повністю або частково); реалізацію очікувань у структурі його поведінки (що збігається або частково не збігається з моделлю).

Розгляд соціальних ролей у термінах соціального процесу, на наш погляд, вельми продуктивний. З точки зору наших дослідницьких завдань, такий підхід дозволяє проаналізувати характер впливу суспільства на індивіда в процесі формування в останнього соціально-професійної орієнтації, установки на вибір професії і професійної стабілізації, а тим самим виявити ступінь узгодженості цінностей-норм і цінностей-об'єктів, перетворення перших у другі. Очікування суспільства, зафіксовані у змісті ролі, мають нормативну форму, виконуючи тим самим функції конструювання цінностей-норм, а реалізація цих очікувань підкріплюється соціальними санкціями. Обов'язковий і, в певному розумінні, примусовий характер ролі та її окремих структурних компонентів свідчить про те, що зміст її складається із суджень, які визначають, декларують прямо або опосередковано цінності-норми. На основі аналізу цих суджень можна ідентифікувати певні цінності.

Прийняті нами дефініції цінностей передбачають подальшу конкретизацію — до рівня, що дозволяє емпірично дослідити структуру цінностей професійної діяльності — соціологічного еквівалента відповідної ціннісної орієнтації; проаналізувати ієрархію зазначених цінностей за відданням їм переваги індивідами; зв'язки між названими цінностями; ступінь і повноту їх відображення у свідомості та реалізації в поведінці. Для такої конкретизації потрібно відповісти на запитання: як, за допомогою яких понять можна описати, а по тому за допомогою яких показників ідентифікувати структуру цінностей професійної діяльності? Іншими словами, потрібно визначити систему категорій аналізу, принципи категоризації, тобто систему понять, що моделює реальну систему цінностей. Такий аналіз пов'язаний із пошуком відповіді на два типи запитань: запитання про те, які поняття фактично структурують систему цінностей, і про те, які поняття з пізнавального погляду найпридатніші для такого структурування.

Створювана в такий спосіб модель цінностей професійної діяльності є певним ідеалізованим утворенням, яке відображує реальність неточно і неповно. Однак ця модель, як і всі зв'язки між прийнятими її структурними поняттями-елементами, має бути якомога наближеною до реально існуючих зв'язків модельованої системи. Тому головним принципом у добірї структурних понять повинно стати прагнення виявити за їх допомогою головні системоутворюючі реальні зв'язки, що дозволило б наблизити конструйовану систему до системи фактично існуючої. Поняття, які можуть слугувати для категоризації структурованих систем цінностей професійної діяльності, гадаємо, можна віднайти, звернувшись до категорій, що описують структуру особи, культуру суспільства, типологію соціальних функцій⁴.

Трудове виховання молоді, формування її соціально-професійної орієнтації передбачають інтерналізацію професійних ролей в процесі практичної і духовної діяльності. Для молоді, яка вступає в трудове життя, реальна участь у практиці професійної діяльності ще обмежена. Молодь опановує і засвоює цінності цієї діяльності переважно у формі вербальних моделей, що стають для неї важливим джерелом пізнання та оцінки світу професії. Важливо підкреслити, що головний елемент таких моделей — слово стає джерелом «осмислення» предметно-практичної діяльності, наповнення її «сенсом». Це належить враховувати, оцінюючи ступінь ідентифікації молоді людини з професією. Тут під професійною ідентифікацією розуміється процес зрощення

⁴ Тут і далі термін «категорія» вживається у процедурному значенні, як одне з понять, згідно з якими структурується предмет аналізу. Див.: Рабочая книга социолога.— М., 1976, с. 325—326.

людини з професією, узгодження і навіть підпорядкування їй індивідуальних рис характеру. Інформацію, котру використовує молодь для створення образів професії, можна умовно поділити на націлену і спонтанну. Їй відповідають два класи моделей: нормативні і статистичні, які, взаємно доповнюючи одні одних, складають культурне поле, що з нього особа бере матеріал для особистісної системи цінностей⁵.

У ході соціологічного дослідження важливо дістати відповіді на такі запитання: з яких цінностей-норм складається культурне поле, як воно змінюється з плином часу, залежно від соціального контексту, яка структура цього поля; як використовуються цінності-норми різними соціальними групами і категоріями, чому той чи той соціальний контекст модифікує освоєння культурного поля, визначає селективність відбору «будівельного матеріалу» для образів професій; яким є відношення змісту реального культурного поля з його відображенням та інтерпретацією різними соціальними інститутами, з одного боку, і особою — з другого; нарешті, яка оцінка його змісту з погляду соціальних ідеалів?

Пошук відповідей на ці запитання пов'язаний з розв'язанням проблеми, що стосується способів категоризації змісту моделей професійного світу. Для такого розв'язання можна використати метод аналогії, взявши за зразок категоризації елементів професійної діяльності моделі, створені у рамках професій, які досягли статусу соціальної групи. Стимулом для обрання такого об'єкта аналогії є та обставина, що у «професій-груп» нагромаджено достатній досвід добору нових членів, включення працівника-початківця або кандидата у працівники до майбутньої професійної ролі. У них вироблено певну інституціалізовану систему соціалізації, формування привабливого образу своєї професії у свідомості тих, хто її обирає. Для успішного виконання функції добору нових членів групи-професії здійснюють селекцію цінностей професійної діяльності. Вони систематизують самосвідомість групи, надаючи їй характеру ідеології, якщо розуміти під останньою відносно систематизовану сукупність ідей, що описують і оцінюють дійсність, містять певні директиви щодо дій, мають функціональний зв'язок з інтересами «професій-груп». Тому-то саме такі цінності і можуть бути обрані як зразок для категоризації.

Вивчення систематизованої самосвідомості (ідеології) цих професій свідчить про те, що цінності-норми, які складають зміст професійних ролей, тобто об'єкти орієнтації, можуть бути поділені на три групи елементів: ті, що стосуються професії як цілого; особистісних якостей представника професії та особливостей його поведінки; взаємовідносин з іншими професіями, з соціальним середовищем.

Поняття, що відповідають цим елементам, є результатом узагальнення описових та оцінних суджень про різноманітні сторони професійної діяльності. До цих суджень належать описи та оцінки: мети даної професії як вираження її соціальної функції, місця в житті суспільства; історії професії, її ретроспективи і перспективи; змісту та умов професійної праці; соціальної позиції професії щодо інших соціальних груп і категорій у загальній системі класів, груп і категорій; особистісний взірць представника даної професії; професійної етики та звичаїв, характерних для даної професії, як регуляторів професій-

⁵ Термін «нормативна модель» вводиться для того, щоб підкреслити «зразковість» даної моделі професійної діяльності; цілеспрямованість зусиль її авторів, вимогу додержання канонів цієї моделі у практичній діяльності. Що ж до «статистичної» моделі, то вона конструюється з «мозаїки» — фрагментів різної інформації про специфіку тієї чи тієї професійної діяльності, з множини висловлювань про професії, зроблених з різного приводу і структурованих особою (часто навіть несвідомо, в результаті нагромадження інформації у часі).

ної діяльності та стилю життя її представників⁶. Виходячи з цього, маємо намір здійснити категоризацію цінностей-норм професійної діяльності.

Визначаючи показники категоризованих в такий спосіб цінностей-норм професійної діяльності, ми виходили з того факту, що поняття «цінність» — наукова абстракція досить високого рівня загальності. У безпосередньому досвіді ми маємо справу з її «представниками» — речами, знаками, поведінкою, а також з їх комплексами. Присутність цінності виявляється в певній ієрархії, порядку вибору цих феноменів і в переживаннях, з ними пов'язаних. Тому з погляду організації емпіричного дослідження основне значення мають не так цінності, як їх «представники» — культурні зразки. Як відзначає відомий спеціаліст у галузі соціології культури К. Жигульський, «в найширшому розумінні зразком культури або культурним зразком вважатимемо кожну закономірність, окреслену і повторювану форму, в якій виявляються і функціонують річ, знак, поведінка, а також їх комплекси, комплексні блага»⁷. Культурні зразки виступають як засіб «матеріалізації» цінностей, спосіб їх емпіричного існування. Саме тому вони були обрані нами як показники цінностей-норм професійної діяльності, передбачуваних критеріїв привабливості тих чи тих професій для молоді.

Сукупність описових та оцінних суджень щодо цього роду цінностей може використовуватись як показник, емпірично фіксований індикатор в аналізі різних комунікативних текстів, що в них об'єктивуються і транслюється індивідуальні професійна роль, а також в аналізі сукупності висловлювань, вербальних реакцій респондентів, з яких, з певними обмеженнями, можна робити висновки про ступінь освоєння цих ролей індивідами.

Раніше ми зазначили, що категоризація системи цінностей-об'єктів цілком здійснима за допомогою системи потреб особи. Структурування системи цінностей-об'єктів на основі потреб передбачає вибір відповідної концепції останніх. Невід'ємним критерієм такого вибору обов'язково має бути критерій придатності цієї теорії або концепції для завдань емпіричного дослідження, можливість емпіричної інтерпретації виділених в їх рамках типів потреб і конструювання відповідних їм показників.

Спробу побудови такої концепції, застосовної в ході емпіричного етапу соціологічного дослідження, зробила новосибірський соціолог Р. В. Ривкіна⁸. Класифікуючи потреби індивіда, вона використовувала такі критерії.

Специфіка об'єкта споживання. Останній розглядається у трьох формах залежно від природи «соціальної матерії», в якій протікає існування об'єктів споживання, — матеріально-речової (їжа, одяг, житло, транспорт та ін.), знаково-інформаційної (твори мистецтва, інформація різного виду), особистісно-групової (соціальні спільності як об'єкти соціального та емоційного спілкування).

Соціально-психологічні стани, потребу в яких мають люди (психологічна задоволеність, матеріальний добробут, соціальна активність, незалежність, стабільність і стійкість існування, спілкування, знання та поінформованість, соціальне визнання).

Однчасне використання цих двох критеріїв класифікації дало змогу Р. В. Ривкіній побудувати таблицю, де в рядках були подані

⁶ До складу професійної ідеології входить ряд суджень, безпосередньо не пов'язаних з виконанням професійної ролі. Зокрема — судження стосовно характеру соціальних функцій інших професій, їх соціальної позиції; інтелектуального рівня, моралі, стилю життя та ін. представників цих професій; особистісні взірці та ін.

⁷ Zygułski K. Wartości i wzory kultury. — Warszawa, 1975, s. 123.

⁸ Рывкина Р. В. К изучению социолого-психологических аспектов трудовой мобильности. — В кн.: Методологические проблемы социологического исследования мобильности трудовых ресурсов. Новосибирск, 1974, с. 89—98.

соціально-психологічні стани, потребу в яких мають люди, а в стовпчиках — достатньо узагальнені об'єкти споживання. На перетині стовпчиків і рядків названо об'єкти споживання, що забезпечують відповідний соціально-психологічний стан⁹.

Наступним кроком класифікації було узгодження потреб і видів діяльності. Зокрема, одержаний перелік потреб було конкретизовано стосовно сфери професійної праці. Виділені типи потреб становлять базові категорії, за допомогою яких можуть бути структуровані цінності індивіда, система цих категорій виступає тим самим як модель системи цінностей об'єктів. Треба відзначити, що компоненти такої моделі перебувають у відносній відповідності з компонентами раніше наведеної моделі цінностей-норм.

Що ж до емпіричних показників елементів цієї моделі (показників цінностей-об'єктів), то в нашому дослідженні ними слугували ціннісні уявлення респондентів, вербалізовані в ході дослідження мотиви залучення певних професій до того чи того рівня привабливості, або, навпаки, непривабливості.

Досліджуючи структуру цінностей або ціннісних орієнтацій, соціологи і соціальні психологи досить часто уявляють її вельми спрощено і однобічно — за ієрархічним принципом домінування однієї цінності над іншою. Насправді ж зв'язки і відношення в реальній системі цінностей значно багатші. Модель системи цінностей можна подати залежно від спрямованості зв'язків і відношень між її компонентами в такому вигляді.

Зв'язки мають виключно вертикальну спрямованість — система побудована за строго ієрархічним принципом, коли один тип цінностей домінує над рештою, а всі цінності, які належать до цього типу, містяться в ієрархії вище від будь-якої цінності іншого типу. Такий же принцип обов'язковий для всіх наступних цінностей на чергових поверхах ієрархії.

Зв'язки мають виключно горизонтальну спрямованість — цілком відсутні зв'язки підпорядкування (ієрархії) між різними типами цінностей. Цілісність системи гарантується взаємозв'язком, скоординованістю між усіма поверхами цінностей.

Зв'язки мають мішану спрямованість — у цьому разі вісь структури системи цінностей розташована вертикально, але водночас на різних рівнях ієрархії міститься більш ніж один тип цінностей, тому між ними також існують відношення рівності і координації, які символізують їх однакове значення для індивіда або групи. Разом з тим у системі існує принцип, згідно з яким будь-яка цінність, що належить до типу, розташованого в ієрархії на вищому поверсі, більше цінується, ніж та, що належить до типу, розташованого на нижчому поверсі.

У такий же спосіб можна подати структуру кожного з компонентів, які входять до системи цінностей.

Відмінності конфігурацій наведених вище моделей мають своїм джерелом реальні відмінності в типах особи — суб'єкта ціннісних орієнтацій. Першому типу відповідає орієнтація, що її умовно можна назвати «концентрованою». Індивід з такою орієнтацією характеризується чітко усвідомленою системою цінностей. Оцінка тих чи тих феноменів життя здійснюється ним у точній відповідності з цією орієнтацією. Протилежним типом є «розпорошена» орієнтація — відсутність усвідомленої і міцно засвоєної ієрархії цінностей, незалежної від зміни ситуації, що призводить до несталості оцінок, легкої сприйнятливості нових цінностей, порівняно безболісної відмови від старих. Особа, яка характеризується більш-менш гармонійним поєднанням вертикальних і горизонтальних структурних зв'язків у системі цінностей, може бути залічена до «проміжного» типу орієнтацій.

⁹ Там же, с. 92—94.

На завершення потрібно відзначити, що ціннісна орієнтація у сфері професійної діяльності є всього лише однією з підсистем ціннісних орієнтацій особи, спрямованих на різні об'єкти, серед яких професійна діяльність — один з багатьох, хоча у принципі найважливіший об'єкт ціннісної орієнтації. Залежно від поєднання, взаємодії цих підсистем можуть бути зафіксовані два типи орієнтацій: несуперечливий і суперечливий. Їх характер визначається цінностями, на які людина орієнтується і які збирається реалізувати (а) в рамках професійної діяльності, (б) за рахунок професійної діяльності, (в) поза сферою професійної діяльності. Поєднання орієнтацій (а) і (б) дає несуперечливу орієнтацію у сфері професійної діяльності, сполучення (а) і (в), (б) і (в) — суперечливу.

Виходячи з мети і змісту завдань дослідження та основних принципів його теоретичної концепції, можна сформулювати низку гіпотез, що потребують дальшого уточнення та емпіричної перевірки. Наприклад, доцільно з теоретичного і практичного погляду перевірити такі твердження.

1. Моделі професійної діяльності, створені в рамках професій, які досягли в своєму розвитку статусу соціальної групи (як правило, це нормативні моделі) мають розвинутішу структуру і більший інформаційний потенціал порівняно із статистичними моделями професій-категорій, сформульованими та функціонуючими в текстах засобів масової інформації і пропаганди.

2. Структури цінностей-норм і цінностей-об'єктів, що належать до професійної діяльності професій-груп, збігаються більшою мірою, ніж структури цінностей-норм і цінностей-об'єктів професій-категорій.

3. Цінності професійної діяльності, як об'єкти орієнтації молоді, гармонійніше поєднуються з іншими життєвими цінностями в тому разі, якщо ця діяльність пов'язана з «професією-групою», а не з «професією-категорією».

4. Суперечливість або гармонійність системи цінностей професійної діяльності з іншими системами цінностей залежить від соціальної специфіки тієї чи тієї соціально-демографічної категорії молоді, а також від специфіки етапу її професійного самовизначення.

Формулювання цих гіпотез має попередній характер. Їх перевірка потребує емпіричних соціологічних досліджень. Крім того, перелічені вище та інші можливі гіпотези повинні бути конкретизовані до рівня висновків, що підлягають безпосередній емпіричній перевірці за допомогою відповідних методичних процедур (контент-аналіз різних текстів, анкетне опитування, інтерв'ю). Виклад змісту цих методик, так само як і результатів їх апробацій, не входить у коло завдань, розв'язуваних у статті.

Ми запропонували тільки методологічну частину дослідницької програми, керуючись при цьому такими міркуваннями. Сучасне емпіричне соціологічне дослідження складне і трудомістке. Досить висока вартість його організації і проведення. Тому попереднє обговорення програми дослідження, особливо тієї її частини, де уточнюється та інтерпретується зміст основних понять, за допомогою яких фіксується й аналізується предмет дослідження, має стати правилом. Така програма, незалежно від ступеня її реалізації, може становити самостійний науковий інтерес, дозволяє уникнути багатьох помилок методологічного і процедурного характеру, типових для тих досліджень (а їх, на жаль, усе ще чимало), які позначені «безпрограмною» і будуються за принципом імпровізації. В цьому розумінні обговорення основних ідей програми нашого дослідження структури цінностей професійної діяльності — об'єктів орієнтації молоді — може становити інтерес для соціолога-практика, який вивчає питання професійного самовизначення молоді.

* * *

Одним из направлений трудового воспитания молодежи является создание условий для усвоения ею ценностей профессиональной деятельности. Последние выступают своеобразными критериями профессионального самоопределения личности. Особое практическое, социально-воспитательное значение в этой связи приобретает знание о структуре ценностных ориентаций молодого поколения в сфере профессиональной деятельности. Социологическое изучение данной структуры предполагает решение ряда исследовательских задач. Это, в частности, теоретический анализ и эмпирическая интерпретация основных понятий, описывающих ценности, разработка системы категорий и показателей, которые дают возможность реконструировать модели ценностных ориентаций профессиональной деятельности, а также создание и апробация инструментария, при помощи которого осуществляется сбор и анализ эмпирических данных о структуре ценностных ориентаций. В зависимости от цели исследования и основных принципов его теоретической концепции можно сформулировать ряд гипотез, которые в дальнейшем должны пройти теоретическую и практическую проверку. Прежде всего целесообразно верифицировать утверждения относительно: а) более развитой структуры и информационного потенциала модели профессиональной деятельности, достигшей статуса социальных групп, по сравнению со статистическими моделями «профессий-категорий»; б) большего совпадения структуры ценностей-норм и ценностей-объектов, принадлежащих «профессиям-группам», нежели аналогичных структур «профессий-категорий»; в) тенденции к органичному соединению ценностей деятельности с жизненными ценностями в группах; г) зависимости ее проявления от специфики соответствующей категории молодежи. Проверка данных гипотез требует прикладных социологических исследований.

* * *

One of the directions of the young people labour upbringing is the creation of the conditions for the adoption by youth the values of the professional activity. The latter become peculiar criteria of the professional self-determination of the person. The knowledge about the structure of valuable orientation of young people in the sphere of professional activity has the special practical socio-educational meaning. The sociological study of the structure means the solving of some research tasks, in particular, theoretical analysis and empirical interpretation of principal conceptions which describe the values, the cultivation of the system of categories and exponents, open up a possibility to reconstruct the model of valuable orientation of the professional activity and also the creation and approbation of sociological instruments with the help of which the collection and the analysis of the empirical data are carried out.

Depending on the aim of study and the principles of its theoretical conception a number of hypotheses can be formulated. Naturally, later on these hypotheses must be theoretically and practically verified. First of all the following assertions must be verified: a) the professional activity which achieved the status of social groups has the more developed structure and the informational potential in comparison with the statistical models of the «professions-categories»; b) more close coincidence of the structures of the values-norms and values-objects which belongs to «professions-groups» in comparison with analogical structures of the professions-categories; c) the tendency to the integral union of the values of the activity with the vital values in groups; d) the dependence of this tendency upon the peculiarities of corresponding category of youth.

The verification of these hypotheses demands the applied sociological studies-

М. Ф. КОТЛЯР

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ДАВНЬОРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

«Слово о полку Ігоревім» — прекрасна поетична пам'ятка давньоруської писемності. Вона донині викликає інтерес учених, досліджується літературознавцями, істориками, етнографами, лінгвістами, представниками інших гуманітарних спеціальностей. На наш погляд, «Слово» становить чималий інтерес і для філософів, оскільки дозволяє порушити питання про тогочасну суспільну свідомість, розкриває світогляд і сприйняття навколишньої дійсності людиною середньовіччя. У дуже своєрідній поетичній формі, проте історично вірогідно, ця пам'ятка висвітлює й державний лад Русі доби феодальної роздрібненості. Пропоноване дослідження є спробою історичної реконструкції державного устрою давньоруського суспільства на основі Київського літопису та «Слова о полку Ігоревім».

1125 року, коли в Києві помер великий князь Володимир Всеволодович Мономах, видатний державний діяч і полководець, київський літописець відгукнувся на його смерть коротким і емоційним панегіриком: «Преставися благоверный князь, христоробивый и великий князь всея Руси, Володимер Мономах, иже просвети Рускую землю, акы солнце, луча пушая; его же слух произиде по всеми странам, наипаче же бе страшен поганым, братолюбец и нищелюбец и добрый страдалец за Рускую землю»¹. Однак порівнюючи цю похвалу Мономахові з посмертними панегіриками іншим князям, вписаними до літописів, переконуємось, що вона має трафаретний характер — то відповідало суворим вимогам тодішнього етикету. Навряд чи літописець та інші сучасники великого князя розуміли справжнє значення діяльності Володимира Всеволодовича, його внеску до давньоруської історії.

Мине майже сто років — і вже інший літописець, цього разу галицький, з тугою за часами величі й могутності Русі доби Мономаха згадає великого князя у похвалі його праправнукові Роману Мстиславичу. Невідомий нам галицький книжник з гордістю оспіває ратні подвиги Володимира, що відігнав хижих половецьких ханів від рубежів рідної землі: «Тогда Володимер Мономах пил золотом шеломом Дон, и приешшо землю их (половецкю.— М. К.) всю, и загнавшо оканьяны Агаряны»². Та й з висоти XIII ст. давньоруські люди не змогли повною мірою оцінити головну заслугу князя Володимира, вбачаючи її майже виключно в захисті Батьківщини від ворогів. Певно, не випадково давньоруські книжники так полюбили материнське прізвище князя: Мономах — давньогрецькою «единоборець», той, хто б'ється у чистому полі сам на сам з ворогом. Адже і давньоруські богатирі діють таким чином. Належно оцінити фігуру Володимира

¹ Летопись по Ипатскому списку.— Спб., 1871, с. 208.

² Там же, с. 480. Половці, як і багато інших східних народів, за середньовіччя вважались у християнських країнах нащадками легендарних біблійних персонажів Ізмаїла (звіден їх інша літописна назва — «ізмаїлтяни») та його рабни Агарі.

Всеволодовича випало на долю історичної науки Нового часу. За його правління (1113—1125 рр.) Давньоруська держава продовжувала зберігати єдність, хай відносно, а її авторитет у тогочасному світі був надзвичайно високий.

Зі смертю Мономаха скінчилась ціла доба давньоруської історії. Централізована держава Володимира Святославича і його нащадків з єдиновладним способом правління неначе раптово розпадається на півтора десятка земель і князівств, чії володарі виходять з-під руки великого князя кнївського і сміливо міряються з ним силою. Зовсім не завжди гору брали великокнязівські полки. Настають часи феодальної роздрібненості, що відбилися на сторінках джерел, головним чином літописів, в описах майже нескінченних міжкнязівських воєн, коли брат ішов на брата, а син спихав батька зі столу (так давньоруські книжники називали князівський престол). Палали міста і села, гинули тисячі руських людей, а вороги, підбадьорені тим, що князі й бояри зняли меч одні проти одних, плондрували Руську землю. У 20-х роках XIII ст. галицький літописець з гіркою описав феодальну смуту, що охопила Русь: «Начнемъ же сказати бещисленныя рати и великыя труды и частыя войны, и многия крамолы, и частая востаня, и многия мятежи»³.

Вчені віддавна сперечались стосовно причин настання феодальної роздрібненості. М. І. Костомаров, наприклад, гадав, що Київська Русь розділилась через сепаратизм племен, які колись породили цю державу. В. Й. Ключевський вбачає головну причину роздрібненості у прагненні міських общин до відособлення (нещодавно його погляд був відновлений у дещо модернізованому вигляді І. Я. Фрояновим⁴). Інші історики бідкалися з приводу «надмірного розростання» Володимирівського роду, через що всім його численним нащадкам забракло столів і вони мало не змушені були збройно добувати собі князіння. Порушення законного порядку престолонаслідування в другій чверті XII ст. вкупі з активізацією ролі міст у політичному житті — ось причина роздрібненості в уяві такого авторитету дореволюційної буржуазної історіографії, яким був академік С. Ф. Платонов⁵. Зрозуміло, всі названі причини не є універсальними і просто лежать на поверхні, тоді як глибинні рушії роздрібненості не потрапили в поле зору представників буржуазної науки.

Радянська історіографія також не одразу розібралася в складному плетиві причин, що викликали феодальну роздрібненість. Лише у повоєнний час була вироблена наукова теорія, що продовжує шліфуватись і удосконалюватись новими поколіннями вчених. Як довели радянські історики, феодальна роздрібненість зовсім не зенацька захопила давньоруське суспільство. Вона визривала в його надрах не одне десятиліття. Йдеться про історично об'єктивний і неухильний розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, піднесення економіки окремих земель, князівств і міст. Еволюція феодалізму стимулювала появу і зростання великого і середнього землеволодіння, утворення прошарку магнатів-землевласників, так званого боярства — і не лише в центрі держави, у Києві чи інших кількох великих містах, а повсюдно, навіть на далеких околицях Русі. Вотчинники-феодалі, що обросли землями і багатствами, прагнули до незалежності від центрального уряду, до вирішення на власний розсуд питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Таке їх бажання об'єктивно збігалось з прагненням міської верхівки на місцях позбавитись обтяжливої опіки Києва, посаджених великим князем намісників.

³ Там же, с. 501.

⁴ Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки соц.-полит. истории.— Л., 1980, с. 236.

⁵ Платонов С. Ф. Лекции по русской истории.— Спб., 1913, с. 93.

Напередодні настання феодальної роздрібненості окремі землі Київської Русі настільки вирости і зміцніли, що вже не потребували захисту київського уряду. Як писав академік Б. Д. Греков, «нові економічні умови, за яких у XII ст. продовжували існувати окремі феодальні князівства, що входили до складу Київської Русі, та їх боротьба між собою створили нову політичну карту Східної Європи, де Києву було відведене більш скромне місце»⁶. Постає питання: чи розуміли літописці, державні діячі і взагалі освічені люди того часу сенс подій, що настали на Русі по смерті Мономаха?

Якщо виходити з рівня історичної свідомості людей XII ст., доведеться визнати: на свій лад, безперечно, розуміли. Вони бачили, що державна єдність Русі порушилась, і пояснювали це егоїзмом князів, котрі забули загальноруські інтереси задля задоволення своїх надмірних апетитів. Князі наводять на рідну землю клятих ворогів — печенізьких ханів, щоб перемогти конкурентів, і не дбають про простих людей, що тисячами гинуть в безперервних сутичках — чи то від руського меча, чи від половецької стріли. Згадаймо скорботні рядки «Слова о полку Ігоревім»: «Усобица князем на поганья погыбе, рекоста бо брат брату: «Се мое, а то мое же». И начаша князи про малое «се великое» мльвити, а сами на себе крамолу ковати. А погании (половці.— М. К.) с всех стран (сторін.— М. К.) прихождаху с победами на землю Рускую»⁷.

Зрозуміло, що князівські чвари і половецькі вторгнення — скоріше наслідок, ніж причина феодальної роздрібненості. Доречно поставити питання інакше: як дивились давньоруські люди на державне життя того часу, чи бачили вони смисл у нескінченних переміщеннях князів з одного столу на інший, у їхніх війнах і суперечках за велике та інші княжіння? Прямої відповіді годі шукати в джерелах. Часом здається, що літописці песимістично дивились на саму можливість подолання усобиць.

Коли в розпалі боротьби за Київ наприкінці 40-х років XII ст. між могутніми князівськими кланами Мстиславичів, Ольговичів і Долгоруких була зроблена чергова (малоуспішна, як і всі інші) спроба укласти мир, літописець з ледь прихованими іронією і сарказмом вкладає в князівські уста такі слова: «То есть было преже дед наших и при отцих наших, мир стоит до рати, а рать до мира; ... оже есмы устали на рать... Тако на том целоваша хрест у святом Спасе, вожду про Игоря отложити, а Руской земле блюсти, и быти всим за один брат»⁸. Ми написали «з іронією», тому що «преже», за дідів і батьків, було якраз навпаки, а «мир до рати» і «рать до миру» — то було сумне надбання останнього двадцятиріччя. Гіркий сарказм просвічує у цих словах тому, що дуже швидко високі сторони, які домовлялися, забували свої присягання і знов заходилися воювати, прагнувши виключно егоїстичних цілей.

Дореволюційні історики відмовляли внутрішньому життю давньоруської держави часів роздрібненості у будь-якій організованості, відкидали найменші його закономірності, вбачаючи тут лише хаос, безглузді жорстокості сильних тогочасного світу — і більше нічого. На противагу цьому уявленню радянські історики протягом 50—80-х років виробили струнку концепцію державної структури Русі доби феодальної роздрібненості, досліджуючи динаміку розвитку її внутрішньополітичних взаємин починаючи з 30-х років XII ст. Проте, цій логічно стрункій концепції (про яку докладно йтиметься далі) бракує прямих підтверджень в історичних джерелах, через що вона здається

⁶ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953, с. 505.

⁷ Слово о полку Игореве/Под ред. В. П. Адріанової-Перетц.— М.; Л., 1950, с. 17.

⁸ Летопись по Ипатскому списку, с. 256, 257.

дещо умоглядною, бо не говорить про те, як насправді дивились руські люди XII ст. на державно-політичний устрій тодішнього суспільства. Тим вагомішим виглядає свідoctво на користь цієї концепції, що його нам пощастило знайти у «Слові о полку Ігоревім».

У цій пам'ятці давньоруської літератури одне з головних місць посідає заклик автора до князів захистити Руську землю від хижих і безжалюхих половецьких ханів, що починається словами: «Великий княже Всеволоде! Не мыслию ти прилетети издалеча, отня злата стола поблюсти?»⁹. Далі автор «Слова о полку Ігоревім» звертається до інших сильних володарів, і серед них — до Рюрика й Давида Ростиславичів, Ярослава галицького, Романа волинського. Як правило, літературознавці бачать у зверненні давньоруського книжника клич до захисту батьківщини, турботу про відстоювання її єдності в умовах наростання зовнішньої загрози. Як писав В. Ф. Переверзев, «у ліричному благанні автора «Слова», з яким він звертається до всіх наявних представників князівського роду (? — М. К.), закликаючи їх «вступити в злат стремень за обиду сего времени, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святославича», проходить довга низка сильних, хоробрих, таких, що володіють бойовими ресурсами, князів, байдужих до загального набутку «землі Руської»¹⁰. Та чи відповідає історичній дійсності XII ст. така думка? Гадаємо, що ні.

Не можна не відзначити, що подібне пояснення згаданого місця «Слова о полку Ігоревім» виглядає надто загальним, та й просто не збігається з наскрізною ідеєю цієї пам'ятки, буквально пронизаної турботою про відстоювання єдності давньоруського суспільства, закликом до подолання князівських усобиць. На нашу думку, звернення автора «Слова» до князів потребує більш конкретного і предметного тлумачення. Мають бути пояснені як несподіване звернення «Слова» до багатьох володарів з різних кінців Русі із закликом іти до Києва захищати «золотий стіл», який має, однак, законного сюзерена Святослава Всеволодовича*, так і сам набір імен князів, а також порядок їх переліку.

Щоправда, в літературі існує певна думка щодо відзначеної нами суперечності у зверненні давньоруського поета повз Святослава Всеволодовича до Всеволода Суздальського й інших князів. Вона належить академікові Д. С. Лихачову. Це пояснення зводиться до того, що «для автора «Слова» *дорогими є всі зазіхання руських князів на Київ*» (курс. наш.— М. К.). Конкретизуючи свою думку, вчений продовжує: «Ігноруючи вочинне право на Київ Святослава Всеволодовича, він (автор «Слова».— М. К.) пише до Всеволода Велике Гніздо — князя, що належав до ворожої Святославові Ольговичу монаршої лінії руських князів» (далі наводиться цитата зі «Слова»). «В цьому зверненні до Всеволода все неприйнятне для Святослава і все виказує в авторі «Слова» людину, що має власну, незалежну і зовсім не придворну позицію»¹¹. А як бути із зверненнями до інших князів? Наведене емоційне пояснення, на жаль, не спирається на скільки-небудь вагомі докази і тому лишається гіпотетичним.

На неприховану суперечність між надмірним звеличенням Святослава Всеволодовича як київського князя і одночасним закликанням до Києва (по суті, на його місце!) інших князів звертали увагу й ра-

⁹ Слово о полку Игореве, с. 21.

¹⁰ Переверзев В. Ф. Литература Древней Руси.— М., 1971, с. 60—61.

* Це могло б бути зрозуміло, коли б автор «Слова» зневажав Святослава Всеволодовича, котрий справді був одним із найслабкіших і найзрадливіших великих князів київських (див.: Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971, с. 102—117). Але ж ні: «Слово» звеличує Святослава, називаючи його «великим», «грізним», оспіваним і прославленим німцями і венеційцями, греками і моравцями.

¹¹ Лихачев Д. С. Великое наследие.— М., 1980, с. 119.

ніше. Б. О. Рибаків пояснює цю недоречність так: оскільки в «Слові» побутує найбільш широке, таке, що стосується всіх східних слов'ян, поняття «Русь», а Південна Руська земля зв'язана, як частина з цілим, з усією сукупністю руських феодальних князівств, то «автор «Слова» вважає цілком природним, що галицький князь стрілятиме Кончака, поганого кашея, що суздальський князь може прилетіти здалеку, а смоленський князь повинен стати у стремено «за обиду сего времени»¹².

Ми пропонуємо інше тлумачення звернення автора «Слово о полку Ігоревім» до Всеволода й інших руських князів. Для цього потрібно спершу вдатись до розгляду системи державного устрою Київської Русі доби феодальної роздрібненості.

Вступ Русі у період роздрібненості зовсім не означав *розпаду держави*, як гадали ще в порівняно недавньому минулому. *Змінилась лише форма держави*. В. Т. Пашуто відзначав, що «політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздрібненості»¹³. Ця остання була монархією федеративною. В середині XII ст. державний лад Русі виливається в нову форму. Стольний град Київ і підвладний йому домен «Руської землі» (в межах Київської, Переяславської і частини Чернігівської земель) перетворюється на спільне володіння групи князів — нащадків Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, які вважали себе колективними власниками Руської землі і вимагали там собі «часті» або «причастья» (долі власності), а свої незгоди намагались залагоджувати на своєрідних загальнорусських з'їздах («снемах») ¹⁴.

Помилились ті вчені минулого, котрі бачили у боротьбі відцентрових і доцентрових сил на Русі часів роздрібненості лише хаос, що складався з перманентних феодальних сутичок і суперечок князів за ласі столи і багатства. В цьому, на перший погляд, безладді стихійно діючих сил, у, здавалось би, безглуздому калейдоскопі подій насправді існував певний порядок. Інша річ, що не завжди дійсність відповідала правовій нормі, хай не писаній, а звичаєвій. Феодальна роздрібненість Русі була складним і діалектично суперечливим явищем. Політичне буття минало в суперництві тенденцій до об'єднання і дроблення держави. Навіть в умовах поступового розширення автономії тих чи інших земель і князівств частина пануючого класу змушена була відстоювати — бодай на словах — єдність і державну цілісність Руської землі. Змушена — тому що давньоруський народ ставив перед правлячими класами князівств вимогу дбати про єдність країни. Простий люд, селяни і ремісники, які становили абсолютну більшість населення Київської Русі, вбачали можливість кращого життя тільки в об'єднаній, сильній державі, здатній захистити їх від ворогів, насамперед кочовиків причорноморських степів. Тому-то, виражаючи, хоч і в класово обмеженій формі, загальнонаціональні інтереси, найрозважливіші з давньоруських князів, навіть уже втягнуті в болото сепаратизму, не раз привселюдно погоджувались з тим, що не годиться воювати один з одним і тим самим занапащати рідну землю.

Об'єднаним процесам на Русі наростали й набирали силу вже з середини XII ст., незважаючи на те, що зовні вони виливались в суперництво різних князівських династій і феодальних угруповань. Як слушно зауважив І. Б. Греков, коли нащадки Мономаха (і не лише вони, а й інші князівські сімейства, додамо ми) боролись за київський, великокнязівський престол, майже для кожного з них ця боротьба

¹² Рибаків Б. А. Цит. соч., с. 159.

¹³ Пашуто В. Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси. — В кн.: Польша и Русь. М., 1974, с. 11.

¹⁴ Чернин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства. Истор. зап., 1972, № 89, с. 365.

була водночас змаганням за власний варіант єдності Давньоруської держави¹⁵.

Середина 80-х років XII ст., здавалось би,— зовсім не сприятливий час для збройної боротьби за відновлення державної і політичної цілісності Руської землі. Скориставшись слабкістю влади київського князя Святослава Всеволодовича, його тісними зв'язками з половцями, половецькі хани дедалі сильніше наслідують на Русь. Згадаймо тужливу сентенцію автора «Слова»: «А поганини с всех стран прихождаху с победами на землю Рускую».

Половецький натиск на Русь ще більше посилюється після невдалого походу Ігоря Святославича 1185 р., оспіваного «Словом о полку Ігоревім». Але навіть у ті складні часи ідея єдності невикорінно володіла руськими людьми, і під впливом цього навіть безпринципному київському князеві Святославу Всеволодовичу доводилося для годиться закликати до спільних дій інших князів. Звертаючись до сильного смоленського володаря Давида Ростиславича, він вигукнув: «А поеди, брате, постережи земле Руское»¹⁶. А коли 1193 року Рюрик Ростиславич зібрався у похід проти литовських феодалів, його співправитель у Київській землі Святослав Всеволодович кинув йому докір: «Брате и свату! Аже ты идешь изо отчины на своя орудье (справу.— М. К.), а яз паки иду за Днепр, своих деля (заради.— М. К.) орудей, а в Руской земле кто ны ся останеть? И теми речьми измяте путь Рюрикови». Того ж року син Рюрика Ростислав здійснив переможний похід у Половецький степ, але загроза вторгнення кочовиків не була усунена. Тоді Святослав знов посилає до Рюрика зі словами: «Пойди в Русь, стережи же своя земля!»¹⁷. Адже в очах давньоруського суспільства головною добродією князя була його самовіддана боротьба з ворогами, захист рідної землі, на що не міг не зважати хитромудрий Святослав.

Хоча залежні від правлячої верхівки літописці зображують поборниками цілісності Руської землі майже виключно князів, аналіз джерел переконує, що саме народні маси — й тільки вони! — наполегливо і послідовно відстоювали єдність держави. Завдяки народному впливові й виробилась система колективного володіння й управління Києвом та його округою. Основу її становило всенародне прагнення до відновлення цілісності й політичної могутності держави. Згадана система своєрідно відбилася у зверненні автора «Слова о полку Ігоревім» до князів.

У науковій літературі нам не пощастило знайти відповіді на природне питання: коли і за яких обставин склався тільки-но описаний порядок сукупного володіння Руською землею (в науці його тепер прийнято називати колективним сузереїтетом). Здебільшого його пов'язують із настанням доби феодальної роздрібненості в 30-х роках XII ст.¹⁸ і тільки. Викладемо наші міркування.

Спочатку, по смерті Мстислава Володимировича, сина Мономаха (1132 р.); з якою пов'язується (певна річ, умовно) початок періоду феодальної роздрібненості, князі формально дотримувались проголошеного на Любецькому з'їзді 1097 р. принципу спадковості володінь землями («кождо да держить отчину свою»¹⁹) за винятком Києва, де стіл заступався старшим у роді Мономашичів. Великий князь до часу розпоряджався волостями у Руській землі, про що свідчить наведений далі уривок з Київського літопису.

¹⁵ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды.— М., 1975, с. 14—15.

¹⁶ Летопись по Ипатскому списку, с. 435.

¹⁷ Там же, с. 455, 456.

¹⁸ Пашуто В. Т. Особенности структуры Древнерусского государства.— В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 75.

¹⁹ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, ч. 1, с. 170.

1134 року «Юрьї (Долгорукий.— М. К.) испроси у брата своего Ярополка (Володимировича, київського князя.— М. К.) Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль и Ростов, и прочюю волость свою». Цим своерідним обміном лишилися невдоволені чернігівські Ольговичі і також «начаша просити у Ярополка, что ны отец держал при вашем отци, того же и мы хотим»²⁰. Принцип єдиновладдя київського великого князя в Руській землі визнавався нащадками Володимира Святославича й давньоруським суспільством приблизно до кінця 40-х років XII ст. Коли Ольговичі заволоділи київським столом (1139 р.), вони вже не змогли позбавитися присутності Мономашичів у Руській землі й, хоч-не-хоч, визнали за ними «отчину» в межах Переяславської волості: «Посла Всеволод (Ольгович) ис Киева на Вячеслав (Володимировича, до Турова.— М. К.), река: «Седеси в Киевской волости, а мне достоить. А ты поиди в Переяславль, отчину свою»,— та й то це було зроблено, щоб передати Турівську волость, яка належала Вячеславу, синові Всеволода Святослава²¹, майбутньому героєві «Слова о полку Ігоревім».

До часу не порушувався і прийнятий на Русі порядок успадкування київського великокнязівського столу— він діставався старшому в роді, переходячи від старшого брата до молодшого, але не від батька до сина. 1145 року цей порядок публічно, хоч і в своерідній єгоїстичній манері, визнав навіть Всеволод Ольгович чернігівський, що сам тоді зазіхав на київський престол: «Володимир (Мономах) посадил Мстислава, сына своего, по себе в Киеве **, а Мьстислав Ярополка, брата своего, а се а (я) мольвлю: «Оже мя бог поиметь, то аз по себе даю брату своему Игореві Киев»²².

Та становище різко змінилось, коли 1146 року в Києві вокняжився, обійшовши своїх дядьків Вячеслава і Юрія Володимировичів, син Мстислава Ізяслав. Цим він відкрито і брутально порушив узаконений звичаєм порядок заміщення великокнязівського столу. Обурені Юрій і Вячеслав, не маючи сили збройним шляхом приборкати племінника, вимагають від Ізяслава визнання їхніх прав на отчину Мономаха— і реалізації тих прав шляхом одержання частини великокнязівського домену. Так, на нашу думку, народилось саме поняття «часті» або «причастья», а дещо пізніше, у зв'язку з ним,— і принцип колективного володіння Руською землею.

Підкреслимо водночас, що й ідея «часті», і принцип сукупного володіння не були, певна річ, наслідком вчинку Ізяслава Мстиславича— вони вже давно визрівали в надрах суспільства. До нового способу управління Руською землею привело наростання роздрібненості: зміцнення окремих земель і князівств зробило часом формальною їхню залежність від Києва. Послаблення влади київського великого князя потребувало компенсації за допомогою іншого способу правління.

Оповідь Київського літопису під 1148 р., як ми гадаємо, проливає світло на обставини і час народження нового порядку володіння і управління Руською землею. Посварившись з Юрієм Долгоруким, його син Ростислав «приде к Ізяславу Киеву, поклонився ему, рече: «Отець мя переобидил и волости ми не дал, и пришел есмь нарек бога и тебе, зане ты еси старей нас в Володимирех внуцех. А за Рускую землю хочю страдати и подле тебя ездити». У відповідь на визнання Ростиславом васальної залежності (формулою «хочю... подле тебя ездити») Ізяслав йому мовив: «Отець ти волости не дал, а яз ти даю». И да ему Божьский, Межибожие, Котельницу и ины два горо-

²⁰ Летопись по Ипатскому списку, с. 213.

²¹ Там же, с. 222.

** Старший син Мономаха Мстислав по смерті батька (1125 р.) лишився і старшим у роді, оскільки всі його дядьки померли.

²² Летопись по Ипатскому списку, с. 227.

ды», затвердивши своє рішення на «снеме» з Володимиром та Ізяславом Давидовичами й іншими південноруськими князями²³.

У наведеному повідомленні Київського літопису проглядають вже основні риси майбутньої системи колективного сузереїтету: київський князь виділяє частку в Руській землі тому, хто визнає його старшинство і верховну владу, бере на себе обов'язок «страдати за Рускую землю». Рішення затверджується на князівському з'їзді.

Надані Ростиславу міста, розташовані на західних околицях придніпровської Руської землі, в Погорині, були надто віддалені від Києва для того, щоб їхній володар міг брати скільки-небудь помітну участь у політичному житті стольного града, та й держави в цілому. Це розумів Юрій Долгорукий і наступного року, після вигнання київським князем Ростислава з Погорини, почав вимагати для сина вже не повернення втраченого, а надання Переяслава, одного з головних міст південної Руської землі. При цьому Юрій Володимирович змушений був визнати, що Ізяслав «старейшинство» з нього «снял», і вів далі: «Дай ми Переяславль, ать посажю сына своего у Переяславли, а ты сиди, царствуй, в Киеве»²⁴.

Коли ж Ізяслав вигнав Ростислава Юрійовича з погоринських міст, Юрій патетично вигукнув: «Тако ли мне части нету в Руской земли и моим детем?»²⁵— уперше, здається, сформулювавши саму ідею «причастья». Законність прав своєї родини на частку в Руській землі Долгорукий обґрунтовує і в перетрактаціях (переговорах) з головою клану Ольговичів Святославом, що відбулися того самого року²⁶.

Важливо підкреслити, що епізод з наділенням Ростислава «частью» в Руській землі не мав характеру одноразової й приватної угоди між Ізяславом і Юрієм, як це було 1134 року, коли Долгорукий виміняв у Ярополка Переяслав на північні волості. Це було проявом уже усталеного порядку. Адже коли Юрій витіснив на певний час Ізяслава з Києва і той пішов на Волинь, недавній київський князь визнає права свого наступника на порядкування в Руській землі й на виділення там «частей». Ізяслав навіть звертається до сина Юрія Андрія з уклінним проханням підтримати перед батьком його бажання «обзавестись частью»: «Изяславу же молвящю: «Мне отцины в Угрех нетуть, ни в Ляхех, токмо в Руской земли, а проси ми у отца волости по Горину»²⁷. Без сумніву, політичний реаліст Ізяслав розумів, що віддалена від Києва Погоринська волость була тим максимумом, на який він міг тоді розраховувати.

Утвердившись, нарешті, після кончини Ізяслава (1154 р.) у Києві, Юрій Долгорукий почувається там непевно. Думаємо, що проявам його самовладності заважала тільки-но сформована система колективного правління Руською землею, яка вже встигла пустити глибоке коріння у феодальному середовищі. Цим, імовірно, пояснюється наступне його звернення до смоленського князя Ростислава Мстиславича, брата померлого Ізяслава: «Сыну! *** Мне с кем Рускую землю удержати? — С тобою! А поеди семо!»²⁸. Є підстави вважати, що Ростислав одержав тоді «часть» у Руській землі.

Від того часу принцип колективного володіння Руською землею набув сили і ввійшов у звичай. Відтоді київський великий князь повинен був радитися з «братией» у справах управління і роздавання

²³ Там же, с. 257—258.

²⁴ Там же, с. 266.

²⁵ Там же, с. 262.

²⁶ Там же, с. 263.

²⁷ Там же, с. 281.

*** Підкреслюючи цим своє «старейшинство» в Руській землі, хоча Ростислав і без того був молодшим, доводяться Юрієві племінником.

²⁸ Летопись по Ипатскому списку, с. 350.

«причастных» столів. Так, коли 1171 року Мстислав Ізяславич вокняжився в Києві, він «взєм ряды с братьею, с Ярославом и Володимиром Мьстиславичем, с Галичаны, и с Всеволодовичем, и Святополком Гюргевичем, и с Кианы»²⁹. З цього часу київський князь повинен «думать о Руской земле» разом з іншими «співволодарями». У 1195 р. «посла Рюрик (Ростиславич київський.— М. К.) по брата своего, по Давыда к Смоленску, река ему: «Се, брате, се ве осталася старейши всех в Русской земле, а поеди ко мне Киеву. Что будеть на Руской земле думы и о братьи своей о Володимере племени, и то все укончаеве»³⁰.

«Владимирово племя», тобто Мономашичі, прагнули перетворити Руську землю на свою вотчину, відтісняючи суперників — Ольговичів і посилаючись при тому на дідівські установлення. Того ж таки 1195 року Рюрик і Давид Ростиславичі вимагають від Ярослава та інших Ольговичів «не искати отчины нашея Києва и Смоленска под нами, и под нашими детми, и подо всем нашим Володимеримь племенем: како нас разделил дед нашъ Ярослав по Днепр, а Киев вам не надобе»³¹. На цю вимогу й інші, подібні до неї, які в більшості випадків лишилися не вписаними до літописів, Ольговичі відповіли, що також належать до потомства Володимира, хоч і не Мономаха, а Святославича, та його сина Ярослава Мудрого. До того ж глава їхнього сімейства Святослав Всеволодович тільки-но помер великим князем, просидівши на неспокійному київському «золотому столі» мало не п'ятнадцять років.

За два десятиріччя перед тим Ярослав Ізяславич луцький, що недавно угніздився в Києві, відмовив самому Святославу Всеволодовичу в «часті», гордовито мовивши: «Чему тебе наша (Мономашичів.— М. К.) отчина? Тобе сия сторона (Дніпра.— М. К.) не надобе». Святослав же почав йому молвити: «Я не угрин, ни лях, но одного деда есмы внуци, а колко тебе до него, только и мне»³². Наскільки можна судити з джерел, спроби Мономашичів «монополізувати» Руську землю як вотчину не мали успіху.

Як відзначав Л. В. Черепнін, «право розпоряджатися Києвом і підвладною йому територією пов'язувалось із «старейшинством» у Руській землі», а «старейшого» називали інші князі³³. Ним зовсім не обов'язково міг бути київський князь. Він беззастережно визнавався «старейшим» лише у початковий період роздрібності, але з піднесенням Володимиро-Суздальського князівства в роки правління Андрія Юрійовича Боголюбського (1157—1174) верховенство перейшло до останнього.

Після горезвісного здобуття Києва (1169 р.) Ольговичами вкупі з Андрієм Боголюбським дещо знизилась політичний потенціал і економічне значення стольного града Русі, підупала військова міць великих князів. Суздальський князь навіть садовив князів у Києві протягом кінця 60 — початку 70-х років³⁴. При цьому Андрій Боголюбський обов'язково підкреслював законність своїх рішень, адже «старейшим» (батьком) його проголосили самі князі: «Том же лете присла Андрей к Ростиславичемь, река тако: «Нарекли мя есте себе отцемь, а хочю вы добра, а даю Романови, брату вашему, Киев»³⁵.

Щоправда, система посадження князів у Києві суздальським володарем була нетривкою: реальне життя виявилось сильнішим від

²⁹ Там же, с. 375.

³⁰ Там же, с. 458.

³¹ Там же, с. 462. Йдеться про визнання Ярославом і його братом Мстиславом 1024 року Дніпра як рубежу між Київським і Чернігівським князівствами (Повесть временных лет, ч. 1, с. 100).

³² Там же, с. 393.

³³ Черепнін Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII — начала XIII вв.— В кн.: Польша и Русь, с. 29.

³⁴ Летопись по Ипатскому списку, с. 379.

³⁵ Там же, с. 387.

норми, що часом суперечила цьому життю. Коли, розсердившись на Ростиславичів за непокірливість, Андрій Юрійович вирішив вигнати з Києва Романа, а його братів — з прилеглих до столиці «причастных» міст, ті відмовились виконати його волю і посадили в Києві Рюрика³⁶. Безуспішною виявилась спроба Андрія, знову-таки з посиленням на всіма визнане його старшинство, силою вибити Ростиславичів з Руської землі³⁷.

Діставши одкоша, володимиро-суздальський князь став обачнішим, і коли — після короткочасного перебування на київському столі Ярослава Ізяславича лущкого і Святослава Всеволодовича чернігівського — Ростиславичі звернулись до Андрія з проханням (в якому було більше виклику, ніж покори) затвердити київським князем Романа, той обережно відповів: «Пождите мало, послал есмь к братьи своей в Русь, какими весть будет от них, тогда и дам ответ»³⁸. Дальшому розвитку подій завадила нагла смерть Андрія Боголюбського, що сталася 29 червня 1174 року внаслідок боярської змови.

Майже двадцять років від початку свого тривалого князювання у Володимирі-на-Клязьмі (1176—1212 рр.) брат Андрія Всеволод Велике Гніздо не втручався у південноруські справи. Тим часом на півдні з початком 80-х років склалася своєрідна система управління, за якою київський великокнязівський стіл посів чільний представник династії Ольговичів: Святослав Всеволодович, а Руською землею заволодів глава клану Ростиславичів Рюрик. Під 1180 р. Київський літопис свідчить, що Рюрик, «размыслив с мужи своими угадав, бе бо Святослав старей леты, и урядився с ним, съступися ему старешинства и Киева, а себе взя всю Рускую землю»³⁹. Насправді «старешинство» дісталось якраз Рюрикові Ростиславичу.

У перші роки сукупного правління Святослава і Рюрика київський літописець звичайно називає Рюрика великим князем, а Святослава — просто князем. Адже сам факт володіння Руською землею вже означав старшинство, і в очах громадськості перший був головнішим від другого. Зразу ж після «ряда» (угоди) зі Святославом Рюрик починає роздавати «части» в Руській землі, вершити справи в Південно-Західній Русі, не дуже-то радячись зі Святославом. Рюрик навіть власноручно ставить єпископа в Білгород, і характерно, що в літописній оповіді про це зовсім не згадуються ні глава руської церкви — митрополит, ні київський князь⁴⁰.

Виглядає природним, що Святослав Всеволодович, котрий княжив у Києві і, водночас, не володів Руською землею, болісно переживав двозначність свого становища і самовладдя Рюрика й силкувався витіснити того з Подніпров'я. 1190 року «Святослав же даяшетъ Галич Рюрикови, а себе хотяшетъ всей Руской земли около Киева, Рюрик же сего не улюбншетъ лишитися очины своея»⁴¹.

По смерті Святослава (1194 р.) Рюрик робиться київським великим князем, і тоді суздальський володар знову визнається феодальною верхівкою найстаршим у Руській землі. Це сталося внаслідок міжкнязівської угоди на якомусь «снемі», що залишився невідомим історичній науці. Адже Рюрик прямо заявив 1195 року своєму зятеві Роману Мстиславичу: «А нам безо Всеволода нельзя быти, положили есмы на немь старешинство вся братья во Володимере племени»⁴².

За одержану «часть» князі зобов'язувались охороняти і захищати від ворогів («стеречи») Руську землю. Про це неодноразово свідчать

³⁶ Там же, с. 388.

³⁷ Там же, с. 389—390.

³⁸ Там же, с. 394.

³⁹ Там же, с. 422.

⁴⁰ Там же, с. 449.

⁴¹ Там же, с. 446.

⁴² Там же, с. 461.

джерела. Один з найяскравіших прикладів міститься у Київському ізводі під 1195 р. Тоді Всеволод Юрійович суздальський докоряв Рюрикові Ростиславичу за те, що київський князь йому, «старейшему во Володимирем племени», «части не учинил в Руской земле», а роздав володіння іншим, молодшим. Адже, продовжував Всеволод, «кому еси в ней (Руській землі.— М. К.) часть дал, с тем же еи и блюди и стережи, да како ю (Руську землю.— М. К.) с ними удержишь, а то узрю же»⁴³. Рюрик сполошився, визнав вимогу Всеволода законною і тут же наділив його «причастьем» у Пороссі, не спинившись перед тим, щоб відібрати цю волость у власного зятя Романа Мстиславича.

У світлі сказаного робиться зрозумілим звернення автора «Слова» по допомогу в захисті Руської землі від кочовиків до багатьох руських князів: всі вони були її співвласниками, мали за неї спільну відповідальність в очах суспільства, ледве не рівну з київським князем.

Сам порядок переліку князівських імен в цьому зверненні потребує пояснення. Свого часу Д. С. Лихачов писав з цього приводу: «Послідовність, з якою автор «Слова» звертається до руських князів, навряд чи не випадкова. У ній немає ні місництва, ні родової точки зору. Він не враховує родинних стосунків чи ступеня важливості князівств»⁴⁴. Аж ніяк не можемо погодитися з такою думкою. Б. О. Рибаків, навпаки, бачить в порядку переліку імен у зверненні «Слова» певні закономірності: «Насамперед, це низка великих порубіжних із степом князівств...— князівства Суздальське, Чернігівське, Київське, Галицьке». Разом з тим, продовжує вчений, «опріч географічно-стратегічного принципу тут присутні і нагадування про родинні зв'язки князів з Ігорем та його дружиною»⁴⁵. До цих слухних міркувань додамо власні.

По-перше, послідовність імен князів у зверненні автора «Слова» зовсім не є випадковою, вона побудована відповідно до могутності князівств та місця їх суверенів на ієрархічних щаблях («лествице»). Першим, природно, названий «старейший» на Русі Всеволод суздальський, другим — володар Руської землі Рюрик Ростиславич, потім його брат Давид смоленський. На четвертому місці — галицький князь Ярослав Володимирович. Він дійсно сидів на третьому-четвертому за значенням на Русі (після Києва і Володимира-на-Клязьмі, поряд із Смоленськом) столі. Далі йдуть Роман Мстиславич, який об'єднав наприкінці XII ст. Волинське і Галицьке князівства, і, як ми гадаємо, його наступник, хоча й не безпосередній, на галицькому престолі Мстислав Мстиславич Удатний****. Потім у зверненні названо князів, так би мовити, другорядних.

По-друге, в чому ми впевнені, автор «Слова» кличе на допомогу лише тих князів, які мали «части» в Руській землі і, отже, просто зобов'язані були «стеречи» її. Про володіння Всеволода, Рюрика і Романа вже згадувалось (коли в 1195 р. Рюрик був змушений відібрати у Романа Поросся на користь Всеволода, він дав зятєві Полонне з округою і частину Корсунської волості⁴⁶). Давид Ростиславич довгий час сидів в одному з найближчих до Києва міст — Вишгороді⁴⁷. Є підстави вважати, що й зробившись смоленським князем (1180 р.), Давид зберіг за собою вишгородське «причастье». Ярослав Володимирович «держал» велику область в Погорінні з містами Бужськом,

⁴³ Там же, с. 459.

⁴⁴ Лихачев Д. С. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве». — В кн.: Слово о полку Игореве: Сб. ст. и исслед. / Под ред. В. П. Адрнаповой-Перетц. М.; Л., 1950, с. 45.

**** Ми припускаємо, що деякі князівські імена з'явилися у зверненні «Слова» дещо пізніше його написання. Така думка вже висловлювалась у літературі (див.: Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XII вв.— М., 1980, с. 261).

⁴⁶ Летопись по Ипатскому списку, с. 462.

⁴⁷ Там же, с. 366, 378.

Шумськом, Тихомлем, Вигошевим і Гнійницею⁴⁸. Володіли частками в Руській землі й інші названі у розглянутому нами зверненні «Слова» князі⁴⁹.

Отже, заклик «Слова о полку Ігоревім» до князів захистити рідну землю від ворога доводить суспільне визнання системи колективного сюзеренітету на Русі і становить унікальне свідчення такого роду. Звернення автора «Слова» до Всеволода й інших руських князів об'єктивно відбиває державно-політичний устрій давньоруського суспільства доби феодальної роздрібненості: спільне володіння князями «Ярославова племени» Києвом і Київською землею та обов'язок захищати її за «часть» або «причастьє».

* * *

Обращение автора «Слова о полку Игореве» к основным древнерусским князьям (начиная с Всеволода суздальского) с призывом «отня злата стола поблюсти» долгое время не находило удовлетворительного объяснения в научной литературе. В статье доказывается, что в этом обращении нашло отражение государственное устройство Древней Руси в эпоху феодальной раздробленности, когда автократическая монархия Владимира Мономаха уступила место монархии федеративной. Киев с подвластной ему южной Русской землей сделался объектом коллективного владения потомков Ярослава Мудрого. Виднейшие представители этого рода обладали наделями («частью», «причастьем») в Русской земле и за них были обязаны защищать эту землю от врага. Поэтому автор «Слова» считает естественным — при законном киевском князе Святославе Всеволодовиче — звать в Киев других князей, коллективных совладельцев и правителей столяного града и Русской земли. В статье прослеживается, как и когда вошел в практику междукняжеских отношений способ совместного управления и владения Русской землей.

* * *

The address of the author of the «Deed of the Prince Igor» to the great old Russian princes (beginning with Vsevolod Suzdalsky) with the call «to preserve the father's gold throne» for a long time had not satisfactory explanation in the scientific literature. It is proved in the article that the State organization of the Old Rus in the age of feudal division, when the autocratic monarchy of Vladimir Monomach made the way for the federative monarchy has found reflection in this address. Kiev with the dependent south Russian land became an object of the collective domain of Jaroslav Mudry. The great representatives of this generation had strips in the Russian land and thus were obliged to defend this land from enemy. Therefore, the author of the «Deed» considers it natural — with the lawful prince Sviatoslav Vsevolodovich — to invite to Kiev other princes, the collective owners and rulers of the capital city and the Russian land. How and when the way of the joint governing and ownership of the Russian land came into practice in the relations between princes is traced in the article.

⁴⁸ Там же, с. 313—322.

⁴⁹ Зведення свідчень джерел з цих питань подано в кн.: Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII вв. — М., 1977.

В. І. СТАВИСЬКИЙ

ПРО ДЖЕРЕЛА ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Донедавна більшість дослідників «Слова о полку Ігоревім» дотримувалась думки, яка навіть стала аксіоматичною: стиль цієї пам'ятки давньоруської культури є тільки світським, виражає особливості воїнського стилю XII—XIII ст.¹ Вважалось, що повна відсутність у «Слові» цитат з церковної літератури і навіть слів релігійного лексику свідчить про те, що автор цього твору віддавав перевагу фольклорно-міфологічним образам, які сягали у язичницьке минуле слов'янства, а його філософсько-історичні уявлення не відповідали тогочасному християнському провіденціоналізмові. Тим самим «Слово» ставилось немовби у своерідну історико-культурну ізоляцію, що певною мірою сприяло створенню перекоханих уявлень про шляхи і рівень розвитку культури давньоруського народу.

Справді, «Слово» не зовсім вкладається в рамки давньоруської письмової традиції. Навіть уточнення жанрової природи твору як пам'ятки суто світського красномовства не пояснює всіх його особливостей, а саме відсутності в ньому посилення на релігійні авторитети. У зв'язку з цим нагадаємо, що К. Маркс підкреслював загалом християнський характер «Слова», відзначаючи в ньому тільки залишки язичницьких елементів. «Уся пісня,— писав він у листі до Ф. Енгельса,— має героїчно-християнський характер, хоч язичеські елементи виступають ще дуже помітно»².

Останнім часом дослідники деякою мірою розвіяли «язичницький ореол» навколо значної частини образів «Слова». Висунуто тезу про те, що згадувані у творі язичницькі божества наприкінці XII ст. уявлялись давньоруським книжникам не більше як епічними образами і свідчили про знайомство автора з сивою слов'янською давниною. До того ж з'ясувалося, що більшість поетичних елементів «Слова» передає конкретні історичні факти і явища і не може бути залічена до його художньої системи³. Особливо важливе те, що, як стало очевидно, деякі образи «Слова» прямо свідчать про знайомство його автора з релігійною літературою, а саме з літературою апокаліптичною⁴. Виходячи зі сказаного, висловимо припущення, що найперспективнішим шляхом виведення «Слова» із згаданої історико-культурної ізоляції, розгляду його в контексті тогочасної духовної культури є пошук у його тексті стилістичних елементів, які зближують цей твір з іншими пам'ятками давньоруської писемності, дозволяють не тільки довести факт тісного зв'язку «Слова» з сучасною йому культурною традицією, а й визначити характер і джерела шуканої спільності.

¹ Барсов Е. В. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси. М., 1887, т. 1; Перетц В. М. «Слово о полку Игоревім» — пам'ятка феодальної України — Русі XII віку. — К., 1926; Орлов А. С. Слово о полку Игореве. — М., 1946; Лихачев Д. С. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве». — В кн.: Слово о полку Игореве. М.; Л., 1950; Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — М., 1972.

² Маркс К. Лист Ф. Енгельсу, 5 берез. 1856 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16.

³ Лихачев Д. С. «Слово» и особенности русской средневековой литературы. — В кн.: «Слово о полку Игореве» — памятник XII в. М., 1962, с. 310—312; Рыбаков Б. А. Русские летописцы..., с. 439.

⁴ Сумаруков Г. В. Кто есть кто в «Слове о полку Игореве». — М., 1983.

⁵ Перетц В. Н. К изучению «Слова о полку Игореве». — Изв. Отд. рус. яз. и словесности / Росс. акад. наук, 1925, т. 29, с. 42 (далі ІОРЯС); Клейн Н. «Слово о полку Игореве» и апокаліптическая литература. — Тр. Отд-ния древнерус. лит. / Ин-т лит. АН СССР, 1976, т. 36, с. 104—115 (далі ТОДРЛ).

Більшість дослідників сходиться на тому, що найближчою до стилістики «Слова» є галицько-волинська літературна манера з її бойовою картинністю, схильністю до метафор, лицарською лірикою, і, головне, світськістю, відсутністю християнських сентенцій та цитат⁶. Це досить давнє спостереження певною мірою підтверджує формально-мовну належність твору до сучасної йому писемної культури. Але неясність причин та невизначеність названої спільності породжує лише непорозуміння⁷. Це актуалізує порівняльний аналіз стилістики «Слова» та галицької літературної традиції, насамперед їх концептуально важливих положень, які відображають особливості світогляду, що за доби феодалізму виражався в релігійній формі.

Вважаємо спірною думку про відсутність будь-якого впливу церковної літератури на галицько-волинський літературний стиль. Так, О. С. Орлов, вивчаючи Галицько-Волинський літопис, який є основним джерелом щодо розгляду цього стилю, звернув увагу на схильність літописця грати співзвуччям «зло», однак не зміг її пояснити⁸: під 1233 р.: «О, леств зла есть, якоже Омир пишет, до обличеня складка есть, обличена ж зла есть. Кто в ней ходит, конец зол примет. О, злее зла зло (зла) есть»; під 1250 р.: «О, злее зла честь Татарская... О, злая честь Татарская., злобе бо их и лести несть конца»; під 1252 р.: «О, злее зла златом ослепих, им же ныне паки от них беду приемлет»⁹.

Посилання на «Омира» не визначає джерела цих філософських міркувань про «зло». Адаже під цим ім'ям у слов'янських перекладах був відомий Гомер, у якого немає нічого схожого¹⁰. Важливо, проте, відзначити, що, мабуть, основним джерелом знайомства давньоруської літератури з Гомером були візантійські історичні хроніки, частина яких входила до складу перекладеного компілятивного хронографу, поширеного на Русі.

Стилістичну своєрідність міркувань галицького літописця про «зло» можна досить впевнено співвіднести із «Повістю временних літ» та «Изборником 1073 г.»: «О, злая леств человеческая»; «О, злого зла злее жена зла», «несть злобы паче злобы женскы»¹¹.

До складу древньоруської Архівської збірки, з якою дослідники пов'язують основні стилістичні особливості галицької літературної традиції, входили: тлумачний апокаліпсис, перекладений компілятивний хронограф, руський літописець та ізборник типу «Изборника 1073 г.»¹². Отже, стилістична залежність розглядуваних висловів із Галицько-Волинського літопису, а також помилкове використання форми «Омир» мають конкретно-історичну підставу в розумінні їх залежності від тексту творів, які входили до складу Архівської збірки.

Але слова, що стоять після посилання на «Омира» і до слів «о, злее зла зло есть», не походять з відомих частин Архівської збірки —

⁶ Барсов Е. В. Слово о полку Игореве как художественный памятник, т. 1, с. 255; Черепник Л. В. Летописец Данила Галицкого.—Ист. зап. М., 1941, № 12, с. 228—253; Орлов А. С. Слово о полку Игореве, с. 204—205; Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского.—ТОДРЛ, 1947, т. 5, с. 45—47, 52.

⁷ Це насамперед стосується питання про походження автора «Слова» (див.: Перетц В. М. «Слово о полку Игоревім»., с. 52—56; Дмитриев Л. А. «Слово о полку Игореве»: Библиогр. изд. пер. и исслед. 1938—1954 гг.—М., 1955; Актуальные проблемы «Слова о полку Игореве»: Сб. статей.—Сумы, 1983).

⁸ Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи.—ИОРЯС, 1926, т. 31, с. 103, пр. 2.

⁹ Полное собрание русских летописей. М., 1962, т. 2, стб. 770, 807—808, 817 (далі — ПСРЛ).

¹⁰ Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи, с. 103.

¹¹ Повесть временных лет.—М.; Л., 1950, ч. 1, с. 55—56; Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.—М., 1958, т. 1, с. 1000.

¹² Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи, с. 97; Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция., с. 53.

хронографу, літописця та «Изборника 1073 г.» Лишається припустити, що вони пов'язані з текстом тлумачного апокаліпсису. Справді, суть їх полягає в тому, що брехливим і неправедним передірається «злий кінець». У давньоруській літературі поняття «зла» було в деяких аспектах синонімічне поняттю «лести» — в розумінні «неправедності», «путі злого», недотримання християнських норм поведінки¹³. На використання галицьким літописцем поняття «зла» саме в цьому розумінні вказує повторення у вислові «зlobe бо их и лести несть конца». Порушення ж норм християнської моралі вважалося причиною, що неминуче приводить до покарання, уявлення про обставини та форми якого в православ'ї походять з «Одкровення» Іоанна Богослова.

Ідея невідворотності покарання за гріхи є кістяком особливої галузі християнського віровчення, яке ґрунтується на «Одкровенні» Іоанна — есхатології. Це дає підстави вважати, що «Омир», на якого посилається галицький літописець, є автором есхатологічних передіркань. Справді, вже досить давно досліджено есхатологічний твір, який в одних списках має назву «Слово о двенадцати снах Шахаиши», а в інших — «Слово о снах Мамера царя»¹⁴. Найбільш ранній досить відомий його список датується 70-ми роками XV ст., решта ж — XVII—XVIII ст.¹⁵. Зміст цього «Слова» полягає в тому, що придворний мудрець «Мамер» тлумачить в апокаліптичному плані сни свого володаря — «Шахаиши». Б. І. Кузнецов, звернувшись до вивчення цього твору, довів, що ім'я «Шахаиши» є перекрученою формою титулу «шахіншах», ім'я «Мамер» передає персидське «Амер» (саме так воно зафіксоване в одному зі списків твору), а слов'янський текст походить від невідомого персидського оригіналу¹⁶. Близькість імені «Омир» до «Амер», перекручення якого галицьким літописцем, мабуть, сталося на підставі асоціації з «Омир — Гомер», дозволяє вважати, що в тексті Галицько-Волинського літопису відбився текст «Слова о снах».

Порівнявши фразу з Галицько-Волинського літопису, в якій згадується «Омир», з текстом «Слова о снах» ми, проте, не виявимо збігу. Це пов'язане з особливостями використання тексту літописцем, які розкриває вислів «яко же Омир пишет».

Структура «Слова о снах» полягає в тому, що шахіншах розповідає «Омиру» свої сни, на які останній дає тлумачення. Отже, головною діючою особою виступає не шахіншах, а «Омир»: сни тлумачились ним, і в цьому плані вони були його, а не шахіншаха, снами, що їй відобразила назва деяких списків твору. Тому посилання літописця саме на «Омира» є досить природним.

Далі в літописі сказано, що «Омир» пише. Це не дістає підтвердження в тексті «Слова о снах», де мудрець пророкує в усній формі («рече»). Існує лише дві форми передавання змісту джерела — цитування та переказ. Перша в давньоруській літературі завжди вводилась словами «глаголет» або «рече» і застосовувалась тоді, коли запозиційний текст цитували, тобто переписували слово в слово. Тоді ж, коли треба було розкрити загальне розуміння тексту, запозичення вводилось посиланням на те, що хтось «свидетельствует» чи «пишет». Тим самим при посиланні на «Омира» вживання форми «пишет» виправдане і пояснює відсутність буквального текстуального збігу.

¹³ Срезневский П. И. Материалы для словаря, т. 2, с. 68.

¹⁴ Веселовский А. Н. Слово о двенадцати снах Шаханши: По рукоп. XV в.—Сб. Отд. рус. яз. и словесности/Император. акад. наук.—СПб., 1879, т. 20, № 2, далі (СОЯЯ); Истрин В. М. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературе.—Чтение в Об-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1897, кн. 2, с. 248—250.

¹⁵ Там же, с. 1.

¹⁶ Кузнецов Б. И. «Слово о двенадцати снах Шаханши» и его связи с памятниками литературы Востока.—ТОДРЛ, 1976, т. 30, с. 272—273.

Основна ідея галицького літописця, в якій він посилається на «Омира», відповідає змісту тлумачення восьмого сну у «Слове о снах»: «багатни и убозии лжею и клятвою и лестию стяжут багатство много.., в мало время возрадутся о имении том собраном с грехом и то именне шедше погребут в горе, и придут татие и возмут е...»¹⁷. Що до описуваних під 1233 роком подій ці слова набувають повчального значення. Князь Ізяслав, союзник Володимира Рюриковича та Данила Романовича, порушив свою клятву і замість того, щоб виступити проти угорців, які напали на Данила, «лесть створи и веле воевати землю Данилову и взяша Тихомль»¹⁸. Недовге було торжество Ізяслава. Минуло сім років і орди Батия позбавили його всього нечесно набутого. Скоріш за все саме цю перспективу мав на увазі галицький літописець, який працював над текстом уже після навали.

Проаналізовані слова Галицько-Волинського літопису з посиланням на «Омира» — не єдине запозичення з «Слова о снах». Так, фраза під 1252 роком, — «О, злее зла златом ослепих...», — досить близько відповідає змісту тлумачення дев'ятого сну¹⁹. Літописна стаття під 1230 роком починається записом: «По сем скажем многии мятежь, великия лъсти, бещисленныя рати». Він має найближчу аналогію в словах тлумачення першого сну («...будет мятеж во всех человецех, не будет права сердца, ни мысли и божия заповеди не сохранят.., а князь будет на князь»²⁰).

Незважаючи на досить широке використання галицьким літописцем запозичень зі «Слова о снах», вони відповідають лише загальному змісту тексту. Буквальний збіг відсутній. Як відзначав О. С. Орлов, вплив на воїнську стилістику Галицько-Волинського літопису творів, що входили до складу перекладеного компілятивного хронографу, здійснювався не у формі текстуальних запозичень, а завдяки тому, що у свідомості давньоруських «книжників» однорідні події відображувалися стереотипними висловами, добре відомими кожній освіченій людині тих часів²¹. Головне ж джерело такої «освіченості» дослідники вбачають у досить поширених на Русі збірках типу Архівської. До їх складу, крім компілятивного хронографу, як уже згадувалося вище, входив також тлумачний апокаліпсис. Ідентичність характеру використання в Галицько-Волинському літописі воїнських формул і есхатологічних тлумачень дозволяє припустити, що такий «світсько-богословський» комплекс у галицькій стилістиці не випадковий. Якщо кілька творів, які відобразилися в літописі, входили до складу чи відповідали змістові та характеру відомої збірки, то найімовірніше, що вони впливали на літопис, точніше, свідомість літописця саме через цю чи подібну збірку, а не поодиночі.

Вважається, що первісна збірка, з якої виник Архівський рукопис, походить з Галицько-Волинської Русі і датується другою половиною XIII ст.²². Якщо склад компілятивного хронографу, що входить до Архівської збірки, був звичайним для доординської доби, а твори, що входили до нього, окремо не подибувались²³, тоді цілком слушно припустити, що тип Архівської збірки був традиційним за характером і головними розділами (апокаліпсис, компілятивний хронограф, літопис, ізборник), тобто склався раніше XIII ст. і в процесі еволюції міг варіюватись за складом конкретних творів. Саме про це свідчить аналіз джерел есхатологічних уявлень автора «Слово о полку Ігоревім».

¹⁷ Веселовский А. Н. Слово о двенадцати снах., с. 8.

¹⁸ ПСРЛ, т. 2, стб. 770.

¹⁹ Веселовский А. Н. Слово о двенадцати снах., с. 8—9.

²⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 762; Веселовский А. Н. Слово о двенадцати снах., с. 5.

²¹ Орлов А. С. Об особенностях формы русских воинских повестей.— М.,

1902, с. 2.

²² Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция., с. 53.

²³ Там же, с. 42.

І. Клейн досить переконливо довів наявність у «Слові» елементів есхатологічних ідей, поєднаних з уявленням про наставання «страшного часу»²⁴. Для нас важливо, що ці ідеї походять не з Біблії чи якогось одного есхатологічного твору, а з усіх творів, переклади яких на слов'янську мову нам відомі з давньоруської доби. Характер відображення цих творів у «Слові» той самий, що і в Галицько-Волинському літописі. В обох цих творах відсутні буквальні текстологічні збіги.

Так, фактичним джерелом до образу Всеслава Полоцького в «Слові» вважається літопис. Але з біографії цього князя, за акціями якого літописець стежив досить уважно і постійно ставився до нього негативно, до «Слова» було залучено саме що негативно, яка у сконцентрованому вигляді призвела до створення образу, що за своїми рисами наближається до християнських уявлень про антихриста²⁵. Згадування ворожнечі серед князів, як одного із знамень «страшного часу», так само, як і в Галицько-Волинському літописі, походить із «Слова о двенадцати снах Шахаиши»²⁶. Кінець кінцем образ «девы-Обиды» за супутніми йому ознаками можна визначити як збірний образ антибогородиці, уявлення про який запозичені з кількох есхатологічних творів²⁷. Цей перелік аналогій може бути розширений.

В. М. Перетц, відзначаючи центральне місце в композиції «Слова» сну Святослава, пропонував розглядати його з апокаліптичного боку²⁸. Підстави для цього дають основні характеристики сну — символічність і гнітюча тривожність образів. В апокаліптичній літературі вони не сприймаються буквально, а потребують тлумачення, в якому, як звичайно, і передаються відповідні уявлення. Цей елемент ми помічаємо і в «Слові», де «бояре» оптимістично тлумачать «мутен сон» Святослава, завершуючи саме таке своє розуміння його образів словами: «А мы уже, дружина, жадни веселия». Святослав залишився незадоволенним таким оптимістичним настроєм своїх радників, з приводу чого він каже «злато слово», в якому з есхатологічного погляду оцінює вже не сон, а причину, що його викликала, — поразку князя Ігоря. Саме на такий ракурс вказують слова: «Но се зло: княже ми неспособе. На ниче ся години обратиша». Про князівські чвари, що спричинили згадуване «непособие», уже йшлося вище. Згідно з есхатологічними уявленнями результатом «страшного часу» буде загибель людства, припинення його історії, зникнення всього живого і неживого, навіть часу, перетворення всього в ніщо. Саме цю перспективу має на увазі Святослав, коли каже, що час вже почав перетворюватись на ніщо.

Дуже лаконічно, прямо й недвозначно ідея кінця світу передається словами, які приписані Бояну: «Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда божия не минути». Джерело образу птаха, який не може уникнути своєї долі, тобто «божого промислу», ми бачимо в «Слове об антихристе» Іполита, найдавніший список слов'янського перекладу якого датується XII ст. Тут тлумачиться одна з біблійних притч про куріпку, яка висиджує чужих пташенят як своїх, але в один з днів буде ними покинута. «Не вредит убо и хытрьость живота (птаха) сказати... Тою притчею подобно потребова пророк о антихристе, иже призвав к себе человечество, чужая своя творити хотя, избавление тщетно обещевает, сам ся спасти не могыи»²⁹. Синонімічність понять «хитрий — гораздий» дозволяє звести слова Бояна саме до тексту твору Іполита.

²⁴ Клейн И. «Слово о полку Игореве» и апокалиптическая литература, с. 113.

²⁵ Там же, с. 107—110.

²⁶ Там же, с. 113.

²⁷ Там же, с. 110.

²⁸ Перетц В. Н. К изучению «Слова о полку Игореве», с. 42.

²⁹ Невоструев Л. И. Слово святого Иполита об антихристе в славянском переводе по списку XII в.— М., 1868, с. 64—86.

Отже, ми виявляємо в тексті «Слова о полку Ігоревім» пласт уявлень і образів, що походять зі слов'янських перекладів есхатологічних творів, зроблених в XI—XII ст. Це дає підстави для перегляду традиційних тверджень про відсутність у «Слові» запозичень з християнських джерел, про виключно язичницький характер його поетики. Особлива роль, яку відігравала есхатологія у провіденціоналістському осмисленні історії людства з урахуванням вільної, не прив'язаної до тексту конкретного есхатологічного джерела форми її залучення до «Слова», свідчить про те, що саме релігійна, християнська концепція мала якоюсь мірою зумовлювати світогляд автора цього визначного твору.

Не можна не погодитися з І. Клейном у тому, що «Слово» — аж ніяк не есхатологічний твір³⁰. Висновок про відображення в ньому релігійної літератури не суперечить тезі про наявність у його стилістиці світських елементів, про світське походження автора «Слова». Як і у випадку з галицькою літературною традицією, загальна світськість якої поєднувалася з трактуванням історичних подій в есхатологічному плані, так і у «Слові» релігійність подана лише есхатологічними уявленнями. Цю стилістичну та світоглядну спільність зумовило використання близьких за складом збірок типу відомої Архівської збірки.

* * *

Общепринятые представления о стилистических особенностях «Слова о полку Игореве» — светскости, отсутствии следов христианского философско-исторического мировоззрения у его автора, насыщенности фольклорно-мифологическими образами — не согласуются с характером древнерусской литературы. Анализ стилистически наиболее близкой «Слову» Галицко-Волынской летописи свидетельствует об отражении в ее тексте эсхатологического произведения — «Слова о двенадцати снах Шахаиши». Исследование текста «Слова» также обнаруживает заимствования его автором из религиозной эсхатологической литературы. Стилистическая близость «Слова» к галицкой литературной традиции предположительно объясняется влиянием эсхатологических произведений, входивших в идентичные по составу сборники типа Архивского.

* * *

There are generally accepted ideas about the stylistic peculiarities of the «Deed of Prince Igor». These peculiarities lie in the secularity, absence of traces of the Christian philosophic-historical world outlook of the «Slovo's» author and abundant folk-lore and mythological images of the text. All this disagree with the character of the ancient Russian literature. The analysis of the Galitsko-Volynskaya chronicle which is very close stylistically to the «Slovo» shows that the former reflects in its text the eschatological work «Slovo about twelve dreams of Shakhaishi». The research of the «Slovo's» text reveals the borrowings from the eschatological literature. The stylistic proximity of the «Slovo» to the Galitskaya literary tradition is explained presumably by the influence of eschalogic works included into the collections of Arkhivsky type identical in their composition.

³⁰ Клейн И. «Слово о полку Игореве» и апокалиптическая литература, с. 113.

В. В. ТАНЧЕР

ВІД ДОКТРИНИ «РІВНОВАГИ» ДО КОНЦЕПЦІЇ «СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ»

(Критика світоглядно-методологічних основ сучасної
теоретичної соціології США)

Наріжним каменем буржуазного соціологічного теоретизування завжди було виправдання капіталістичної суспільної системи. Антинаукові тези про можливості її «необмеженого вдосконалення» в ході історичного процесу буквально пронизують всі концептуальні побудови буржуазного соціологічного мислення, яке базується на ідеології консерватизму, на історично реакційних соціально-філософських концепціях. Разом з тим антагоністичні суперечності суспільних відносин сучасного капіталізму змушують його ідеологів постійно лавірувати, час від часу звертатись до соціал-реформістських, дрібнобуржуазно-радикалістських ідей. Це, однак, не свідчить про перегляд ними буржуазно-класової основи їхньої діяльності, апологетична сутність якої щодо капіталізму завжди лишається незмінною.

Концептуальна мінливість в розвитку буржуазного соціального пізнання при збереженні реакційності властивих йому світоглядних основ — очевидне свідчення його кризового стану. «Загальна криза капіталізму — не тільки загострення його економічних, соціальних і політичних суперечностей, — підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов. — Це й криза духовна, криза ідейна і моральна»¹. Глухий кут, в який раз по раз потрапляли методологічні установки теоретичної соціології США протягом двох останніх десятиліть, є переконливим відображенням цієї кризи.

З початку 80-х років нинішнього століття в розвитку американського суспільства намітився певний поворот, який дістав назву «нова консервативна хвиля». Справді, сучасна соціально-політична й ідеологічна ситуація в США характеризується зростанням впливу консервативних тенденцій і доктрин, акцентуванням «традиційних цінностей» американського способу життя і принципів буржуазної соціальної організації (приватне підприємництво, конкуренція, майнова нерівність, «психологія успіху» тощо). Теоретичні акценти перемістилися в ту частину буржуазної ідеологічної свідомості, в якій зосереджені найреакційніші соціально-філософські погляди на суспільний розвиток.

У сфері соціальної політики неоконсервативні установки вже виявили себе у звуженні сфери соціальної діяльності монополістичної держави, у згортанні державних соціальних програм (допомоги безробітним, престарілим, медичної допомоги, програм «боротьби з бідністю», неписьменністю та ін.). Змінилися характер політики панівних класів і методи її здійснення, відбулось перегрупування сил в середині правлячої верхівки, стали переважати тенденції до посилення воєнно-промислового комплексу, активізувався курс на «імперську політику», «силовий тиск» на міжнародній арені. Найреакційніші кола США різко прискорили темпи гонки озброєнь.

¹ Горбачов М. С. Жива творчість народу.— Рад. Україна, 1984, 11 груд.

Така переорієнтація політики супроводилась переорієнтацією буржуазної ідеології загалом (і соціальної зокрема) на дедалі відвертішу апологетику державно-монополістичного капіталізму США, Великобританії, ФРН, інших капіталістичних країн, що ще раз підтверджує відому загальну закономірність: за капіталізму ідейно-політичні установки правлячих кіл завжди впливають на світоглядно-методологічні основи буржуазної теоретичної соціології, в якій панівна верхівка, в свою чергу, прагне дістати і дістає «теоретичне обґрунтування» своїм ідеологічним доктринам і соціальній політиці. Незважаючи на те, що розвиток буржуазної ідеології, соціально-філософської думки, як уже зазначалось, характеризується постійною мінливістю теоретико-методологічних підходів, всі його коливання і звиви — при збереженні загальної схильності до ідеалістичних принципів соціального пізнання — неодмінно відповідають ідеологічним домінантам буржуазної суспільної свідомості.

Неважко простежити, особливо на прикладі США, як в останні десятиріччя буржуазне соціально-філософське мислення відбивало ідейно-політичні установки монополістичної буржуазії, віддаючи перевагу тим або іншим «теоретичним» орієнтаціям відповідно до класово-політичних орієнтацій правлячих кіл.

Так, на зламі 60—70-х років у США спостерігається переорієнтація з панівної «стабілізаційної» форми соціологічного знання на «кризову», «конфліктологічну». Традиційна світоглядна спрямованість на збереження «соціальної рівноваги» і непорушності статус-кво дедалі помітніше поступалася місцем концепціям, які визнавали необхідність «оздоровлення» буржуазного суспільства, його «гуманізації» з опорою на методологічні установки «критичної» ліворадикальної соціології. Відбулася й відповідна перестановка акцентів — замість консервативної ідеології «соціальної гармонії» набули поширення ідеї соціальних змін, а соціальні конфлікти дістали «обґрунтування» як джерело цих змін. Позитивістське функціонально-рольове пояснення суспільних відносин поступово витіснилось «конфліктологічними» інтерпретаціями. Таке концептуальне зрушення в буржуазному соціологічному мисленні було пов'язане не тільки з загостренням соціально-політичних суперечностей світу капіталізму, а й з активізацією масових демократичних, антивоєнних рухів наприкінці 60-х років, з посиленням впливу ідей розрядки на міжнародне життя, дальшим зростанням авторитету світового соціалізму, марксистсько-ленінських ідей, а також — якоюсь мірою — і з ліберально-реформістською риторикою правлячих кіл США.

Головним виразником «стабілізаційного» типу буржуазних соціально-філософських концепцій в американській соціології був, як відомо, структурний функціоналізм. Його теоретики розглядали суспільство як усталену самоорганізовану систему. Виконуючи соціальне замовлення монополістичної буржуазії, структурний функціоналізм зосереджував свою головну увагу насамперед на проблемах підтримання соціального порядку, на відшуканні засобів збереження «соціальної гармонії», збалансованості ціннісно-нормативної системи для посилення «інтегрованості» капіталістичного суспільства.

У структурно-функціоналістських трактуваннях соціальної дійсності явно проступала апологетична спрямованість академічної соціології США щодо суспільно-економічного та політичного устрою державно-монополістичного капіталізму. Орієнтація на збереження непорушності існуючої системи, акцентування цінностей «стабільності», проголошення соціальних конфліктів «дисфункціональними», а відхилень від установлених норм поведінки — «патологічними» визначали ідейно-політичне обличчя прихильників цього теоретико-методологічного напрямку соціологічного мислення. Консерватизм світоглядно-

методологічних установок структурних функціоналістів завжди служив теоретичною підтримкою і соціально-філософським обґрунтуванням політики тих, чийм керівним принципом, за словами самих буржуазних соціологів, був лозунг: «Не розхитуйте човен»².

Провідний теоретик структурного функціоналізму Т. Парсонс і його послідовники відмовляли соціальним конфліктам в позитивному впливі на суспільний розвиток. Парсонс розвивав ідею Е. Дюркгейма про «органічну солідарність» суспільства. Ця ідея, в свою чергу, виводилась ним з положення про детермінацію людського життя «надкласовими» квазірелігійними цінностями. Взагалі апеляція до останніх перебуває в центрі всіх консервативних поглядів на історичний процес, поглядів, у яких соціальна організація, суспільні інститути і відносини, реалії класового панування й соціальної нерівності набувають вигляду позаісторичних, «вічних» характеристик людського співжиття.

Таке розуміння суспільства, як відзначає відомий ідеолог консерватизму Р. Нізбет, у новітній час веде свій родовід від соціально-філософських ідей Бональда, Кондорсе, де Местра, Конта, Спенсера, Варда та інших захисників традиціоналізму і противників будь-яких соціальних змін. У своїй праці «Традиція і повстання», присвяченій дослідженню еволюції американських соціологічних теорій, Нізбет визнає, що в руслі традиціоналізму соціологічні доктрини характеризуються граничним консерватизмом «з акцентом на подолання дезорганізаційних і відчужуючих впливів сучасного розвитку», твердженнями про «руйнівний вплив» народних мас на перебіг історичного процесу^{2а}.

Навіть деякий поворот Парсонса в 60-ті роки до визнання доцільності соціальних змін, його спроба створити «неоеволюційну» теорію суспільного розвитку шляхом обґрунтування «революційних універсаль»³ здійснювались усе в тих же жорстких рамках консервативно-апологетичного уявлення про соціальний устрій капіталізму. Місце і чинники структурних змін капіталістичного суспільства вбачались у психології індивідів, а не в історичній необхідності соціально-економічної перебудови буржуазної суспільної системи. Саме психологізм і антиісторизм були визначальними методологічними принципами парсонсівського соціологічного мислення. Вони згодом стали спільною основою, однаково прийнятною для всіх консервативно настроєних американських дослідників соціально-історичного процесу.

Буржуазних соціологів, які зосередились на проблемах соціальних конфліктів, структурні функціоналісти звинувачували в ідеологічній упередженості, а отже, й у «відсутності об'єктивності». На думку Парсонса і його прибічників, «американське суспільство» і його інститути відрізняються від «інших суспільств» акцентуванням «плюралізму, асоціативної сили, а не гострої й неухильної класової дискримінації»⁴. А коли й трапляються «соціальні розколи», то вони, мовляв, головним чином є результатом впливу міжнаціональних суперечностей або ж наслідком прагнення певних етнічних груп до домінування⁵. Якщо до цього додати обстоювану структурними функціоналістами тезу про суто індивідуальну відповідальність особи за свої проблеми і життєві знегоди, тобто про принципи заповзятливості й конкуренції, що становлять ідейну суть приватновласницького бізнесу, основу життєвої філософії буржуазного індивідуалізму, то стане зро-

² Wallace R., Wolf A. Contemporary sociological theory.— Englewood Cliffs, 1980, p. 71.

^{2а} Nisbet R. Tradition and revolt.— New York, 1970, p. 87—88.

³ Parsons T. Societies: evolutionary and comparative perspectives.— Englewood Cliffs, 1966.

⁴ Parsons T. Social systems and the evolution of action theory.— New York; London, 1977, p. 57.

⁵ Ibid., p. 273.

зумілою слухність висновку американського історика Р. Вільямса, цілком застосовного і до світоглядно-методологічного кредо Парсонса: «Основний засновок цієї філософії — твердження про те, що індивіди, а не класи є справді конкуруючими одиницями»⁶. Тому не дивно, що у світі парсонсівської логіки всі конфлікти в суспільстві належить розглядати як суто особистісні турботи й суперечності, котрі мають усуватись за допомогою корекції індивідуальної поведінки, ліквідації наявних у ній «відхилень». І такий підхід представники структурного функціоналізму намагалися подати як «об'єктивний» розгляд соціальних процесів сучасного капіталізму!

У психологізації й індивідуалізації соціально-класових суперечностей капіталізму Парсонс пішов набагато далі своїх попередників. Свого часу М. Вебер вважав соціальні конфлікти капіталізму неодмінним результатом зіткнення різних життєвих орієнтацій людей у світі суспільних відносин. Е. Дюркгейм вбачав в асоціальних учинках загалом нормальне явище, розглядаючи його не як продукт людської неповноцінності, а як щось зумовлене виродженням соціальних норм. Парсонс же схильний шукати причини соціальних конфліктів виключно в «девіантності» окремих членів суспільства, в слабкості соціального контролю і вадах управління суспільним життям:

Р. Нізбет, міркуючи про співвідношення історії і соціології, тобто екстраполюючи розглянутий методологічний підхід на всю історію людства, доходить показового висновку: «Очевидно, ми маємо справу з психологічними феноменами конфліктності і напружених відносин, які неодмінно пов'язані з кризами змін»⁷. Шукання причин суспільних суперечностей і класових зіткнень людей в галузі соціальної або індивідуальної психології, зображення їх іманентними, універсальними характеристиками людського співжиття переводить аналіз справжніх рушійних сил історичного розвитку в площину ідеалістичної умовлядності. Проголошувати таку соціологічну методологію інструментом об'єктивного аналізу суспільних явищ означає здійснювати свідому містифікацію природи класових антагонізмів сучасного капіталізму.

Чималих зусиль для обґрунтування об'єктивістського підходу до вивчення соціальних процесів за умов сучасного капіталізму доклав інший представник структурного функціоналізму — Р. Мертон, хоча його «об'єктивність» де в чому різниться від парсонсівської. Він шукає коріння соціальних змін у самій існуючій соціальній структурі, заперечуючи вплив будь-яких «зовнішніх», тобто об'єктивно-історичних, чинників. Його аргументація заснована на тому, що суперечності і напруженість в соціальній структурі капіталістичного суспільства, в яких акумулюються дисфункціональні наслідки взаємодії його елементів, мають приводити до інституціональних збудов і соціальних змін⁸. На відміну від Парсонса Мертон не затушовував те, що конфлікти в буржуазному суспільстві породжуються самими капіталістичними відносинами, однак давав їм позаісторичну, позитивістську інтерпретацію. Згідно з його твердженням, за певних обставин рольові структури, як і структури референтних груп та соціальних інститутів, не можуть не породжувати конфліктів між окремими соціальними групами. Тому виявлення конкретних обставин конфліктів за допомогою поняття дисфункції відкриває, гадав Мертон, певні можливості для правильного пояснення їх причин і, отже, способів їх залагодження. Тим-то Мертон зосереджував свою увагу головним чином на теоретичних висновках так званого середнього теоретичного рівня — таких як дослідження соціальних ролей, несподіваних результатів ціле-

⁶ *Williams R. (jr.) American society.*— New York, 1970, p. 455.

⁷ *Nisbet R. Tradition and revolt,* p. 95.

⁸ *Merton R. Social theory and social structure.*— New York, 1957, p. 42.

спрямованих дій, соціальної амбівалентності тощо⁹. Інакше кажучи, Мертон прагнув до соціологічних і соціально-психологічних узагальнень, здатних служити відправним пунктом для численних прикладних досліджень, спрямованих на зміцнення капіталістичних відносин.

Концептуальні узагальнення Мертона поряд з теорією «соціальної дії» Парсонса складались, як уже відзначалось, у площині буржуазно-класових ідеологічних установок на «збереження рівноваги» капіталістичної суспільної системи. Як бачимо, і тут консервативно-охоронний напрям, відповідний запитам правлячої капіталістичної верхівки, посів центральне місце в дослідженнях соціологів США.

Методологічні орієнтири теорії «соціальної дії» і концепцій функціонально-рольових відносин унеможливають дослідження об'єктивних основ соціальних процесів — суспільно-класової форми організації матеріального виробництва, соціально-економічної зумовленості статусно-рольових відносностей в буржуазному суспільстві та ін. Тому узагальнення суб'єктивної мотивації соціальної поведінки не вивели і не могли вивести прихильників структурно-функціонального підходу на рівень дослідження об'єктивної соціальної причинності в масштабах історичного процесу. Перехід від індивідуальної дії до дії соціальної так і лишився нерозв'язною проблемою в межах парсонсівсько-мертонівського підходу.

Не справдилися і сподівання буржуазних соціологів, пов'язані з виробленням теоретичної моделі соціальної еволюції, яка розкривала б механізми взаємодії суб'єктивних моментів соціальної поведінки з об'єктивно наявними нормативно-ціннісними стандартами, відтворюваними соціальною організацією, інститутами і культурою капіталістичного суспільства. Причини цього кореняться в хибній методології пізнання соціальних процесів з двома її головними вадами: світоглядною (ілюзії «соціальної гармонії», ігнорування класових антагонізмів капіталістичного суспільства) і гносеологічною (обмеження предмета дослідження індивідуальною поведінкою та соціально-психологічними аспектами міжособових зв'язків при ігноруванні об'єктивної зумовленості поведінки людей, а також ідеалістична психологізація суспільних відносин). Пізнання об'єктивних законів розвитку останніх, як підкреслював В. І. Ленін, обов'язково передбачає звернення дослідника саме до суспільних дій людей¹⁰.

Загострення соціальних суперечностей, наростання труднощів, з якими стикаються правлячі кола буржуазного суспільства в здійсненні соціального контролю та управління, змусили ідеологів капіталізму дещо змінити підхід в оцінці суспільних процесів. Вони визнали за необхідне «легалізувати» питання конфліктів і соціальних змін. Але критика «стабілізаційної» соціології і неоеволюціонізму, що її потягла за собою така переорієнтація, не мала принципового характеру. Поряд з вивченням «інтегративних» процесів вона була покликана привернути увагу до соціальної конфліктності та змін в межах буржуазного — здебільшого позитивістського — дослідницького мислення. При цьому особливого значення для панівних класів набувало передбачення соціальних зрушень в капіталістичному суспільстві, продиктоване прагматичним інтересом монополістичної буржуазії запобігти тим із них, які потенційно загрожували існуванню самої системи приватновласницької експлуатації.

У такій ситуації трактування змін і суперечностей як відхилень від норми стало явно недостатнім. У буржуазній соціології дедалі міцніше укорінюється інший — порівняно з структурно-функціоналіст-

⁹ Merton R. Structural analysis in sociology.— In: Approaches to the study of social structure / Ed. by P. Blau. New York; London, 1975, p. 21—52.

¹⁰ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Повне збір. творів, т. 1, с. 394.

ським — погляд на соціальні процеси. Зусиллями Р. Дарендорфа, Л. Козера, Т. Боттомора, Р. Коллінза та інших соціологів¹¹ оформлюється так званий «конфліктний» підхід, котрий утверджує розуміння «соціального конфлікту» як рушійної сили соціальних змін.

Прихильники цього підходу вважають, що соціальні конфлікти є повсякденною нормою суспільного життя, що вони універсальні, тобто властиві як суспільству загалом і окремим його сферам, так і цілим регіонам. «Соціальний конфлікт» при цьому подається як безмежно широке поняття. До нього включають «психологічну війну», яку веде світовий імперіалізм проти соціалістичної системи, і феміністський рух, студентські протести і расові сутички, війни і злочинність, страйки і родинні чвари та ін. Таке тлумачення походить від уявлень про соціальне, характерних для всієї буржуазної емпіричної соціології, який чуже правильне його розуміння. Соціальні зв'язки виводяться з психічних властивостей індивідів або груп, з їхніх рольових або статусних функцій, матеріальних або ж престижних зазіхань. За визначальний фактор видається суб'єктивна сторона суспільних відносин, а об'єктивна природа їх лишається нерозкритою.

Тому не дивно, що буржуазні «конфліктологи», як правило, взагалі не йдуть далі аналізу механізму конфліктів, побудови їх типології, розкриття структури різних типів конфліктів, осмислення інших другорядних завдань, — та й ті розв'язуються, за висловом А. Обершелла, «безвідносно до питання про те, хто й чому є опонентами»¹². Залучення методів точних наук для аналізу конфліктних ситуацій, наприклад, методів теорії ігор — у того ж Обершелла, має добре помітну об'єктивістську підкладку позитивістського гатунку. Буржуазні «конфліктологи» виходять з того, що соціальний конфлікт жодною мірою не є деструктивним або ж дисфункціональним явищем, а навпаки — своєрідно сприяє підтриманню стабільності соціальної системи. Щоправда, трохи згодом Козер, Дарендорф та їхні прибічники почали розрізняти «реалістичні конфлікти», пов'язані з конкуренцією і суперництвом підприємців, і «нереалістичні» — зумовлені, як вони гадають, «старим розумінням» класової боротьби. Останні можуть перетворитись на «деструктивні», якщо не будуть своєчасно «очищені» від політичних акцій. Тим самим буржуазні конфліктологи зайвий раз продемонстрували принципове неприйняття єдино правильного для наукової теорії положення про визначальну роль класової боротьби у суспільному розвитку антагоністичних формацій, відмовились від використання цього положення для аналізу соціальних процесів, а саму класову боротьбу вивели за межі «раціонально регульованих» конфліктів.

Дарендорф у своїй теорії соціального конфлікту намагається довести, що в кожному суспільстві з розвинутою інституціональною системою існує конфлікт між можновладцями і підвладними. Разом з тим, твердить він, можливість володарювати обмежена певними інституціональними рамками — вона диференційовано розподілена в межах кожного соціального інституту і не залежить від системи влади в інших сферах суспільства. Тому, вважає він, конфлікти можуть частково збігатись або переплітатись, але навряд чи приведуть до соціальної революції, оскільки для останньої, на думку Дарендорфа, потрібний повний збіг конфліктуєчих сил у різних ієрархіях влади. Буржуазний «конфліктолог» намагається протиставити марксистській теорії класової боротьби концепцію інституціональної бюрократії М. Вебера, згідно з якою соціальні відносини в основному ґрунтуються на визнан-

¹¹ *Dahrendorf R. Class and class conflict in industrial society.*— Stanford, 1959; *Coser L. The functions of social conflict.*— Glenkoe, 1956; *Collins R. Conflict sociology.*— New York; London, 1978; *Chambliss W., Ryther T. Sociology: the discipline and its direction.*— New York; London, 1975.

¹² *Oberschall A. Social conflict and social movements.*— New York, 1979, p. 49.

ні авторитету влади, а бюрократична структура останньої служить інструментом узгодження інтересів членів суспільства.

Висновки Дарендорфа зводяться до того, що, оскільки приховані конфлікти цілєї в середині інституціональної структури від самого початку властиві людським суспільствам, вони мають служити джерелом інституціональних змін. Вся справа у своєчасних реформах, у модифікації ієрархії влади для дедалі адекватнішого відображення в ній різних соціальних потреб і цілей. Тим самим протилежність інтересів панівного класу і народних мас в антагоністичних суспільствах нівелюється, ігнорується зв'язок класового панування з відносинами власності. Влада в інтерпретації Дарендорфа набуває вигляду самодостатнього, позаісторичного явища, відривається від матеріального коріння соціальної нерівності.

Така методологічна позиція створює лише видимість нової основи для аналізу суспільних відносин капіталізму, змикаючись на практиці зі «стабілізаційним» типом буржуазного соціологічного мислення. Одним з головних для Дарендорфа є завдання «уточнення» марксистської теорії класів і класової боротьби, тобто, по суті, заперечення об'єктивно-історичної природи соціальних суперечностей в класово-антагоністичному суспільстві.

Спроби Дарендорфа «по-новому» осмислити проблему соціальних змін мають явну антимакистську спрямованість. Буржуазний «конфліктолог» і не приховує своїх потуг «позитивно подолати» вчення Маркса про класи і класову боротьбу, вихолостити з нього революційну сутність. І хоча він не заперечує існування класів в сучасному капіталістичному суспільстві, однак вважає, що їх наявність зумовлена виключно відносинами влади, а не соціально-економічними відносинами власності. Інститут влади відривається ним від економічного базису суспільства й од відношення класів до власності. Що ж стосується власне класового конфлікту, то він, за Дарендорфом, суто локальний, оскільки, мовляв, існує тільки в промисловості і нею вичерпується. Звідси випливає, нібито класовий антагонізм не є сутнісною рисою капіталістичного суспільства — його, мовляв, можна «залагодити», не вдаючись до революційного перетворення всього приватновласницького суспільного ладу. Головне, що турбує Дарендорфа, — це «раціональне врегулювання» соціальних конфліктів, яке буцімто становить одну з визначальних ознак «ліберальної демократії». У тій моделі демократії, що, за уявленнями Дарендорфа, має відповідати сучасній соціальній ситуації, класова боротьба замінюється «упорядненими формами міжкласових дискусій», а правляча еліта «стає відкритою». І хоча, визнає він, соціальні конфлікти повністю не усуваються, вони, в кінцевому підсумку, «управляються й контролюються», зокрема, завдяки погодженій «співучасті» конфліктуючих сторін у владі.

У своїх останніх працях Дарендорф відмежовується навіть від попередніх соціал-реформістських тез про «співучасть у владі», розцінюючи їх як «неконструктивні і загрозові». Відходить він і від попередніх, хай непослідовних, спроб враховувати реальні суперечності капіталізму і висуває натомість абстрактно-утопічну ідею «зростання життєвих шансів», розглядуваних як сума загальних можливостей, які надає суспільство індивідові і які він проголошує відтепер «головним критерієм суспільного прогресу»¹³. Ліберально-утопічне філософствування Дарендорфа стає що далі, то більше умоглядним, очевидніше протупає і його консервативно-апологетична сутність. Хоча «соціальний конфлікт» і лишається основою викладеної ним концепції суспільних відносин, однак імпліцитно передбачається його «подо-

¹³ *Dahrendorf R. Life chances: Approaches to social and political theory.*— Chicago, 1979, p. 28.

ланья» через «врегулювання». Отже, коло замкнулось: остаточно виявились «стабілізаційні» цілі розглядуваної теорії, яка в соціально-філософському плані варта буржуазно-апологетичних поривань структурного функціоналізму.

Більшості провідних «конфліктологів» США — Л. Козеру, Р. Коллінзу, Дж. Дюку та ін.— так само властиво відособлювати суперечності сучасного капіталізму від соціально-економічного базису суспільства, давати «ідеологічно нейтральне», прагматичне тлумачення їх, акцентувати регулятивні функції «соціальної конфліктності». Розбіжності в трактуванні механізмів протікання конфліктів не заважають, однак, «конфліктологам» бути одноставними в намаганні ізолювати їх від капіталістичних виробничих відносин, від ідей революційної перебудови буржуазної суспільної системи.

У нинішніх буржуазних «конфліктологічних» концепціях преважляє прагнення пов'язати соціальні суперечності з обмеженістю ресурсів для задоволення всіх людських потреб, з «дефіцитом» чогось (наприклад, влади, статусу, прибутків, привілеїв), що, мовляв, і породжує конфліктні ситуації. Типологізація конфліктів найчастіше здійснюється за чотирма групами критеріїв: 1) рольовими (між двома сторонами подружжя, батьками і дітьми, клієнтами і обслуговуючим персоналом, викладачами і учнями та ін.); 2) політичними (війни, вибори до сенату чи конгресу, корупція, расизм, колоніалізм та ін.); 3) економічними (між працівниками і управляючими, урядом і бізнесом, страйки, конкуренція та ін.); 4) ціннісними (стосовно зміни традицій, інститутів, звичаїв, проблем злочинності, нонконформізму та ін.)¹⁴. Широта охоплення конфліктних ситуацій — від міжособових до міждержавних — нівелює власне соціальний аспект, матеріальне коріння конфліктності в суспільних відносинах. Остання отожднюється з суперечливістю в суспільному житті як такою, безвідносно до її суспільно-економічної і політичної природи, конкретно-історичних умов загострення тих або тих конфліктів. Приховується якісна відмінність між антагоністичними й неантагоністичними суперечностями в суспільному розвитку і, отже, відмінність між можливими шляхами, засобами розв'язання перших і других в межах існуючих суспільних відносин.

Коли ж буржуазні теоретики звертаються до причин виникнення соціальних конфліктів, то замість запитань «чому?», «на якій основі?», «де коріння суперечності?», як правило, ставиться запитання «через що?», а розгляд переноситься з причинно-наслідкової в регулятивну площину. Така підміна є не чим іншим як містифікацією, небажанням виявляти причинну зумовленість і об'єктивну закономірність розглядуваної сфери суспільних явищ, розкривати їх конкретно-історичну природу, соціально-економічну й класово-політичну сутність, намаганням звести їх до суб'єктивно-психологічних дисфункцій. У такому разі причинами конфліктів, тобто соціальних суперечностей і класових антагонізмів капіталізму, виявляються відповідно до вищенаведених чотирьох критеріїв: 1) суперництво в досягненні кращого становища і статусу; 2) зіткнення у сферах контролю й управління; 3) домагання щодо власності і матеріальних благ; 4) відмінності в ціннісних орієнтаціях.

Таке пояснення, поряд з розглядом соціальної реальності як іманентно конфліктної, набуває суб'єктивно-ціннісного ухилу¹⁵. Соціальність взаємодії членів суспільства забезпечує, на думку буржуазних теоретиків, іманентно-нормативну основу подолання конфліктності, яке відбувається внаслідок її природної еволюції, врегулювання та контролю. Йдеться про те, що конфліктність породжується су-

¹⁴ Duke J. Conflict and power in social life.—Brigham, 1976, p. 200—201.

¹⁵ Brown L. Rules and conflict.—Englewood Cliffs, 1981, p. 277—281.

перечливим станом суспільної системи, однак, не як непримиренна «війна всіх проти всіх» в дусі Т. Гоббса, Г. Зіммеля та ін., а як наслідок «природної сегментації» всякого суспільства, де завжди наявні внутрішні ресурси для «раціонального врегулювання» будь-якої конфліктної ситуації. Справа, мовляв, тільки в надійності й ефективності управління та соціального контролю.

Отже, хоча чимало буржуазних соціологів визнали неодмінність існування конфліктних відносин в капіталістичному суспільстві, вони, однак, під тиском традицій апологетичного мислення видають їх за щось одвічне. Інакше кажучи, об'єктивна реальність загострення соціальних суперечностей на сучасному етапі історичного розвитку капіталізму змушує його ідеологів вишукувати більш гнучкі форми управління суспільними процесами, дієвіші шляхи і засоби посилення соціального контролю і дедалі витонченішого маніпулювання масовою свідомістю для протидії зростанню нестабільності капіталістичного суспільства.

Інтенсивне вивчення конфліктних ситуацій потрібне правлячій верхівці для «своєчасного реагування» на поширення масових форм протесту проти соціального гніту, для політичного маневрування і боротьби проти зростання впливу революційних ідей. Це класове замовлення і націлило буржуазних соціологів на більш реалістичне дослідження соціальних процесів з тим, щоб запобігти небажаним для правлячих кіл соціальним змінам і спрямувати розвиток капіталізму на шлях поступового «вдосконалення». Багато буржуазних соціологів з числа тих, які раніше суто негативно оцінювали конфліктні відносини, нині визнали їх «позитивну роль» і навіть захопилися методами їх вимірювання з метою подальшої регуляції. Усвідомлення того факту, що ігнорування насущних проблем, котрі постають перед буржуазним суспільством в періоди загострення його перманентної кризи, зростання напруженості між соціальними класами і групами лише посилюють загрозу для існування капіталістичної системи, актуалізувало потребу в з'ясуванні «конфліктної перспективи» США, яка вибирає проблеми війни і миру, економічних криз, державного контролю над громадсько-політичним життям, поляризації імущих і неімущих, расизму, злочинності, мілітаризації, відродження фашизму, відносин між природним і життєвим середовищем та багато інших¹⁶. Здавалось би, за правильною загалом постановкою питань має йти і реальна оцінка причин виникнення і відтворення соціальних антагонізмів, розкриття об'єктивних передумов їх усунення. Однак нічого подібного не трапляється, оскільки над буржуазними «конфліктологами» тяжіють класові рамки антинаукового світогляду.

Дослідження сучасних буржуазних «конфліктологів» здійснюються на основі ідеалістичного розуміння історії і суспільного життя. Нехтування наукової теорії суспільного розвитку, використання різноманітних світоглядно-методологічних підходів — від суб'єктивно-ідеалістичних до об'єктивно-ідеалістичних і релігійно-філософських — визначають і фрагментарний характер буржуазних досліджень соціальних конфліктів. Ідейно-теоретична невизначеність вихідних методологічних позицій фактично прирікає ці дослідження на релятивізм і обертається запереченням раціональних критеріїв оцінки суспільних явищ. Буржуазні «конфліктологи» віддають перевагу «теоретичному плюралізмові», протиставляючи його «моністичній ідеологічній позиції» і тавруючи її як «ненаукову» й «антидемократичну». Тому не дивно, що за причинні основи конфліктності буржуазні теоретики найчастіше видають відмінності ціннісних уподобань.

¹⁶ Problems of industrial society / Ed. by W. Chambliss.— California; London, 1973, p. 3.

У зазначеному смислі в теоретичній соціології США розрізняються чотири концептуальні підходи до інтерпретації соціальних конфліктів: 1) «традиційний» (позитивістсько-об'єктивістський, тобто буржуазно-апологетичний розгляд суспільства у вигляді соціального «консенсуса» — Конт, Дюркгейм, Парсонс та ін.); 2) «соціал-реформістський» (ціннісно-конфліктний підхід до суспільства як до арени боротьби за владу і духовне домінування — М. Вебер, Дарендорф, Козер та ін. «аналітичні конфліктологи»); 3) «мікросоціологічний» (суб'єктивістсько-інтеракціоністське зображення суспільства як уявлюваної системи — Мід, Кулі, Гофман та ін.); 4) «радикально-критичний» («неомарксистські» нігілістичні установки щодо суспільства як чогось іманентно конфліктного — Бірнбаум, Боттомор, Рекс, Харрінгтон, Зайтлін та ін.)¹⁷.

Отже, пропонується цілий ряд концепцій соціальної конфліктності, які практично неможливо зіставити і порівняти. В емпіричних дослідженнях береться якась одна сторона конфліктних відношень — психологічна, етична, економічна, що не дає можливості вичленувати істотно спільне для них. Твердження ж про взаємодоповняльність згаданих концепцій фактично приховують небажання буржуазних соціологів звернутися до визначальних факторів визрівання соціальних конфліктів — насамперед до існуючої соціально-економічної нерівності, яка може бути усунута тільки з ліквідацією капіталістичних відносин. На ділі «теоретичний плюралізм» намагається відвернути увагу від якісних відмінностей конфліктних ситуацій. Так, суперництво між конкуруючими фірмами і боротьба робітників з підприємцями подаються як рівнозначні (скажімо, з погляду «прикладної конфліктології»).

Концептуальні побудови «конфліктологів» спираються на довільні теоретичні припущення — наприклад на спекулятивне конструювання якихось «базових оцінок» буржуазного світогляду, положення якого буцімто «поділяються більшістю»; на «угоди стосовно правил» та інші ілюзії буржуазної свідомості¹⁸. І оскільки буржуазних соціологів над усе цікавлять соціально-психологічні чинники, а не об'єктивна цілісність причин, що породжують конфліктні відносини, суб'єктивні джерела конфліктів здебільшого абсолютизуються. Ці джерела нерідко зображаються ірраціональними, з чого робиться агностичний (а по суті — буржуазно-апологетичний) висновок: «розум, мабуть, не може збагнути коріння існуючих соціальних проблем»¹⁹. Фактори, що породжують конфлікти, залічуються до універсальних елементів людської природи, до «інстинктів боротьби» тощо. З розуміння соціального конфлікту як насамперед факту свідомості робиться висновок про можливість його розв'язання й усунення у сфері самої свідомості і масової психології. Цим пояснюється особлива увага буржуазних дослідників до засобів «управління конфліктністю», до чинників нейтралізації останніх через узгодження претензій конфліктуючих сторін, компроміси й переконування опонентів.

Однак практична корисність положень і висновків буржуазних «конфліктологів» — навіть в межах палатив «соціальної інженерії» — не може не бути сумнівною в умовах суспільної системи, яку роздирають соціально-класові антагонізми. Нерідко й виходить, що американські соціологи старанно вивчають гіпотетичні аспекти конфлікту в малій групі тоді, коли поширюються заворушення в негритянських гетто; ведуть детальні лабораторні дослідження психологічних нюанс-

¹⁷ Research in social movements, conflicts and change / Ed. by L. Kriesberg.— Greenwich, 1978; Collins R. Conflict sociology.— New York; London, 1975.

¹⁸ Otten C. M. Power, values, and society.— Grenview, 1981, p. 34.

¹⁹ Problems of industrial society, p. 1.

сів дискутуючих сторін тим часом, як вирують масові антивоєнні демонстрації; численні штати спеціальних наукових центрів вивчають типові форми співжиття мавп, розробляють методики «олоднення» їхньої поведінки, маючи на меті знайти відповідь на питання про те, як «врегулювати» безробіття, злочинність, наркоманію, масові психічні захворювання та ін.

Дослідницька стратегія «конфліктологів» з самого початку була спрямована на розробку засобів препарування акцій соціального протесту і вироблення відповідних форм компромісного політичного врегулювання. Як висловився Л. Крайсберг, «певні види конфліктів можуть бути настільки майстерно відрегульовані й інституціоналізовані, що їх учасники навіть не відчуватимуть себе конфліктуючими сторонами»²⁰. Така (здебільшого не афішована) соціально-політична програма досліджень конфліктних явищ, здійснюваних нині буржуазною теоретичною й прикладною соціологією.

Закономірно, що «конфліктологія», яка колись формувалась в руслі лівого радикалізму й дрібнобуржуазного критицизму як *анти-теза* постулатам структурно-функціоналістської «рівноваги» соціальної системи, що не день сильніше виявляла свої «стабілізаційні» нахили, все тісніше змикалась із висновками своїх недавніх опонентів — далася взнаки спорідненість світоглядно-методологічних основ «академічної» й «критичної» соціології. Не дивно, що останнім часом частіше лунають голоси про їх «взаємодоповняльність». Т. Парсонс у своїх останніх працях відзначав, що «його теорія» не суперечить «конфліктній моделі» суспільного розвитку, а Дарендорф і Козер охоче погодились з тим, що це — «лише дві сторони однієї медалі»²¹. Протиставлення «соціології згоди» й «соціології конфлікту» Мертон взагалі назвав непорозумінням²². Відомий ліворадикальний соціолог Дж. Рекс і собі зробив висновок, що і «конфліктологі», й «функціоналісти», попри різні оцінки природи людини й суспільства, доходять аналогічних висновків стосовно механізмів соціальної організації і управління ними²³. Еволюцію цих двох підходів в американській теоретичній соціології — аж до їх остаточного злиття — не заперечують і такі відомі «конфліктологи», як Коллінз і Дюк²⁴.

Неважко помітити, що дискутуючі сторони зішлись на ґрунті апологетики капіталістичного ладу. Не менш очевидне й те, що обидві вони через принципові світоглядно-методологічні вади своїх підходів до суспільного життя виявились неспроможними дати справді науковий аналіз соціальних процесів сучасного капіталізму. Тяжіння до консервації буржуазних суспільних відносин, симпатії до теоретичних моделей «стабільності», острах перед «шоком від зіткнення з майбутнім»²⁵ були і лишаються головними ідейно-політичними орієнтирами буржуазної соціології та ідеології.

Проблеми й суперечності, з якими гостро зіткнувся імперіалізм у 80-ті роки, поряд з кризою лібералізму і лівого радикалізму, дістали відображення в буржуазній суспільній свідомості у вигляді своєрідного «ренесансу» консерватизму. Дискредитація багатьох ліберальних, технократичних і соціал-реформістських теорій (зокрема таких, як теорії «постіндустріального суспільства», «суспільства загального благоденства» та ін.), які більш-менш задовольняли ідеологічні по-

²⁰ Kriesberg L. The sociology of social conflicts, p. 7.

²¹ Wallace R., Wolf A. Op. cit., p. 71—72.

²² Merton R. Op. cit., p. 22.

²³ Rex J. Sociology and the demystification of the modern world.— London; Boston, 1974; p. 13.

²⁴ Collins R. Op. cit., p. 34—37; Duke J. Op. cit., p. 3—4.

²⁵ Strasser H., Randall S. An introduction to theories of social change.— London; Henley, 1981, p. 3—4.

треби й інтереси панівних класів у попередній період, зумовила відродження консервативних поглядів на соціальне життя, значне по-жвавлення пропаганди найреакційніших, відверто охоронних щодо капіталізму ідей. На авансцену теоретичної соціології США виступили неоконсервативні концепції — неоеволюціоністські теорії суспільного розвитку, традиціоналістські уявлення про соціальний порядок, про буржуазне суспільство як гармонійно функціонуючий організм²⁶. Консервативно-охоронний інстинкт буржуазії з новою силою втілюється в соціально-філософській доктрині, яка, за влучною характеристикою Маркса, обмежується тим, що «по-педантському систематизує заляжені і самовдоволені уявлення буржуазних діячів виробництва про їх власний світ як найкращий із світів і оголошує ці уявлення вічними істинами»²⁷.

Неоконсервативні тенденції в теоретичній соціології США виявились і в тому, що її методологія зарясніла вульгарно-натуралістичними, біхевіористськими, соціально-біологізаторськими підходами до аналізу суспільних явищ. Ці підходи будуть розглянуті нами в наступній статті.

* * *

Соціально-політичні установки правих кіл капіталістических країн визначають еволюцію буржуазної соціологічної теорії. Це со всієї очевидності виявляється при розгляді зміни головних концептуальних напрямків в американській теоретичній соціології другої половини ХХ століття.

На рубежі 60—70-х років в США відбувся зсув від пануваних раніше ідей «соціального рівноважжя» і «соціальної гармонії», головними виразителями яких були приверженці структурно-функціонального аналізу (Т. Парсонс, Р. Мертон і др.), до концепцій «конфліктології», де в центр були виведені вже проблеми соціальних конфліктів, змін в суспільній системі (Р. Дарендорф, Л. Козер, Р. Коллінз, Л. Крайсберг). Однак ілюзії «векласовості» і об'єктивізму, абсолютизація психологічних причин конфліктності в суспільній житті передбачили обмеженість, псевдонауковість цього підходу, а за-тем—и спроби «конструктивної конфліктології» з позитивістським функціоналізмом в межах «теоретичного плюралізму». Загальна антимарксистська спрямованість цих доктрин породжує їх «взаємодоповнюваність» в реалізації класово-апологістических функцій в суспільній свідомості сучасного буржуазного суспільства.

Наряду з ідейно-класовою спрямованістю ліберально-реформістської «конфліктології» відкрилася і її методологічна порочність. Вона виявляється в неможливості відкрити об'єктивні первопричини соціальних протиріччя антагоністического суспільства, дати їм адекватне наукове пояснення, проявляється в їх психологізації і біологізації, в прагматическій орієнтації на інституалізоване і маніпулятивне «разрешення» конфліктів в межах капіталістического ладу.

Кризис ліберальної і ліворадикальної ідеології, теоретико-методологічна обмеженість мелкобуржуазного критицизму і «конфліктології» відбилися в американській соціології в 80-і роки в формі «консервативного ренесансу». На перший план виступили неоконсервативні концепції суспільних відносин, які передбачені соціально-політическими програмами нинішньої Вашингтонської адміністрації і служать їм «соціально-теоретическим обґрунтуванням».

²⁶ Мельвиль А. Ю. Соціальна філософія сучасного американського консерватизму.— М., 1980.— 143 с.; Протиріччя сучасного американського капіталізму і ідейна боротьба в США.— М., 1984.— 295 с.; Проблеми світа і соціального прогреса в сучасній філософії.— М., 1983.— 290 с.

²⁷ Маркс К. Капітал. Т. I.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 89.

* * *

The social and political ideas of the ruling class of the capitalist countries determine the evolution of the bourgeois sociological theory. It is obvious when examining the substitution of the main conceptual direction in the theoretical sociology of the USA of the second part of the XX century. In late sixties there was the shift from the thesis of «social equilibrium» to conceptions of conflictology, radical criticism. Yet the idealistic illusions of the «out-of-class» approach and absolutization of the roots of social conflicts predetermined the antiscientific essence of this approach, and then the convergence of conflictology with the positivistic functionalism within the limits of the «theoretical pluralism».

РЕПЛІКА

З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ ФАЛЬШИВКИ

У радянській літературі, в тому числі на сторінках журналу «Філософська думка», вже неодноразово викривались факти буржуазної фальсифікації ідейної спадщини геніального українського поета і мислителя, революційного демократа Івана Яковича Франка. Буржуазні ідеологи всіляко намагаються використати у своїх намірах ім'я і творчість поета.

Ганебне зібрання прийомів буржуазної фальсифікації творчості і світогляду великого Каменяра поповнив канадський буржуазно-націоналістичний журнал «Нові дні» (виходить у Торонто), опублікувавши «спогади» якогось Нестора Короля під назвою «Зустріч з Іваном Франком». Автор твердить, ніби 1914 року він відвідав поета на його квартирі у Львові і після розмови, «тут же по свіжій пам'яті» записав «лекцію», персонально йому прочитану поетом. Згадка про «свіжу пам'ять» знадобилась, аби замаскувати антикомуністичну спрямованість цих так званих спогадів, особливою яких є спроба зобразити великого мислителя відвертим антимарксистом, антикомуністом, наві'язати йому ідеї і концепції, що їх нині поширюють ідеологічні центри імперіалізму в боротьбі проти марксистсько-ленінських ідей, соціалістичного ладу.

Зміст приписуваної Франкові «лекції» абсолютно суперечить його поглядам. Нічого подібного немає ні в творах, ні в листах письменника, ні у відомих досі спогадах про нього. Не може не викликати подиву також ідентичність основних ідей цієї «лекції» з концепціями сучасної буржуазної пропаганди. Франка, зокрема, зображають тут апологетом капіталістичного ладу. Наводяться нібито йому належні слова про те, що капіталісти — «високогуманні люди, філантропи і добродійці для своїх робітників», а буржуазні уряди тільки те й роблять, що турбуються про добробут робітників, дбають про те, щоб робітник заробляв «достатньо на прожиток і утримання родини», щоб «законодавство було гуманним і справедливим»¹.

І. Я. Франко, як відомо, вважав капіталістів експлуаторами робітників, а буржуазну державу — помічником і виконавцем волі капіталістів. Він писав: «...ми знаємо, що теперішня держава — то пани й багатирі, вороги робочого люду, і що від них добра для робітників надіятися годі, та що поки буде теперішній державний порядок в нашій країні, доти робітники бажань своїх по добрій волі не досягнуть»². У серії статей, виданих під загальною назвою «Про працю», виклавши сутність капіталістичної експлуаторської системи і становище робітничого класу, Франко дійшов висновку: «Отже, це є нинішній робітник (!) — справжній невільник капіталу, білий негр»³. Що стосується «справедливого законодавства» за буржуазного ладу, то у Франка була і про це своя думка, теж прямо протилежна тому, що пише автор «спогадів». Франко вважав, що в умовах гніту і експлуатації робітників капіталістами про якісь права ек-

¹ Король Н. Зустріч з Іваном Франком. — «Нові дні», Торонто, 1976, № 316, с. 13.

² Франко І. Чого хоче «Галицька робітницька громада?» — Твори: В 20-ти т. К., 1953, т. 19, с. 62.

³ Франко І. Про працю. — Там же, с. 230.

сплуатованих, про справедливість і рівність годі вже й говорити: «Права ці можуть бути лише на папері, а насправді робітник є лише простим наймитом, так сильно залежним від капіталіста, що його суспільну позицію треба вважати за новий рід рабства»⁴.

Відтоді, коли Франко писав ці рядки, минуло 100 років. Безперечно, в капіталістичному світі за цей час відбулося багато змін, та становище трудящих мас залишилось тяжким. За даними англійського журналу «Економіст» від 8 червня 1984 року, в семи найрозвинутіших капіталістичних країнах налічувалося понад 22 мільйони безробітних. У праці «Що таке поступ?», написаній 1903 року, письменник, характеризуючи капіталістичний лад, писав: «Величезні багатства, з одного боку, зібрані в неможливіх руках, і страшна бідність, з другого боку, що душить мільйони народу»⁵. Чи не та сама картина спостерігається в наші дні? 5% населення США володіє 53% національного багатства, а в Англії на долю 1% населення припадає 25% національного багатства.

У згаданій праці письменник змалював жахливі картини життя робітників у царстві капіталу: «А по великих містах, що накопичено в однім гнізді сотки тисяч або мільйони людей, бувають десятки тисяч таких бідолах, що не мають, де голови прихилити, живуть як воробці в стріхах, блукають з вулиці на вулицю, годують у жербриною, то крадіжкою, то відпадками, зібраними по смітниках багачів, ночують у публічних садах, попід мостами, в нових будовах, де ще не живе ніхто, або по різних страшних та поганих норах»⁶.

Поглянемо, знову-таки, на сьогоденну картину життя в капіталістичних країнах. Американський журнал «Тайм» повідомляв, що в 1984 році в США налічувалося 2 мільйони бездомних, які почують на лавках в парках, попідтінню, в старих, покинутих, напівзруйнованих будинках, на вуличних ґратках вентиляційно-опалювальних систем. В Англії таких — 1 мільйон. В США налічується 35 мільйонів бідняків. Там не рідкість — напіврабська праця, до якої примушують переважно емігрантів або підлітків підприємці і фермери. Тільки за листопад 1981 року в міністерстві юстиції США розглянуто 25 справ під назвою «Про рабську працю». Таке становище в найбагатших країнах капіталістичного світу. Про умови життя трудящих у країнах, що розвиваються, не доводиться вже й говорити.

Тому-то і намагаються підфарбувати фасад цього «вільного світу» найманці імперіалістів, а серед них — українські буржуазні націоналісти, прикриваючись для цього ім'ям великого Каменяра. Зображаючи його апологетом капіталізму, журнал, звичайно, не згадав як про наведені вже, так і про інші праці, які засвідчують справжнє ставлення письменника до капіталістичного ладу.

З допомогою таких же методів заокеанські «історики» намагаються перетворити Франка в рупор антикомуністичної пропаганди. Вони безпідставно заявляють, що письменник не тільки не вірив у немишучість і закономірність заміни капіталістичного ладу соціалістичним, не лише не боровся за здійснення ідеалів робітництва, а й нібито виступав проти соціалізму, залякував людей «жорстокостями» і «жахливостями» тих часів, коли робітничий клас буде управляти державою, вважав буцімто, що визиск за соціалізму буде «в сто крат жорстокіший», ніж за капіталізму, немовбито твердив, що «соціалізм веде до рабовласництва». Насправді ж Франко писав, що тільки соціалізм ліквідує гноблення і проголосить рівність людей і народів: «Ідея соціалізму проста, зрештою, до найщільнішого збратання (федерації) людей із людьми й народів із народами, як вільних із вільними й рівних із рівними, простує тим самим до скасування всякої підлеглості, всякої політичної залежності, всякого поневолення народу народом і до скасування воен...»⁷.

Як відомо, буржуазно-націоналістичні ідеологи з особливою люттю воюють проти ідей пролетарського інтернаціоналізму, використовуючи будь-які засоби, аби проголосити їх «нежиттєвість», «нереальність», заявити про чергове їх «спростування». Не обійшлося без цього, звичайно, і в «спогадах». Без будь-яких підстав Франку приписуються «прогнози» про непримиренну ворожнечу між соціалістичними країнами, гноб-

⁴ Франко І. Чого вимагаємо? — Там же, с. 209.

⁵ Франко І. Що таке поступ? — Там же, с. 176.

⁶ Там же, с. 173.

⁷ Франко І. Про соціалізм — Там же, т. 19, с. 12.

лення одних з них — іншими, про «національні утиски» за соціалізму. Особливо старанно розписується нібито висловлювана ним «неприязнь» до ідеї «інтернаціональної пролетарської солідарності». Видавці журналу не звертають найменшої уваги на те, що у творах письменника, написаних ним самим, висловлюються якраз протилежні думки: «Адже ж сказано вже, що соціалізм противний усякому утискові, визисковій, — чи то людині людиною, чи народу народом. Отже, коли запанує вільність і єдність серед народів, тоді кожен зможе розвиватися якнайкраще, не терплячи утиску від іншого, як це маємо тепер. Навпаки, можемо сказати, що розвиток кожної народності, дійсно гарний і вільний, може настати тільки при соціалістичному ладі, бо це лад найвільніший і забезпечує народові матеріальне існування»⁸. Франко ніколи не зраджував ідеям інтернаціоналізму — ні в юнацькому, ні в зрілому віці. В 1903 р. він виступив з підтримкою заклику, проголошеного в «Маніфесті Комуністичної партії»: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» — неодноразово підкреслював, що найважливішою зброєю робітників у боротьбі проти капіталу є їхня «класова єдність»: «Але коли в тих масах народиться почуття своєї кривди, своєї класової єдності і своєї сили, тоді виб'є остання година капіталістів»⁹.

Автор «спогадів» намагається також приписати Франкові критику соціалістичного ладу. Щоправда, за браком фантазії він не спромігся на більше, як перенести на соціалізм суперечності, властиві капіталізму: конкуренцію, дискримінацію малих країн, перешкоди їх промислового розвитку та торгівлі, диктат сильнішої у військовому відношенні держави та ін.

Переконливим свідченням того, що ці «спогади» вигадані в наш час, є спроби приписати Франкові антирадянські заклики, сформульовані ідеологічними диверсантами із американського ЦРУ. Так, зокрема, журнал заявляє, ніби письменник закликав докласти «всіх сил», щоб багатонаціональні соціалістичні держави розпалися «на окремі національні», хоча в ті часи, як відомо, соціалістичних країн не існувало. Те ж саме стосується «прогнозів про боротьбу соціалістичних країн за незалежність одна від одної». Фальсифікатори так захопились, що зобразили Франка навіть прибічником сучасних емігрантських законів США, які ставлять емігрантів в нерівноправне становище, аби його ім'ям освятити жахливі умови їх життя і праці.

«Спогади», що їх помістив журнал «Нові дні», — це звичайна фальшивка від першого до останнього слова. Не випадково у ній немає жодного посилання на твори і висловлювання Франка, хоча чимало рядків тексту взято в лапки — так, нібито вони були висловлені ним самим. «Очевидець історії» Нестор Король заявляє, нібито усе це було сказано Франком у Львові і тут же записано ним в серпні 1914 року. Але ж відомо: влітку 1914 року письменник виїхав у с. Криворівню, де його і застав початок світової війни, і лише восени він повернувся до Львова. В оточенні Франка були знайомі на прізвище Король, проте людини з ім'ям Нестор серед них не було.

Те, що «спогади» являють собою фальшивку, зрозуміє кожен, хто хоч трохи обізнаний з творчістю поета. Та, незважаючи на це, в буржуазно-націоналістичній пресі ніхто не засудив її публікацію, хоча з часу видання минуло понад десять років. Навпаки, на сторінках інших націоналістичних видань натрапляємо на посилання на ці «спогади» як на очевидний доказ того, що Франко був ворогом соціалізму і прибічником капіталізму. На ділі ж очевидне тут тільки одне — добре знати пальці професійних антикомуністів та антирадянців-аматорів, що «за сумісництвом» готові плондрувати навіть історію тих країн, до яких, судячи з їхніх прізвищ, вони колись були причетні.

«Проти Радянського Союзу, країн соціалізму ведеться безпрецедентна за своїми масштабами і шаленістю психологічна війна. Не гребуючи брехнею і наклепами, буржуазна пропаганда намагається очорнити соціалістичний лад, підірвати соціально-політичну та ідейну єдність нашого суспільства»¹⁰. Аналізовані нами «спогади» наочно показують, якими методами послуговується імперіалістична пропаганда в прагненні використати імена та ідейну спадщину видатних діячів минулого в сучасній «психологічній війні» проти нашої країни.

Безперечно, таке спотворення світогляду і творчості Франка буржуазно-націоналістичними «дослідниками» — не випадкове і не поодиноке явище. З допомогою різних

⁸ Там же, с. 16.

⁹ Франко І. Що таке поступ?, с. 190.

¹⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., с. 65.

підступів перекручується ідейна спадщина Тараса Шевченка, Лесі Українки, вся історія філософської і суспільно-політичної думки на Україні. Головна мета цієї писанини — наклепи на радянську дійність, прагнення очорнити соціалізм і прикрасити капіталізм, виправдати загарбницьку експлуататорську політику останнього. Тому-то і зображують українських революційних демократів прибічниками капіталістичного ладу. Пояснюється це просто: численні націоналістичні організації і їх видавництва існують за кошти розвідувальних і пропагандистських центрів капіталістичних країн і фондів імперіалістів типу «фонду Форда», «східноєвропейського фонду» та ін.

«На чиему возі їдеш — того й пісно співай», — говорить українське прислів'я. От буржуазно-націоналістичні запродавці і співають хвалу імперіалізму, який вони називають «вільним світом». Аби підкреслити, який він «вільний», вони всюди намагаються притулити це слово — «вільна академія», «вільний університет», «вільний інститут», «вільна преса» та ін. — з настирливістю торгівця, який рекламує залежаний товар.

Наскільки «вільним» є капіталістичний світ, свідчить та ж націоналістична «вільна» преса. Ось що, наприклад, писала про «свободу слова» канадська націоналістична газета «Гомін України» (№ 6, 1983, лют.): «Попробуйте нині пропихнути свою свобідну думку на сторінки «Свободи» (ню-йоркська націоналістична газета. — В. Ш.), коли вона не до влодоби буде власть імущим... Скоріше верблюд пролізе через вушко голки, як така думка на сторінки «Свободи».

Оце і є «вільна преса» і «свобода слова», ганебний зразок якої ми змушені були прокоментувати.

В. Т. ШПАК

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ПІДВИЩУВАТИ ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ І ПРОПАГАНДИ

15 листопада 1985 р. в Інституті філософії АН УРСР відбулося засідання бюро регіональної науково-дослідної секції засобів масової інформації і пропаганди (ЗМІП), а також формування громадської думки (ГД) Українського відділення Радянської соціологічної асоціації. Про підсумки роботи Всесоюзної секції ЗМІП РСА (відбулася 25—28 жовтня 1985 р. в м. Тарту) і республіканської науково-практичної конференції «Масова комунікація і розвиток соціалістичного способу життя» (Тарту, жовтень 1985 р.) повідомили голова бюро регіональної секції В. Л. Оссовський і вчений секретар секції Н. В. Костенко. Було обговорено питання дальшого розвитку соціологічних досліджень ефективності ЗМІП в республіці, посилення їх ролі в комуністичному вихованні трудящих. Визначено основні напрями соціологічних досліджень на дванадцятку п'ятирічку. Розв'язано ряд організаційних питань.

Для координації наукових досліджень

ЗМІП і громадської думки в УРСР, підвищення інформованості соціологів про останні наукові досягнення в цій галузі, про проведення конференцій і семінарів в рамках секції, для обміну науковою літературою бюро секції ЗМІП і ГД Українського відділення соціологічної асоціації звертається до соціологічних груп і осіб, які розробляють дану проблематику (як до тих, що є членами РСА, так і до тих, хто ще не увійшов до її складу), з пропозицією повідомити дані про напрями і результати проведених досліджень, наявні методики і публікації, перспективи розробки на найближчу п'ятирічку. Слід вказати повну назву соціологічного підрозділу, його структуру, а також поштову адресу.

Матеріали потрібно надіслати до 15 березня 1986 р. на адресу: 252001 Київ, Героїв Революції, 4, Інститут філософії АН УРСР, секції ЗМІП Українського відділення Радянської соціологічної асоціації.

З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки

Н. Т. КОСТЮК, В. Д. БІЛОГУБ

ПОСИЛЕННЯ СВИТОГЛЯДНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ВИКЛАДАННЯ ПРИРОДНИЧИХ НАУК У ВУЗАХ

Перед'їздівські документи партії визначають шляхи прискорення соціально-економічного розвитку СРСР, формують завдання перед системою вищої освіти на етапі розвинутого соціалізму. Вища школа покликана розв'язувати комплексне завдання підготовки висококваліфікованих, озброєних глибокими знаннями спеціалістів, активних будівників комунізму — носіїв наукового, комуністичного світогляду, переконаних марксистів-ленінців. Вона має не тільки закласти глибокий науковий фундамент професійної діяльності майбутніх учених, працівників народного господарства, а й виховати в них кращі якості радянських людей — соціалістичний патріотизм, інтернаціоналізм, переконаність у правоті ідеалів комунізму, сприяти формуванню у них марксистсько-ленінського світогляду, виробленню активної громадянської позиції, творчого й відповідального ставлення до праці.

В. І. Ленін, визначаючи завдання народної освіти, підкреслив необхідність того, щоб соціалістична школа стала знаряддям виховання людської особи. Вона «повинна давати молоді основи знання, уміння виробляти самим комуністичні погляди, повинна робити з них освічених людей»¹.

У розв'язанні такого важливого соціального завдання, як формування комуністичної свідомості в радянських людей, особливо в молоді, поряд з суспільними науками ефективну роль відіграють і науки природничого циклу.

Викладачі природничих дисциплін мають свій, специфічний арсенал засобів підготовки кадрів, формування у них діалектико-матеріалістичного світогляду. В цьому зв'язку особливе значення має виділення в структурі науки, поряд з емпіричними і теоретичними знаннями, її світоглядних, філософських основ і висновків. При цьому потрібно розкривати неспроможність тверджень буржуазних філософів, які оголошують некорисність для науки світоглядних проблем і ціннісних підходів, які, мовляв, обмежують розвиток науки і її пізнавальні можливості.

У процесі викладання природничих наук мають бути виявлені об'єктивні тенденції розвитку цієї науки, зростання в ній питомої ваги і значення філософсько-світоглядної

проблематики. Треба показати, що перехід науки на ступінь зрілого теоретичного знання тісно пов'язаний з філософсько-світоглядним осмисленням його змісту. Історія будь-якої науки свідчить про те, що синтетичним теоріям природознавства (теорія відносності, учення про дві сигнальні системи, квантовомеханічна теорія, біологічна теорія спадковості, теорія систем, теорія інформації та ін.) притаманний яскраво виражений філософський смисл. Особливого значення філософські узагальнення і висновки набувають у період крутої ломки наукових понять, коли «без філософських висновків природознавству не обійтися ні в якому разі»². Розв'язання проблемних ситуацій у період революції в науці не можливе без звернення до філософських категорій, на основі яких відбувається осмислення і модифікація понять спеціальних наук. Як відзначив академік П. М. Федосєєв у доповіді на III Всесоюзній нараді з філософських питань сучасного природознавства, «кожен учений, хоч би якою галуззю науки він займався, свідомо чи несвідомо користується загальними поняттями і категоріями (такими, як сутність і явище, причинність, випадковість, кількість, якість та ін.), і кожен так чи інакше перебуває під впливом тих чи інших філософських уявлень»³. У ході викладання цього циклу природничих дисциплін якраз і має бути розкрита роль матеріалістичної діалектики як методу «пояснення для процесів розвитку, що відбуваються в природі, для загальних зв'язків природи, для переходів від однієї галузі дослідження до іншої»⁴.

Світоглядну і методологічну значущість філософії для розвитку природничо-наукового знання, зокрема таких філософських принципів, як принципи матеріальності, розвитку, детермінізму та ін., доцільно розкривати на прикладі різних конкретних пізнавальних ситуацій, які виникають у ході оз-

² Ленін В. І. Про значення воєнничого матеріалізму. — Повне збір. творів, т. 45, с. 28.

³ Федосєєв П. Н. В. И. Ленин и философские проблемы современного естествознания. — В кн.: Библиотека «Философия и современное естествознание». М., 1982, вып. 1, с. 15.

⁴ Енгельс Ф. Діалектика природи. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 345.

найомлені студентів з даними природничих наук. Підкреслюючи значення філософії для розвитку наукового знання, треба спрямувати увагу майбутніх спеціалістів на те, що завдання застосування діалектики в науковому пізнанні, діалектичного узагальнення його результатів неухильно актуалізуються. Осмислення і розв'язання багатьох природничих проблем, особливо таких глобальних, як екологічна, енергетична, демографічна та ін., потребує звернення до світоглядних і методологічних питань, опанування філософськими і соціологічними знаннями і методами, ознайомлення зі всією системою гуманітарних наук. Для викладача природничих наук досить важливо показати, що спроби буржуазних учених трактувати, наприклад, екологічну кризу як породження самої науки і техніки, як наслідок особливостей індустріального виробництва, що призводять до «кризи» всієї цивілізації, є наслідком їх філософської й методологічної невідповідності. Звідси — і неминучість властивої ряду буржуазних учених теоретичної «платформи «критики науки», яка має песимістичний, «алармістський» характер, що дістало відображення, наприклад, у працях представників Римського клубу — Дж. Форрестера, Д. Л. Медоуза, А. Печей та ін.

Неспроможність їх світоглядно-методологічної позиції визначається насамперед незнанням або нехтуванням матеріалізму, нерозумінням соціальної природи науки і техніки, що не дозволяє їм з'ясувати справжні причини її шляхи подолання екологічної кризи. Марксистський аналіз екологічної проблематики не тільки дає можливість зрозуміти її природничонаукову чи технологічну сторону, а й фіксує весь спектр відношень між суспільством і природою, виявляє комплексний характер проблеми. «Як показує практика, — пише І. Т. Фролов, — подолання «екологічної кризи» істотно пов'язане з соціальними, міжнародно-правовими, політичними, культурними проблемами»⁵.

Викладач має пояснити, що на попередніх етапах розвитку науки причетність природничонаукового знання до ідеології, до формування світогляду й розв'язання соціально-ідеологічних проблем не виявлялася так явно, як нині, і за цим критерієм даний тип знання помітно відрізнявся від суспільствознавства. Протягом же ХХ ст. і особливо останніх десятиліть ситуація змінилася: великі природничонаукові відкриття, а також зміни, що відбуваються в соціальній сфері, в якій розвивається і наука, небувало піднесли світоглядний, соціально-політичний і морально-етичний статус природничонаукового знання і його роль у формуванні духовного світу особи.

Сучасне природничонаукове знання дещо глибше проникає в соціально-ідеологічну сферу життя суспільства, змикаючись з політичними, етичними, моральними та іншими її аспектами. По-філософському осмислені знання про природу безпосередньо причетні до формування наукової картини світу; науки природничонаукового циклу впли-

вають на розвиток змісту категоріального апарату філософії; винятково велика їх роль у відкритті нових переконливих наукових аргументів на користь матеріалізму й діалектики, у розкритті неспроможності релігії та ідеалізму.

Ефективність світоглядного впливу дисциплін природничонаукового циклу на свідомість студентів значною мірою визначається методологічною чіткістю викладання і методичною вправністю викладача, його вмінням розкривати перед студентами світоглядний аспект тих проблем, які виникають і долаються в ході їх навчання. Тому актуальним залишається завдання розвитку системи методичних засобів і рекомендацій, що забезпечують світоглядну спрямованість викладання природничих наук. Не тільки власне навчальний, а й світоглядний потенціал будь-якої наукової дисципліни позначається на її програмі й структурі курсу — отож їх треба постійно вдосконалювати саме з позицій посилення їх світоглядної насиченості. Надзвичайно важливо подолати ще наявний у деяких курсах вузькоутилітарний підхід до викладу матеріалу.

Однією з методичних вимог, використання яких, безперечно, сприяє підвищенню ідеологічного рівня студентів, є спрямованість процесу викладання на розкриття зв'язку суспільних і спеціальних дисциплін з практикою вдосконалення соціалізму. Викладаючи навчальний матеріал, треба акцентувати увагу на тому, що запити і потреби практики (розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва та ін.), в кінцевому підсумку, є визначальними факторами революційних змін у науці, що сучасна наука органічно поєднана з технікою і виробництвом, перетворилася на вагомий чинник розвитку соціалістичного суспільства. На це орієнтує працівників вищої школи Комуністична партія.

Усебічне розкриття практичних орієнтацій тієї чи іншої галузі загальнонаукового або спеціального знання, її соціальної значущості, перспектив її розвитку, відображених в народногосподарських планах нашої держави, у рішеннях партії і уряду, має виступати основоположною установкою викладання матеріалу і випереджати подання самого наукового змісту. Викладач зобов'язаний показати соціально-практичну спрямованість проблем, розв'язуваних конкретними науками, адже тільки на фоні такої спрямованості навчання на практику можуть бути створені неодмінні передумови для формування у молодого покоління творчо-практичного стилю мислення, світоглядної установки на необхідність поєднання теорії з практичною діяльністю і застосування здобутих знань на практиці.

Щоб успішно подолати споглядальність стосовно науки і формувати класовий, партійний підхід до оцінки її соціальної ролі, доцільно використовувати й такий методологічний принцип, як розкриття на прикладі конкретної науки протилежної соціально-політичної ролі науки в умовах соціалізму і капіталізму. Чи поставлена дана (фундаментальна або прикладна) наука на службу людству, задоволенню його матеріальних і духовних потреб, чи вона є тіль-

⁵ Фролов І. Т. Прогресс науки и будущее человека. — М., 1975, с. 130.

ки засобом одержання максимального прибутку военно-промислового комплексу? Ось питання, відповіді на які неминуче підведуть студентів до висновку про корінну відмінність соціально-політичної орієнтації розвитку науки в умовах соціалізму й капіталізму.

У навчальному процесі для формування класової самосвідомості молоді треба послідовно розкривати цільову соціально-політичну спрямованість розвитку науки в умовах капіталізму, акцентуючи увагу на тому, як у науці відображається основна суперечність капіталістичної формації — між суспільним характером виробництва і приватновласницькою формою присвоєння. Для активізації контрпропаганди доцільно в структурі курсу виділити наукові напрями і проблеми, де особливо наочно виявляється експлуатація праці вчених монополістичною буржуазією, використання їхніх відкриттів в інтересах експлуататорів, для апологетики буржуазних суспільних відносин. Наприклад, в курсах біолого-медичного й інших профілів можна показати, якщо великого резонансу набувають розвиток геної інженерії і обговорення пов'язаних з нею питань морально-етичного, гуманістичного характеру, пояснити, що в умовах капіталістичного суспільства вона розглядається як підступний засіб маніпулювання особою, посилення експлуатації трудящих. Тенденцією витлумачені й грубо спотворені дані генетики людини буржуазні теоретики використовують для «наукового обґрунтування» ідейок про «природно задану» нерівність і нерівноцінність народів, для виправдання агресивних воєн, антигуманних спроб «генетичної переробки людини» тощо. На основі хибного трактування даних генетики висувається, наприклад, «теорія» генетичної стратифікації, згідно з якою класова і соціальна нерівність має нібито генетичні корені. Розкриття ідеологічного підтексту таких біологізаторських концепцій сприяє формуванню в студентів безкомпромислового ставлення до ворожої соціалізму ідеології, уміння показати її хибність.

Викладаючи навчальний матеріал, конче потрібно якнайкраще висвітлити соціальну роль і цільову орієнтацію розвитку наук в умовах соціалізму, його плановий характер, підкресливши, що наука за соціалізму свідомо контролюється й управляється суспільством, що тут безперервно зростає її роль у суспільному виробництві й суспільній організації праці.

Особливо важливим у посиленні світоглядної спрямованості викладача природничих наук є послідовне проведення принципу партійності, доказ того, що і природничі науки не лишаться нейтральними в боротьбі філософських напрямів, прогресивних і реакційних форм світогляду, в боротьбі класів. Досягнення сучасного природознавства спростовують концепції індетермізму, агностицизму, ірраціоналізму, підтверджуючи правильність діалектико-матеріалістичного світогляду. Так, під впливом досягнень природознавства, особливо фізики, істотно збагатилася вчення про матерію. Відкриття нових її фундаментальних властивостей сприяло як збагаченню діалектико-матеріалістичного вчення про ма-

терію, так і розробці динамічної фізичної картини світу. Ідея зв'язку простору, часу і руху як форм існування матерії, висловлена Ф. Енгельсом і розвинута далі В. І. Ленінінм, дістала конкретне природничонаукове втілення в теорії відносності. Водночас самі ці філософські категорії збагатилися новим змістом, даними, здобутими сучасною наукою. Разом з тим важливо підкреслити, що успіхи наукового пізнання, плідний союз природодослідників і філософів можливі лише за умови чіткого розмежування змісту філософських категорій і спеціально-наукових понять. Ленінське застереження про неприпустимість їх змішування і ототожнення є важливою методологічною установкою, нехтування якою спричинює кризові ситуації в науці.

На початку століття важливу роль для філософського осмислення проблем взаємозв'язку матерії і руху відіграло їх розмежування з поняттями маси і енергії, розрізнення філософського поняття матерії і фізичного поняття речовини. Нині ж в чіткому розмежуванні мають потребу філософське поняття «матеріальний світ» і космологічне поняття «Всесвіт», бо на відміну від вічної в часі й безконечної в просторі матерії Всесвіт як об'єкт науки не є безконечним утворенням, що має чіткі фази розвитку. Ця методологічна установка має принципове значення в ході викладання природничих наук, адже вона спрямовує на правильне розуміння студентами ідеї союзу філософії і природознавства, показує неприпустимість підміни спеціальнонаукового дослідження філософськими спекуляціями, однаково як і підміни філософсько-світоглядних висновків даними спеціальних наук. Щоб довести цю думку, потрібно звернутися до конкретних прикладів, які підтверджують те, що плідність союзу філософів і природознавців дістає свій яскравий вияв у спільній розробці ними основних світоглядних і методологічних проблем природознавства, у фундаментальних працях з спеціально-філософських і методологічних проблем провідних учених країн: А. П. Александрова, М. М. Семенова, В. А. Амбарцумяна, П. Л. Капиці, М. А. Маркова, О. І. Опаріна, П. К. Анохіна, Б. Є. Патона.

У завданні ідеологічного виховання входять і формування спеціаліста, який володіє високим почуттям відповідальності за доручену справу. Тому в процесі навчання у студентів має виробитися активна життєва і громадська позиція. Установка на свідому, продуктивну працю і активну громадську діяльність як необхідна передумова формування духовно-інтелектуального потенціалу особи повинна повинна перебувати в полі зору викладача.

Сьогодні в процесі викладання природничих наук від викладача вимагається не тільки уміння творчо мислити, передавати студентам теоретичні знання, навчати їх правильно застосовувати спеціальнонаукові методи і передбачати результати практичного використання наукових відкриттів і винаходів, а й наполегливість у послідовному здійсненні конкретних заходів щодо формування світогляду майбутніх спеціалістів.

Ю. П. ТЕНЯНКО

ТЕОРІЯ ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ І ПРОБЛЕМИ ТИПІЗАЦІЇ В ЕСТЕТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ О. О. ПОТЕБНІ

Наукова спадщина українського і російського вченого і мислителя О. О. Потебні (1835—1891) в науці — явище самотутнє і значне. Як учений і мислитель він сформувався в умовах гострої соціально-політичної боротьби прогресивних сил Росії і України 50—60-х років минулого століття проти російського самодержавства і кріпосництва. Виходець із прогресивної, демократично настроєної сім'ї російського офіцера, він закінчив Харківський університет, брав участь у культурно-освітній діяльності на Харківщині та Полтавщині, глибоко вивчав народну творчість. Потебня був тісно зв'язаний з прогресивними діячами на Україні і членами таємного революційного товариства «Земля і воля», ідейним натхненником якого був М. Г. Чернишевський. Саме прогресивні ідеї М. Г. Чернишевського, В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, передова російська наука визначили універсальність наукових інтересів і діяльності вченого, самотутність і глибину його мислення.

З іменем Потебні пов'язані значні досягнення загальнослов'янської і, зокрема, російської і української філології, фольклористики, літературознавства, історії, психології у другій половині ХІХ ст.

Відзначимо, що до творів Потебні звертався В. І. Ленін. В бібліографічних замітках і виписках В. І. Леніна з каталогів значиться і книжка вченого «Мысль и язык», видана в Харкові 1884 року¹.

Вагомий внесок зробив учений і в розвиток естетичної думки на Україні та в Росії. Він створив свою оригінальну «лінгвістичну поетику», яка стала початком цілого напрямку у вітчизняній естетиці — «психологічної школи», навколо якої групувались видатні вчені — Д. М. Овсянничко-Куликовський, Б. О. Лезін, О. В. Ветухов, А. Г. Горнфельд, Б. М. Ляпунов, В. І. Харцієв та ін. Як прогресивне явище свого часу, «психологічна школа» залишила помітний слід у науці про мистецтво і літературу, зробила певний внесок у висвітлення проблем психології творчості. Заслуги О. О. Потебні в розвитку естетичної думки, відзначає М. Пархоменко, «безперечні й дуже значні, його спадщина в цій галузі заслуговує на вивчення і здатна стимулювати дальший плідний розвиток естетики»².

Естетичні погляди Потебні викладені в його друкованих працях і лекціях з лінгвістики, фольклористики і літературознавства «Мысль и язык» (1862), «Объяснение малорусских и сродных народных песен» (1883), «Из лекций по теории словесности», «Из записок по теории словесности» та ін. У цих працях сформульовані глибокі і самотутні ідеї про пізнавальну і творчу функцію мистецтва, структуру художнього образу, його зміст і форму.

Саме вчення про специфіку і сутність художнього образу, процесі його створення займає центральне місце в концепції Потебні. Він вважає, що художній образ є головним змістом і головною ознакою

¹ Ленін В. І. О литературе и искусстве.— М., 1969, с. 558.

² История эстетики: Памятники мировой эстет. мысли.— М., 1968, т. 4, с. 25.

мистецтва і літератури. На його думку, цей образ є «засобом творення думки», специфічною формою відображення і пізнання предметів і явищ дійсності. В образі реалізується ідея і задум митця, через образи для публіки об'єктивуються думки (почуття, уявлення, зміст), що їх має в собі художній твір. У праці «Мысль и язык» проголошується думка, що образ, як і закінчений художній твір,— це «діяльність, праця духу», «орган думки» і «процес творення».

У мистецтві процес пізнання дійсності, за О. О. Потебнею, здійснюється у формі естетичного відношення до неї. Відображення є водночас і вираженням ставлення пізнаючого суб'єкта до дійсності. Тому до змісту художнього образу, окрім об'єкта, який відображається, детермінуючим елементом входить і свідомість суб'єкта. «Мистецтво,— говорить О. О. Потебня,— має своїм предметом природу в широкому розумінні цього слова, але воно є не безпосереднє відображення природи в душі, а певна видозміна цього відображення. Між твором мистецтва і природою міститься думка людини, тільки за такої умови мистецтво може бути творчістю»³. Отже, єдність процесу відображення і вираження розглядається як поєднання в художньому образі того, що «іде» від предметів, фактів, явищ дійсності, і того, що «іде» від митця.

Змістова структура образу в мистецтві, на думку вченого, має характер знакової системи, тобто семіотичної інформації про оригінал. Образ, як і слово, підкреслює Потебня, є знак. Він відтворює не всі характеристики і навіть не всі елементи відображуваного об'єкта. Образ-знак об'єктивує лише окремі ознаки, риси, деталі, але зберігає ту ж модельну структуру, що і об'єкт відображення. Тому він постає як специфічний «знак значення», який слугує для «помноження людської думки і збільшення швидкості її руху». «Образ,— говорить мислитель,— заміщує множинне, важко вловиме через віддаленість, неясність чимсь відносно одиничним і простим, близьким, визначеним, наочним. Отже, світ мистецтва складається з відносно малих і простих знаків великого світу природи і людського життя»⁴.

Для того, щоб образи-знаки могли виражати не лише думки людей, а й все багатство їх почуттів, мистецтво відповідно обробляє їх. Поетична мова, на відміну від наукової, насичена різновидами тропів — порівняннями, метафорами, гіперболами, інтонаційними якостями. Тому вона, крім думки, несе ще й надзвичайну емоційну виразність. Саме на цьому, за Потебнею, ґрунтується здатність художніх образів-знаків породжувати в уяві цілісні предмети або явища, що супроводжуються естетичними переживаннями, аналогічними до тих, що пережив сам художник.

Знакова природа мистецтва, згідно з концепцією Потебні, наочно виявляється в символах. У символах як знаках виражені наявні чуттєві образи предметів і явищ життя, а через це вони виступають як знаки, що вже у своїй зовнішній формі містять зміст того уявлення, яке вони символізують. Символ заміщає одне явище іншими за спорідненістю якихось ознак, водночас він викликає в свідомості не самого себе, а ту загальну якість, що розуміється в його значенні. Ці споріднені ознаки можуть бути другорядними, неістотними, але значення того, що вони заміщують, завжди істотне, завжди важливе. Символічність художніх образів зумовлена відображальною природою мистецтва. В працях «О некоторых символах в славянской народной поэзии», «О купальских огнях и сродных с ними представлениях», «О доле и сродных с нею существах» Потебня докладно досліджує символіку усної народної творчості, зокрема такі, характерні для пісенної народної творчості символи, як «Калина», «Щастя», «Горе», «Доля» та ін., пов'язуючи їх з художнім відображенням дійсності.

³ Потебня А. Мысль и язык.— Харьков, 1913, с. 155.

⁴ Потебня А. А. Из записок по теории словесности.— Харьков, 1905, с. 207.

Висловлювання ученого про знакову природу мистецтва мають продовження у сучасних наукових пошуках, пов'язаних з вивченням знакових систем, проблем семіотики, кібернетики, взаємопроникнення науки і мистецтва⁵. Звичайно, нині вони потребують певного уточнення та переосмислення. Перебуваючи на позиціях «лінгвістичної естетики», Потебня розглядав, головним чином семіотичний (знаково-символічний) аспект слова і відповідно художнього образу і дещо недооцінював їх гносеологічну і комунікативну природу. Він змішував поняття образу як відображення і образу як знака певного значення. Не обгрунтованим було і перенесення ним сутності знака на всі процеси мислення і зв'язане з цим твердження про рівнозначність естетичного знака і художнього образу. Проте його найбільш змістовні думки з цієї проблеми розвинуті радянськими вченими, що дало плідні наслідки⁶.

Учення Потебні про відображальну і пізнавальну функції художнього образу розроблялось на основі його ж гіпотези про схожість структурних елементів слова з елементами складного художнього образу і твору мистецтва взагалі. «Мова у всьому своєму обсягові і кожне окреме слово, — писав Потебня, — відповідають мистецтву, при тому не лише за своїми стихіями, а й за способом поєднання їх»⁷. Аналогія «слово — художній образ (твір мистецтва)» є відправним пунктом естетики вченого. Л. С. Виготський зазначає, що саме «ця точка зору була блискуче розвинута в працях Потебні і його школи й стала основним принципом в ряді його плідних досліджень»⁸.

В художньому образі, як і в слові, Потебня виділяє три взаємопов'язані, взаємозумовлені структурні елементи, сторони: зовнішню форму — одиничну, несуттєву сторону зображеного і вираженого, внутрішню форму — найближчу конкретно-емоційну сторону змісту і зміст, його художню ідею.

Зміст, за Потебнею, — головний структурний елемент образу. В ньому зосереджено основне значення образу (і цілісного твору). Зміст — це по суті сама дійсність, ідейно-естетично осмислена і втілена в конкретних типових рисах образу як його центральний структурний елемент. Згідно зі вченням мислителя про «згущення думки» зміст образу (і твору) постає як його ідея. Мистецтво не формулює її, а виражає художньо. Ідея спочатку викликає певні почуття, а вже на їх основі породжує певні думки і орієнтацію дії.

Форма образу — це об'єктивізація змісту, вияв внутрішньої його організації. Вона має дві сторони: внутрішню і зовнішню. Внутрішня форма, або уявлення, на думку Потебні, таїть у собі естетичну сутність образу, завдяки емоційній його насиченості виражається певне емоційне відношення до зображеного, підкреслюється естетична виразність того, що сприймається. Таким чином внутрішня форма образу надає думці ціннісної орієнтації.

Зовнішня форма образу — його «матеріальна» оболонка, створювана за допомогою зображально-виражальних засобів — слів, фарб, ліній, звуків та ін. Вона є немов «будівельним матеріалом» для образу. В складному образі (творі) зовнішня форма — це формальні ознаки, описи характерів, окремі деталі їх виявлення; внутрішня ж форма — це система характерів, причина, процес і наслідок їх зіткнення, суперечності, що втілюють логіку розвитку сюжету.

Усі структурні елементи художнього образу — зміст, внутрішня і зовнішня форма — перебувають, за Потебнею, у діалектичній єдності, причому діалектичну відповідність обох форм змістові (ідеї) він вважає

⁵ Див., напр., праці О. Ф. Лосева, Ю. М. Лотмана, Б. С. Мейлаха та ін.

⁶ Див., наприклад: Храпченко М. Б. Природа естетического знака. — *Вопр. философии*, 1975, № 2, с. 150—151; Иванов В. П. Деякі проблеми співвідношення мистецтва і наукового пізнання. — *Філософ. думка*, 1971, № 5, с. 55 та ін.

⁷ Потебня А. А. *Мысль и язык*, с. 151.

⁸ Виготский Л. С. *Психология искусства*. — М., 1965, с. 40.

ознакою поетичності, художності і образу. З нашого погляду, триментна структура відношень змісту і форми художнього образу і цілісного твору в концепції мистецтва Потебні близька до діалектичної формули Гегеля⁹. Відзначимо, що Ф. Енгельс, аналізуючи історичну драму Ф. Лассаля «Франц фон Зікінген», виходив саме з такого триментного діалектичного взаємозв'язку змісту, внутрішньої і зовнішньої форм художнього твору¹⁰.

Специфічною рисою художнього образу, вважав Потебня, є типовість. Художня типізація — це особливий процес узагальнення і, водночас, індивідуалізації художником реальних рис об'єкта. У процесі типізації відбувається органічне поєднання загального і окремого в одиничному, причому індивідуальне (одиничне) в цьому поєднанні виступає як форма вираження загального. Загальне і індивідуальне — необхідні сторони художнього образу, вони зумовлюють одне одного і водночас є протилежними його виявами. Художня типізація, пише Потебня, полягає в образному поясненні сутності. Загальною ознакою типізації є здатність образу фіксувати знайоме, близьке і разом з тим знаходити, відкривати нове. В осмисленні процесу типізації Потебня стихійно приходить до розуміння діалектичного зв'язку одиничного, особливого і загального.

Розвиваючи діалектичне розуміння процесу типізації, учений зауважує, що загальне і одиничне в мистецтві не тотожні загальному і одиничному в об'єктивній дійсності, бо в них зберігається суб'єктивність самого узагальнення дійсності. Специфічною особливістю художнього образу є його здатність викликати емоції, які пов'язані не тільки з тим, як художник відображає навколишнє життя, а й з тим, що він обрав предметом зображення, які почуття і думки він виразив своїм образом. Художній образ синтезує емоційний і раціональний підхід до розглядуваних явищ дійсності і виявляє поетичність мистецького підходу. Через це «образ важливіший за зображене» — в тому розумінні, що він збуджує ціннісну орієнтацію тих, що сприймають твори мистецтва, слугує засобом пізнання і виховання.

Значне місце в ученні Потебні відводиться питанням створення художньої образності, її ідейно-поетичної основи. Вчений вважає, що художність, образність, поетичність є основними змістовими і формальними ознаками образу мистецтва.

Образність може виражати величезний діапазон людських вражень і переживань — від конкретних живописних уявлень до найскладніших зіставлень, що відображають смисл життя. Образність, або поетичність, художнього образу (ці поняття у Потебні майже однозначні) реалізуються в ознаках внутрішньої форми. Процес творення образності можна добре простежити в слові як «творі в мініатюрі». В слові сама внутрішня форма (уявлення) породжує нову словотворчість. Пов'язуючись зі звуковою (зовнішньою) формою, вона утворює нові уявлення, сприяє переосмисленню предметів і явищ дійсності. Зв'язок з новим поняттям і попереднім значенням слова ґрунтується на тому, що в змісті попереднього і нового значення містяться певні загальні ознаки, які мають здатність заміщати собою образ. Наприклад, слово «щит» в процесі вживання породжує уявлення — образ «за щитом», від якого походить нове слово «захищати».

Відновлення внутрішньої форми Потебня розглядає як складний процес створення нових думок, нових образів. Це акт творчості: художній образ, залишаючись завжди самим собою, одночасно дає можливість в процесі сприйняття постійно розвивати і конкретизувати його зміст і значення залежно від суспільного життя, певного історичного часу, світогляду та ін.

⁹ Див.: Гегель Г. В. Ф. Наука логіки. М., 1971, т. 2, с. 165—166.

¹⁰ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Об искусстве. М., 1957, т. 1, с. 29—30.

Внутрішнім механізмом образності в теорії Потебні виступає порівняння, яке «реалізує дух думки», сприяє пошуку, відкриттю нового і його приєднанню до вже відомого. В порівнянні явище (тобто вже його сприйняття) пояснюється з двох боків: спочатку безпосередньо, в тій половині порівняння, яка виражає символ, потім — безпосередньо в другій половині, зміст якого близький самому суб'єктові і менше доступний безпосередньому сприйняттю. Результатом порівняння є вихід думки на якісно новий ступінь пізнання. Без цього, підкреслює він, художнє мислення втратило б свої творчі можливості у відображенні об'єктивної дійсності, стало б пасивно копіювати її. Аналізуючи поетичний образ «чиста вода тече в чистій річці, а вірне кохання у вірному серці», учений показує, що для того, щоб дане порівняння води і кохання стало образом і для читача, йому мало буде естетичного відчуття; він має відновити у свідомості внутрішню форму образу — уявлення про чисте кохання і чисте серце і їх епітет — якість чистої води.

Характерно, що І. Я. Франко мав думки з цього питання, близькі до О. О. Потебні. Він надавав великого значення естетичним властивостям мови в процесі творення образності, як і Потебня, розглядав ідеальну сторону слова в його органічній єдності з образом і ідеєю, вважаючи мову «скарбівнею людських досвідів, спостережень, поглядів і чуття»¹¹.

Визнання активної творчої ролі художньої образності є особливо цінним в естетиці О. О. Потебні, хоч воно і позначене певною обмеженістю, намаганням пояснити це складне явище лише законами розвитку слова. Відзначимо і те, що однобічний підхід до визначення художньої образності, який зводить поетичність слова і образу мистецтва лише до наочного уявлення, а зникнення його — до втрати поетичності, заслуговує на критику. Потебня перебільшує зображальне значення внутрішньої форми, порівнюючи художній образ і цілісний поетичний твір. Внутрішня форма, що має одну ознаку, не передає значення всього образу. Вона лише вказує на багатство чуттєвого образу і без зв'язку з судженням позбавлена смислу. Отож, хоча вона і може сприяти становленню художнього образу, однак йому не дорівнює, бо не має такої його специфічної риси, як типовість. З боку змісту типовість містить у собі те, що дають звичайні чуттєві уявлення, але цей зміст сконцентрований в узагальнених формах, в яких одичне перетворюється в ідею.

Значне місце в ученні Потебні займають його думки про сутність сприйняття та інтерпретації художнього образу. В мистецтві художній образ завжди виступає як широка алегорія, що має об'єктивно-суб'єктивну сутність. Суб'єктивність образу виявляється в тому, що він є результатом виключно індивідуальної творчості і у свідомості кожного складається по-своєму; об'єктивність же його полягає в тому, що образ детерміновано певними життєвими обставинами. Через це образ завжди має два значення: мінімальне і максимальне, той зміст, який в нього вклав художник, і той, що в нього привносять, сприймаючи мистецтво, домислюючи ідею образу.

Змістова багатозначність образів при відносній нерухомості його зовнішніх обрисів спричиняє те, що вони по-різному діють на різних людей і навіть на ту саму людину в різний час. «Поетичний образ (це однаково вживається і до слова, і поетичного твору), — писав Потебня, — щоразу, коли оживає в розуміючому (рос.: в понимающем. — *Ред.*), говорить йому щось інше і при цьому нерідко більше, ніж те, що в цей образ безпосередньо вкладено»¹².

¹¹ Франко І. Из секретів поетичної творчості. — К., 1969, с. 129.

¹² Потебня А. А. Мысль и язык, с. 154.

Сприйняття і розуміння образу, за Потебнею, ніколи не буває повністю тотожним із задумом художника. Сутність, сила образу — не тільки в тому, що вбачав у ньому автор, а й у тому, як він діє на читача чи глядача, і, отже, в невичерпно-можливому його змісті. Пізнаючи образ, читач чи глядач вносять свій зміст, свої думки і почуття в нього, і саме в цьому полягають причини і механізми співтворчості публіки з творчістю художника. Сприйняття публікою художніх творів, підкреслював Потебня, є активний творчий акт, своєрідне спів-авторство митця і споживача мистецтва. Єдність цього процесу в тому, що для художника образ є кінцевим результатом творення, а для споживача — з образу починається творчість: його розуміння і використання (спершу — для корекції ціннісних орієнтацій, а потім — і для дії).

Теорія художнього образу, проблеми типізації в ученні Потебні розглядалися, головним чином, на основі досліджень відношення мови і мислення, словесних форм мистецтва. В цьому полягає певна обмеженість його концепції. Зосереджуючи основну увагу на дослідженні психологічних процесів творчості, властивостей творчого суб'єкта, Потебня недостатньо приділив уваги соціальним факторам, які впливають на створення образів і художню творчість взагалі. Проте значення його естетичної теорії цим не применшується. Учений зробив значний внесок у розкриття внутрішніх механізмів творчості і однієї з центральних її проблем — теорії художнього образу. М. Пархоменко правильно відзначає, що вчений «першим на Україні підійшов до матеріалістичної постановки і розв'язання проблем психології творчості»¹³.

Ідеї і висновки Потебні про сутність і структуру художнього образу, процеси типізації вказують на прогресивність його концепції.

Творче засвоєння і використання його теоретичної спадщини дає можливість глибше вивчати соціально-пізнавальний та виховний вплив творів мистецтва на формування характеру і світогляду людини.

* * *

С именем А. А. Потебни связаны значительные достижения общеславянской и, в частности, русской и украинской филологии, фольклористики, литературоведения второй половины XIX в. Весомый вклад внес ученый и в развитие эстетической мысли на Украине и в России. Он создал оригинальную «лингвистическую поэтику», которая стала началом целого направления в отечественной эстетике — «психологической школы». В рамках этого, прогрессивного для своего времени направления, получили освещение эстетические проблемы, не утратившие сегодня своей актуальности.

Центральное место в эстетике А. А. Потебни отводил изучению специфики, сущности, функций процесса создания художественного образа. Теория художественного образа рассматривалась им, главным образом, на основе анализа отношения языка и мышления в «словесных формах» искусства. А. А. Потебня разрабатывал преимущественно лингвистический и психологический подходы к исследованию художественного образа, порой недостаточно уделяя внимания социальным детерминантам творческого процесса. Тем не менее ученый сделал шаг вперед в раскрытии механизмов формирования художественного образа, первым на Украине подошел к материалистической постановке проблемы художественного творчества.

* * *

The name of Potebnya is famous for his achievements in Slavic studies, especially, in Russian and Ukrainian philology, folk-lore and history of literature in the second half of the XIX century. He made a valuable contribution to the development of aesthetics studies in the Ukraine and Russia. He created original «linguistic poetics», which became the beginning of the new trend of the home aesthetic: «psychological school».

¹³ История эстетики: Памятники мировой эстет. мысли. М., 1968, т. 4, с. 24.

Within the limits of this trend which was progressive for its time Potebnya described the problems which are actual today.

The central point in his studies of aesthetics was the analyzing the specific character, essence and function of the process of the image creation. A. A. Potebnya worked out the linguistic and the psychological approaches to the study of image, but he paid less attention to social determination of the creative process. Nevertheless it was an advance in the study of the mechanism of the image and A. A. Potebnya was the first in Ukraine to approach the materialistic analysis of the problems of artistic work.

Г. І. ДОМБ

ЛОГІЧНЕ СЛІДУВАННЯ І КОГНІТИВНА КОМУНІКАЦІЯ

Центральним у сучасній формальній логіці є поняття логічного слідування. Інтерес до нього викликаний і тією обставиною, що теорії логічного слідування активно використовуються в сучасному науковому пізнанні. Це стосується як прикладних, так і фундаментальних галузей знання. В першому випадку формальні теорії логічного слідування використовуються безпосередньо. Наприклад, в інформатиці для забезпечення інформаційного пошуку, формування і перетворення інформаційних масивів та ін. формальний апарат тієї чи іншої теорії логічного слідування прямо застосовується для проведення певних формальних перетворень. У фундаментальних же галузях знання спостерігається, скоріше, опосередковане «використання» теорій логічного слідування. Кажучи про логіку квантової механіки, ми тепер маємо на увазі, звичайно, не логічний базис формалізованої квантової механіки, а формальну логічну систему, яка дозволяє дати точну експлікацію деяких важливих припущень, що лежать в основі квантової механіки як теорії. Прикладом, як ми гадаємо, такого ставлення до логіки й логічного слідування був проведений Дж. фон Нейманом логічний аналіз деяких фундаментальних проблем квантової механіки (зокрема, проблеми виявлення прихованих параметрів). Успіхи в застосуванні логіки в різних галузях знання, викликані насамперед розвитком логічного апарата, привели до пожвавлення неологіцистських настроїв: віри у можливість побудови універсальної, абсолютно адекватної теорії логічного слідування, що може бути єдиним логічним базисом для аналізу проблем науки. Тому проблема логічного слідування стала усвідомлюватися багатьма логіками саме як проблема побудови такої теорії.

Розв'язання цієї проблеми натрапило на ряд серйозних труднощів, чимало з яких мають фундаментальний, методологічний характер. Зокрема, спостерігається відсутність ясних змістових критеріїв адекватності формальних експлікацій відношення логічного слідування тим відношенням, які існують між реченнями (множинами, послідовностями та ін. речень) в «природних» дедуктивних міркуваннях. Складність ситуації поглиблюється тим, що логіка дає більше підстав, ніж, скажімо, математика, передбачати наявність простих і природних процедур порівняння формальних конструкцій з предметною областю. Найпростіші математичні поняття, такі як натуральний ряд, функція та ін., є, як нині прийнято вважати в методології математики, образами абстрактних об'єктів. Тому навряд чи можна серйозно говорити про безпосереднє зіставлення цих понять з будь-якими об'єктами матеріального світу. Що стосується основних понять логіки, таких як

висловлення, речення, висновок, — вони і донині часто розглядаються з позицій наївного реалізму.

Концепція наївного реалізму в логіці полягає в припущенні, що логічні поняття і утворені з них логічні структури — логічні числення — можуть бути безпосередньо порівнювані з практикою щодо проведення міркувань.

На перший погляд, це припущення не позбавлене дійсних підстав. Справді, якщо не брати до уваги екстравагантної концепції засновника інтуїціонізму Л. Е. Я. Брауера, то більшість логіків виходять з того, що «матерією» міркувань є мова і що практика щодо проведення міркувань фіксується у мові. Сам по собі цей погляд не може викликати обгрунтованих заперечень. Наївний реалізм, гадаємо, починається в логіці з прийняття таких тез:

1. Природні міркування проводяться в природній мові (до неї залічуємо буденну мову і мову неформалізованих наукових теорій).

2. Логічна граматики є результатом виявлення найзагальніших логічних структур природної мови і моделює ці структури.

3. Логічна структура природної мови «відкрита для огляду» будь-якому суб'єктові, який володіє мовою.

З цього прямо випливає, що кожна категорія логічної граматики має відповідну категорію природної мови і що відношення логічного слідування, визначене в термінах логічної граматики, є адекватно експлікованим тоді і тільки тоді, коли воно зберігається під час підстановки замість логічних термінів виразів природної мови відповідних граматичних категорій¹.

Очевидно, з часу К. Льюїса концепція наївного реалізму в логіці була неявно прийнятою методологічною основою оцінки формальних експлікацій відношення логічного слідування. Так, скажімо, класична логіка піддавалася критиці за так звані парадокси матеріальної імплікації, модальна логіка — за парадокси «строкої» імплікації. Основою виявлення і аналізу «парадоксів» були підстановки в теорії класичної (модальної) логіки виразів відповідних категорій природної мови. Імплікація інтерпретувалася як дієслово «слідуює» або сполучник «якщо, то», пропозиціональні змінні — як визначені на множині осмислених речень природної мови. При цьому частина теорем класичної (модальної) логіки спростовувалася на тій підставі, що вони порушували норми природних міркувань. Наприклад, як вважали А. Андерсон і Н. Белнап, теорема класичної логіки і її аналог зі строгою імплікацією $A \vdash B \wedge \neg B$ не дозволяють виразити формально такий різновид аргументу: «це твердження істинне (необхідно істинне), але не впливає з наведених вами основ»². А принцип $A \wedge \neg A \vdash B$ дозволяє оцінити, як коректне, таке твердження: «Якщо Місяць зроблений із зеленого сиру, то $2+2=5$ » (приклад С. К. Кліні)³.

Методи оцінки формальних логічних систем (змістово «парадоксальні» — «непарадоксальні») приводять до відповідної стратегії побудови формальних експлікацій поняття логічного слідування: стратегії усунення «парадоксів». Н. Белнап, скажімо, пише, що релевантна логіка почалася, як і модальна, з синтаксичної програми, спрямованої на те, щоб уникнути парадоксів матеріальної і строгої імплікації⁴.

А чи привела ця програма до бажаних результатів? Очевидно, що ні. Переконливі підстави для такої відповіді наводить Р. Діаз. Ось деякі з них:

¹ Jourdin R. Model-theoretic semantics and natural languages.— Formal semantics and natural languages.— New York, 1975, p. 18.

² Belnap N., Anderson A. Entailment.— Princeton, 1975, p. 18.

³ Кліні К. Математическая логика.— М., 1979, с. 18.

⁴ Belnap N. Modal and relevance logics.— In: Modern logic: A survey.— Boston, 1981, p. 140.

1. Не усуваються всі парадоксальні з погляду норм природних міркувань формули, оскільки «канонічні» парадокси матеріальної і строгої імплікації не вичерпують їх.

2. Міркування, одержані внаслідок усунення парадоксів, не є досить природними ні з синтаксичного, ні з семантичного погляду⁵.

Уявляється, що будь-яка з реалізацій програми побудови змістово непарадоксальної експлікації поняття логічного слідування може бути відкинута на основі обставин 1 і 2. Так, наприклад, «непарадоксальні» системи аналітичної імплікації Паррі й інтенціональної імплікації Нельсона заперечуються прихильниками релевантної логіки на тій підставі, що вони не є валідними принципами $A \vdash AVB$ і $A \wedge B \vdash A$ відповідно в системі Паррі й Нельсона. Інтуїціоніст міг би додати, що ці логіки неприйнятні через довідність протиінтуїтивних принципів $A \vee \neg A$; $\neg\neg A \vdash A$, а прихильники паранесуперечливих логік заявили претензії до теореми $\neg(A \wedge \neg A)$.

Немає буквально жодного принципу логіки, проти прийняття якого не було б відповідних інтуїцій. К. Леві, скажімо, пропонував боротися з парадоксами строгої імплікації накладанням обмежень на принцип транзитивності слідування⁶. Арістотель, очевидно, взагалі не залічував принцип рефлексивності до властивостей слідування. Незавжди віднайти основи, за якими треба було б накласти обмеження на принципи самодистрибутивності імплікації і скорочення, правило $A \rightarrow (A \rightarrow B) \vdash B$ та ін., не кажучи вже про властивості суперпозиції кванторів з операторами слідування. Діючи послідовно в дусі пошуку цілком непарадоксальної теорії логічного слідування, можна «зав'язнути» в інтуїціях і в підсумку одержати «логіку» з пустою множиною аксіом і правил виведення.

Деякою альтернативою такої абсурдній перспективі є спосіб мислення в логіці, який С. Хаак назвала прагматизмом⁷. З прагматичного погляду логіки конструюються ад hoc стосовно того чи іншого дискурсу (наукової теорії, фрагменту природної мови). Однак С. Хаак, як здається, даремно протиставляє в контексті висунутих заяв «реалістів» і «прагматиків». На її думку, другі відрізняються від перших тим, що не припускають можливості верифікування і фальсифікування логічних принципів, оскільки вважають логічні системи ад hoc-конструкціями. Насправді ж прагматичне бачення логіки полягає лише у відмові від ідеалу єдиної універсальної теорії логічного слідування, вираженої у мові пропозиціональної (першопорядкової) логіки, але не зачіпає основного положення наївного реалізму: закони логіки безпосередньо зіставляються з практикою щодо проведення міркувань. Просто тут логічні системи зіставляються не з універсумом інтелектуальної практики, а з якимось окремим її фрагментом.

Прагматичний погляд на логіку дозволяє якоюсь мірою примирити взаємопроникаючі підходи, але не є досить переконливим ні з філософського погляду, ні з погляду результатів його логічних реалізацій.

Логічні системи, якщо вони формально прийнятні, не верифікуються і не фальсифікуються, навіть якщо галузь їх застосування обмежена якимось спеціальним чином. Добрим прикладом цього є розв'язання проблеми логічного забезпечення інформаційних (питально-відповідних) систем. З'ясовується, що навіть у цій філософській галузі застосування логіки, різні «конкуруючі» логічні системи можуть «працювати» однаковою мірою ефективно: класична логіка, тризначна логіка Бочвара, чотиризначна логіка Белнапа, система аналітичної імплікації Паррі⁸.

Прагматичне і, ширше, наївно-реалістичне бачення логіки не дозволяє зрозуміти, як насправді закони формальної логіки пов'язані з

⁵ Diaz R. Topics in the logic of Relevance.— München, 1981, p. 16—19.

⁶ Levy C. Meaning and Modality.— New York, 1976, p. 118.

⁷ Haak S. Deviant Logic.— London, 1974, p. 3.

⁸ Див.: Примечания редакторов.— В кн.: Белнап Н., Стилл Т. Логика вопросов и ответов. М., 1981, с. 276—277, 283.

практикою щодо проведення міркувань. У межах цієї позиції неможливо оцінити справжню роль змістових «парадоксів» у логіці. Нарешті, важко збагнути множина логічних систем, які претендують на експлікацію поняття логічного слідування, лишається «роз'єднаною»; ми можемо встановити формальні зв'язки між системами, але не маємо можливості задовільно осмислити змістові аспекти цих зв'язків.

Взагалі кажучи, відношення між формальним описом і предметом опису є гносеологічне відношення. Як формальний опис тут виступають логічні числення, як предмет — сукупність елементів практики стосовно проведення міркувань. Зрозуміло, що жоден опис не може бути вичерпним, абсолютно істинним. Ця обставина добре усвідомлюється в сучасній логіці, і проблема полягає не в забутті принципу відносності істини. Адже йдеться не про ступінь збігу опису з предметом, а про те, з чим, власне, порівнюється опис, тобто про виявлення самого предмета опису.

Труднощі в змістовому обґрунтуванні формальних теорій логічного слідування є відображенням ряду фундаментальних проблем методології науки. Мабуть, одна із найгостріших — проблема «взаємовідношення» конкуруючих наукових теорій. Усвідомлення тієї обставини, що для багатьох природничонаукових теорій не можна провести вирішального експерименту, що підтверджує або спростовує теорію, спричинило чимало досліджень, де робилися спроби знайти побічні критерії оцінки. Однак і ці — побічні — критерії часто не дозволяють адекватно оцінити теорію серед багатьох альтернативних. Так, наприклад, теорія калібрувальних полів тривалий час не тільки не мала експериментальних підтверджень, а й була незадовільною з погляду функцій пояснення, передбачення та ін.⁹ «...Теорія може оцінюватися як емпірично неплідна саме тому, що абстракція і ідеалізація, що містяться в ній, пов'язані з глибшим рівнем емпіричного дослідження, ніж той, на якому відбувається висунення і первинна оцінка теорії»¹⁰. Переоцінювання теорії калібрувальних полів було пов'язане саме з відкриттям нових рівнів емпіричних досліджень.

У логіці ми натрапляємо на аналогічну ситуацію. Іntenціональні теорії логічного слідування, мотивовані в рамках методологічних установок наївного реалізму, значною мірою «закриті» для об'єктивної оцінки. Але справжнє значення цих теорій полягає в тому, що вони вводять неявним чином принципово нову «логічну онтологію», новий «логічний космос».

Запропонуємо підхід, альтернативний концепції наївного реалізму, який, на наш погляд, має більшу пояснювальну силу і більшою мірою враховує методологічну ситуацію в сучасній логіці¹¹.

В. Куайн, розглядаючи критику класичної концепції слідування, ввів у арсенал методології логіки поняття перекладу. В праці «Слова і об'єкти» він твердить, що за провал тих чи інших аксіом логіки відповідають не закони логіки, а «погані перекладачі»¹².

Щоб пояснити цю думку Куайна, наведемо приклад Струсона, який став уже класичним¹³.

Речення «Джейн вийшла заміж і народила дитину» може бути перекладене на мову пропозиціональної логіки як $A \wedge B$, де A стоїть замість «Джейн вийшла заміж», B — замість «Джейн народила дитину» і кон'юнкція \wedge , як це прийнято, замість сполучника «і». Завдяки пра-

⁹ Кузнецов В. И. О критериях теоретической новизны в современной физике: Пути формирования нового знания.— Киев, 1981, с. 143.

¹⁰ Там же, с. 144.

¹¹ Деякі важливі положення цього підходу вперше були висловлені в систематичній формі Я. Хінтїккою. Див.: Хінтїкка Я. Логико-епистемологічне дослідження.— М., 1980, с. 281—310.

¹² Quine W. Worlds and Objects.— New York, 1960, p. 283.

¹³ Приклад Струсона наводиться за: Клини С. К. Математическая логика, с. 82.

вилу комутативності кон'юнкції $A \wedge B + B \wedge A$, що є валідним, наприклад, у класичній логіці, й дальшому зворотному перекладу на природну мову маємо: «Джейн народила дитину і вийшла заміж». Очевидне спотворення смислу вихідного речення. Причина цього криється в тому, що сполучник «і» у вихідному реченні набуває ознаки темпоральності. Тому адекватний переклад вихідного речення в пропозиціональну форму потребує відмови від комутативності кон'юнкції, тобто переходу до неklasичного визначення \wedge . Якщо б під час перекладу темпоральність сполучника «і» була врахована засобами першопорядкової мови з двома різновидами змінних, то відмова від комутативності кон'юнкції була б не потрібна.

Справді, нехай a пробігає по множині людей, x, y — по множині моментів часу, p — предикатна константа «стати дружиною когось тоді-то». Q — предикатна константа «стати матір'ю когось тоді-то», $>$ — предикатна константа «раніше», визначена на множині пар моментів часу. Очевидно, що комутативне перетворення речення різновиду $\exists a (P(ax) \wedge Q(ay) \wedge (x > y))$ не загрожує втратою смислу і немає ніякої потреби відмовлятися від класичного визначення кон'юнкції. Адже питання полягає в тому, щоб підшукати придатні перекладні відповідності між виразами природної мови і мови логіки. Щоб визначити, набуває сполучник «і» значення темпоральності чи ні, треба розуміти смисл речень, які він поєднує, і мати відповідні для цього знання.

Приклад Струсона добре ілюструє той факт, що застосування формальної логіки до природних міркувань пов'язаний з необхідністю перекладу з природної мови на мову логіки і цей переклад потребує немовної компетенції перекладача. Властивості пропозиціональних зв'язок, точніше дедуктивні властивості логіки, можуть залежати від прийнятих перекладних відповідностей.

Квайн увів поняття перекладу, але вважав, що врахування факту перекладу лежить за межами компетенції логіки. При цьому він виходив з припущення про «досконалого перекладача», який: 1) адекватно перекладає всі модальні параметри аргументу; 2) вводить тільки ті посилки, які «стосуються справи», тобто посилки, релевантні аргументові.

Припущення ідеалізації «досконалого перекладача» фіксується багатьма припустимими принципами і правилами дедукції у формальній логіці й детермінує класичну експлікацію відношення логічного слідування:

А. Усі об'єкти, введені в дискурс, адекватно іменуються: індивіди дістають тільки такі імена, що дозволяють вибрати індивіда, який цілком відповідає даному імені; існує єдине тлумачення термінів «істинні» і «хиба». Ці припущення рівноцінні введенню єдиної сфери інтерпретації індивідних і пропозиціональних змінних, або, інакше кажучи, єдиного світу, з яким порівнюються речення.

Б. Усі атомарні речення істинні або хибні (але не те й інше разом); усі речення разом істинні або хибні (але не те й інше разом). Це рівноцінно передбаченню про осмисленість і спільну осмисленість усіх речень, які входять в аргумент¹⁴. У синтаксичній формі це рівноцінно $(A \rightarrow B) \vee (B \rightarrow A)$; $(A \wedge \neg A)$; $A \wedge \neg A$. Отже, припущення про «досконалого перекладача» сприяє прийняттю класичного поняття логічного слідування. Але припущення про «досконалого перекладача» є по суті справи елімінація факту перекладу, оскільки, якщо між двома мовами задана одно-однозначна відповідність, — а «досконалий перекладач» встановлює таке, — то немає потреби розглядати дві мови, бо досить і однієї.

¹⁴ Ототожнення класичної двозначності з осмисленістю є досить традиційним. Див.: наприклад: *Goddard R., Routley R. The logic of significance and context.*— London, 1973, p. 14.

Відмова від ідеалізації «досконалого перекладача» не лише можлива, а й необхідна, оскільки неусувність «огріхів» перекладу є факт нашої пізнавальної діяльності, який може бути врахований (і враховується) дедуктивними властивостями деяких логічних систем. Переклад з «мови природи» на мову наукової теорії, а з цієї останньої — на мову формалізованої теорії та ін. завжди пов'язаний з трансформацією смислів. Це відбувається тому, що: а) переклад здійснюється між системами, які мають різні епістемічні стани (ступінь обізнаності, установки та ін.); б) перекладаються не тільки повідомлення про факти, а й теоретичні терміни, що включають абстракції і приховані ідеалізації.

Поняття перекладу можна узагальнити за допомогою поняття епістемічної комунікації. Під епістемічною комунікацією ми маємо на увазі упорядкований обмін інформацією про світ між двома системами, що мають спільні цілі (це не означає, однак, що тут не спостерігаються і взаємовиключаючі цілі: наприклад, у комунікації-диспуті спільною метою є з'ясування істини, а протилежними — доказ тези і її спростування).

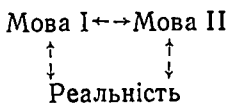
На нашу думку, треба розрізняти два різновиди епістемічної комунікації: монологічну і діалогічну¹⁵.

Якщо кількість учасників комунікації більша або дорівнює двом, це не означає, що комунікація буде неодмінно діалогічною. Наведемо як приклад хінткіквську модель активності суб'єкта у взаємодії з об'єктивним світом. Кількість учасників дорівнює двом: активний суб'єкт-«дослідник» і «природа». Правила гри детермінуються правилами дедукції класичної логіки предикатів першого порядку. Ці правила можна еквівалентно переформулювати, однак так, що один із гравців буде елімінований і його дії зможе без зміни смислу до кінця гри виконувати той, хто залишився. Це стає можливим тому, що учасники комунікації перебувають у тотожних епістемічних станах (у них однакові знання, можливості та ін.) і тому, що суб'єкти комунікації мають повну інформацію про свої дії¹⁶. Така комунікація не потребує обов'язкової наявності двох учасників, і ми назвемо її монологічною. У протилежному разі, якщо не вдається «звести» комунікацію двох або більше суб'єктів до монологічної, ми будемо називати її діалогічною.

Переклад — істотний елемент епістемічної комунікації. Є всі підстави вважати, що системи формальної логіки перебувають у відповідності з припущеннями щодо характеру перекладу. Отже, формальна експлікація відношення логічного слідування може розглядатися як природна, якщо існує реалістична модель епістемічної ситуації, що детермінує прийняття відповідних правил дедукції.

Класична логіка є природною експлікацією відношення логічного слідування, оскільки існує модель перекладу, яка детермінує цю логіку. Ця модель, однак, ґрунтується на ідеалізації досконалого перекладача. Їй відповідає монологічна активність, яка робить переклад тривіальним.

Менш абстрактна модель перекладу може бути одержана за допомогою модифікації хінткіквської моделі комунікації «дослідник» — «природа» з погляду такої схеми взаємодії учасників комунікації:

Нехай мова I і мова II містять лише граматичні категорії логіки предикатів першого порядку і реалізуються тільки приписуванням

¹⁵ Тут ми розглядаємо діалог і монолог «зсередины» логіки. Ширший підхід поданий у кн.: Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества.— М., 1979.— 375 с.

¹⁶ Хинткікка Я. Цит. работа.

значень індивідним константам, тобто М-I і М-II, інакше кажучи, можуть містити різні критерії іменування або іменуючі тести.

Речення розглядаються у функції твердження і функції повідомлення. Наприклад, деяке речення різновиду $\exists x A$ істинне у функції твердження, якщо реальність, тобто сфера індивідів D містить такий

індивід a , що здійснено $A [a]$. Те ж речення у функції повідомлення істинне, якщо і тільки якщо 1) воно істинне у функції твердження і 2) якщо « a » ім'я індивіда, виконуючого A , $\exists x A$ істинне у функції твердження для кожного d , такого, що d іменується « a » згідно з прийнятими критеріями іменування.

Суб'єктами епістемічної комунікації є М-I, М-II. Мета комунікації — обмін істинними повідомленнями про світ. Дамо неформальний опис моделі комунікації.

Нехай A речення, що не містить вільних змінних, яке М-I і М-II розглядають як гіпотезу про сфери D . Нехай М-I верифікує A в підмножині $\{a_1 \dots a_n\}$ множини D і дає індивідам $a_1 \dots a_n$ імена « a_1 »... « a_n ». Тоді М-II пропонує М-I верифікувати A у підмножині T множини D . $T = \{d_1, \{d_2\} \dots \{d_n\}$ така, що кожен індивід із T сумісний з критеріями іменування іменами « a_1 »... « a_n ». A верифікується у функції повідомлення, якщо вона верифікується в кожній галузі, сумісній з критеріями іменування іменами « a_1 »... « a_n ». Процедура верифікації в кожній галузі здійснюється за хінтіківськими правилами. Процедура верифікації у функції повідомлення має вигляд множини ігор Хінтікки.

Якщо ввести природним чином бінарне відношення досягальності на множині іменуючих тестів і фіксувати деяку виділену їх підмножину, то аналогія між запропонованою неформальною моделлю перекладу і семантикою логіки алетичних модальностей типу Кріпке стане досить прозорою. В даній моделі суб'єкти мають повну інформацію щодо способів іменування одне одного. Це рівноцінно наявності загального словника. Тому будь-яке речення може бути верифіковане або фальсифіковане у функції повідомлення. Запропонована модель, як і модель Хінтікки, не є діалогічною і може бути «звернута» до однопersonної.

Отже, теорія строгої імплікації (маються на увазі системи льюсівського типу) відповідають, як і класична логіка, епістемічній комунікації монологічного типу. Хоча процедура перекладу подана тут активнію по іменуванню індивідів, вона лишається тривіальною. Діалогічні й нетривіальні моделі перекладу починаються тоді, коли суб'єкти епістемічної комунікації не мають загального набору перекладних відповідностей, а також повної інформації про перекладні відповідності один одного.

У діалогічних моделях епістемічної комунікації неминуче існування речень, які: а) не верифікуються і не фальсифікуються у функції повідомлення; б) верифікуються і фальсифікуються у функції повідомлення. В таких моделях можна розрізнити осмислені й безглузді речення. На нашу думку, діалогічні моделі епістемічної комунікації дозволяють з'ясувати змістовий статус релевантних, епістемічних, паранесуперечливих логік і логік з частковими інтерпретаціями.

Уявляється, що для встановлення змістового статусу формальних теорій логічного слідування їх треба порівнювати не з «природними міркуваннями», тобто з текстами, де фіксуються такі міркування як певна послідовність речень, а з об'єктами складнішої природи. В нашому випадку такими об'єктами були абстрактні моделі когнітивної комунікації типу діяльності щодо «пошуку і знаходження» (термін Я. Хінтікки) індивідів у світі. Можливий, звичайно, і вибір інших моделей. Принципово важливе тут те, що логіка не перебуває у привілейованому стані порівняно з іншими науками з погляду проблеми встановлення змістових критеріїв коректності теорій. Посилання на

«природні міркування» в логіці може означати не більше, ніж посилання на очевидність у математиці. Логічна реальність є, гадаємо, багаторівневою, і ці рівні мають відповідні аналоги в експлікації поняття слідування. Одним із способів установлення зв'язків між цими рівнями (й відповідними поняттями слідування) є метод систематичного аналізу припущень, що лежить в основі певних абстрактних моделей когнітивної комунікації.

* * *

The attempts to construct an absolutely nonparadoxical (from non-formal point of view) theory of logical entailment are based upon the naive-realistic understanding of correlation between the formal logic and the practice of reasonings. The pragmatical view on the non-formal status of the formal theories of logical entailment is not, in essence, an alternative to this naive realism and permits no adequate estimation of the role of different logical systems as an explication of the relation of logical entailment. The systems of formal logic are the abstract models of the epistemic communication. Every such model is based on certain system of assumptions and enables us to make the non-formal explications of the logical entailment.

The model of epistemic communication which allows comprehending the correlation between «strict» and «classical» implications is proposed. Two kinds of the model of the epistemic communication are distinguished: «monological» and «dialogical». It is supposed that some important formal theories of the logical entailment (relevant, paracistent) are correlated precisely with the dialogical models.

В. Г. ШАДУРСЬКИЙ

ПОНЯТТЯ «ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД» В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

В історії суспільної думки багатьох філософів, а також соціологів, природодослідників, теологів цікавило таке специфічне явище духовного життя людини, як здоровий глузд. Одних — з науково-пізнавальною метою, інших — з тим, щоб спертися на ту чи ту сторону названого феномена буденної свідомості у боротьбі проти своїх ідейних противників. Нерідко здоровий глузд картали і водночас шукали в ньому підтримки прихильники матеріалізму й ідеалізму, адепти релігійної віри і природничонаукового знання, представники однієї й тієї ж філософської школи. Розбіжність оцінок здорового глузду пов'язана не тільки з відмінностями ідейних позицій тих, хто звертався до нього, а й зі складною та суперечливою природою самого цього явища.

Феномен здорового глузду містить у собі чимало проблем, які, на жаль, недостатньо досліджені. В радянській філософській літературі деякі з них висвітлювались в нечисленних історико-філософських дослідженнях, а також в публікаціях, здебільшого присвячених розкриттю особливостей буденної свідомості¹. Таке становище на нашу думку, невиправдане, оскільки здоровий глузд з властивими йому способом мислення та змістовними характеристиками є невід'ємною складовою духовного обличчя людини, важливим елементом її світогляду і життєвих установок. Як слушно відзначив К. М. Кантор, у здоровому глузді «зосереджене все те, що становить основу

¹ *Быховский Б. Э.* Наука и здравый смысл.— *Филос. науки*, 1958, № 3; *Ойзерман Т. И.* Философия и обыденное сознание.— *Вопр. философии*, 1967, № 4; *Милотин Ю. Е.* К понятию «здравый смысл». *Вопр. философии и социологии*, 1973, вып. 5, с. 27—32; *Абрамов М. А.* «Здравый смысл» в английской буржуазной философии XVIII века.— В кн.: *История философии и современность*. М., 1976, вып. 1, с. 16—29; *Кузьмина Т. А.* Философия и обыденное сознание.— В кн.: *Философия и ценностные формы сознания*. М., 1978, с. 191—243; *Вечер-Щербович А. Ф.* «Похождения» здравого смысла.— М., 1981.

(грунт) культури суспільства»². Філософське осмислення природи, функцій, значення, пізнавальних можливостей та практичних здатностей здорового глузду є актуальним у світлі формування всебічно розвинутої, гармонійної особи, важливим з погляду тих проблем, які розв'язують філософи-марксистки в ідеологічній боротьбі проти антиподів науково-матеріалістичного світогляду, насамперед — проти філософського ідеалізму та релігійної містики.

Здоровий глузд — сфера буденної свідомості, його судження формуються в умовах безпосереднього, постійно відтворюваного життєвого досвіду, вбирають у себе насамперед реалістичні уявлення і поняття емпіричного рівня. До поняття здорового глузду, звичайно, не належать ні релігійні погляди, ні повсякденні фантастичні уявлення, ілюзії і упередження. Це становить сильну сторону означеного явища, проте вона не вичерпує його сутності. Водночас помітне місце тут можуть посідати такі передсуди, помилки, ілюзії, які нерідко здаються «істинними факту».

Нарешті, для здорового глузду характерний розсудковий спосіб мислення, що надає думці організованості, чіткості, визначеності. Розсудкова діяльність властива як момент і теоретичному пізнанню, однак тут її «огрублююча» дія «знімається» з допомогою розуму. В здоровому ж глузді розсудкове мислення є самостійною, не «знятою» розумом формою діяльності, і тому він, оперуючи елементарними абстракціями в межах усталених схем, сам не здатний виявити ті межі, за якими відносна істина перетворюється в незнання, тобто догматизує відносне, приймає його за абсолютне.

Розуміння розглядуваного феномена змінювалось з розвитком суспільної практики, нагромадженням наукових знань і вдосконаленням теоретичного мислення. Само поняття «здоровий глузд» подибуємо вже у творах античних філософів, які здебільшого вбачали у цій суб'єктивній здатності одну з людських чеснот. Так, Платон, за свідченням Діогена Лаєртського, виділяв чотири роди доброчесності: розумний, справедливий, мужній і здоровий глузд³. Стоїки також розцінювали здоровий глузд як певну чесноту — упорядковуюче начало людської душі. Багато в чому відмінне від наведеного те розуміння здорового глузду, яке спостерігаємо у мислителів кіничної школи. Вони, стихійно виражаючи погляди і настрої розорених дрібних і середніх власників, відкидали з позицій здорового глузду рабовласницьке суспільство з його інститутами, законами, політикою, мораллю і традиціями. Кініки вважали, що людина, яка досягла здорового глузду, має зневажливо ставитись до загальної освіти, нехтувати геометрією, музикою та ін., «щоб не збочити зі шляху слідом за іншими»⁴. Мудрість вони вбачали в пізнанні «блага» і в запереченні суто теоретичних знань.

Запеклими противниками здорового глузду виступали в епоху середньовіччя християнські теологи, які розглядали його як утилітарно-практичне відношення до світу, вбачали в ньому лише поверхове, ілюзорне мислення, занурене в повсякденне життя і неспроможне збагнути «вищі» (божественні) істини. Тому не дивно, що необхідною умовою прилучення до божественного інтелекту вони вважали відмову від реалістичного сприйняття світу, від свідчень здорового глузду (Тертуліан), відхід від усього земного. Однак історія християнства свідчить і про те, що богослови намагались зміцнити релігійну віру не тільки піддаючи критиці здоровий глузд, але й спираючись на самоочевидність його простих істин (нааявність в навколишньому житті руху, причинності, необхідності тощо), тобто за допомогою звернення до нього (Фома Аквінський).

Практичні потреби розвитку буржуазного суспільства в Новий час, стимулюючи розвиток науки, сприяли звільненню теоретичного мислення від передсудів, заблуджень і безплідних схоластичних умоглядів, дедалі тісніше зближали науку з практикою. Тому і в новоевропейській філософії дедалі чіткіше прокладає дорогу тенденція до вичленення в здоровому глузді реалістичного змісту. У своїх творах філософи розпочинають визначення тих багатьох характеристик здорового глузду, які згодом міцно закріплюються за ним. Він поступово набуває статусу природного, вільного від перед-

² Кантор К. М. Філософія и культура в историческом развитии человечества. — Вопр. философии, 1983, № 7, с. 92—93.

³ Лаэртский Диоген. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1979, с. 176.

⁴ Там же, с. 268.

судів розуму, здатного до неупередженого споглядання речей, і постає як сукупність простих очевидних істин, що набирають значення безспірних переконань.

Так, Р. Декарт у своїх творах прямо протиставляє здоровий глузд безплідним спекуляціям кабінетних учених, книжним наукам, позбавленим практичних доведень. Мислитель переконаний, що всі люди наділені названою якістю більше, ніж будь-чим, і що «здатність правильно мислити і відрізнити істинне від хибного,— що, власне, й іменується здоровим глуздом або розумом.— від природи у всіх людей однакова»⁵. Розгляд Декартом цієї здатності як природної властивості людського інтелекту, проголошення ним рівності інтелектуальних можливостей всіх людей відповідали ідеалам тогочасної буржуазії.

Новоєвропейські мислителі звертаються до здорового глузду не тільки як до засобу боротьби проти схоластики й теології, а й для пояснення соціальних явищ. Прикладом можуть слугувати ідеї Д. Віко — творця теорії історичного круговороту. Він розглядає здоровий глузд як деяке регулююче начало, як один з чинників розвитку цивілізації і водночас — приписує йому неземну, божественну природу. «Здоровий глузд Роду Людського,— писав він,— є Критерій, прищеплений націям Провидінням Божим для визначення Вірогідного й природного Права Народів»⁶. Мислитель також вважав, що здоровий глузд через відношення до необхідності або користі засвідчує й визначає волю і що на ньому ґрунтується совість усіх націй. Це, на думку Віко,— «судження без будь-якої рефлексії, відчуване спільно всім станом, усім народом, усією нацією або ж усім Родом Людським»⁷.

До поняття «здоровий глузд» часто вдавались у XVII—XVIII ст. представники англійської й шотландської ідеалістичної філософії. Так, проти тлумачення здорового глузду як спільно відчуваного, загального регулятивного начала виступав англійський філософ А. Е. Шефтсбері. Він переконливо показав, що найрізноманітніші думки, висловлювані в супереччі і з великою готовністю підтримувані різними дискусуючими сторонами, апелюють до одного й того самого здорового глузду з твердою впевненістю, що він доведе їхню перевагу. Тому, висновує Шефтсбері, немає здорового глузду, спільного для всього людства або ж для значної частини останнього, «бо те, що відповідає глузду однієї частини людства, суперечить почуттю й глузду іншої». Більше того, «те, що сьогодні є здоровим глуздом, завтра стане йому (більшості людства.— В. Ш.) противне»⁸. Ці висловлювання цілком певно виражають точку зору англійського мислителя: здоровий глузд не є чимось незмінним, якомусь вродженому людському здатності чи результатом божественного провидіння. Немає спільного для всього людства здорового глузду, істини останнього мінливі й відносні.

З різкою критикою житейського здорового глузду виступив англійський єпископ Дж. Берклі. Прагнучи «спростувати» матеріалізм і атеїзм, він піддав суб'єктивно-ідеалістичній критиці наївно-реалістичні уявлення здорового глузду. При цьому Берклі, прагнучи завуалювати, приховати суб'єктивно-ідеалістичний характер своєї філософії, намагався зобразити її не тільки вільною від соліцистських недоречностей, але й прийнятною для здорового глузду. Він силкувався узгодити з ним свої філософські міркування, щоб з допомогою такого прийому надати їм видимості реалістичності. Більше того, свої міркування Берклі намагався видати за істинний здоровий глузд, твердячи, нібито кожна людина зі здоровим розумом поставить під сумнів «силу аргументів, хоч би якими вони були, у підтверженні існування тіл поза духом»⁹.

В. І. Ленін, розкриваючи неспроможність таких спроб філософів-ідеалістів узгодити свої положення із свідченнями здорового глузду, підкреслював: «Наївний реалізм» усякої здорової людини, яка не побувала в божевільні або в науці у філософів-ідеалістів, полягає в тому, що речі, середовище, світ існують *незалежно* від нашого відчуття, від нашої свідомості, від нашого Я і від людини взагалі»¹⁰.

Берклі, безперечно, усвідомлював тісний, нерозривний зв'язок філософського матеріалізму з наївно-реалістичними поглядами народних мас, поглядами, що фор-

⁵ Декарт Р. Рассуждения о методе.— Избр. произведения. М., 1950, с. 260.

⁶ Віко Д. Основанне новой науки об общей природе наций.— Л., 1940, с. 76.

⁷ Там же.

⁸ Шефтсбері А. Э. Эстетические опыты.— М., 1975, с. 287.

⁹ Беркли Д. Трактат о принципах человеческого знания.— Соч. М., 1978, с. 180.

¹⁰ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 59.

муються на основі повсякденного життєвого досвіду. Тому він, обстоюючи суб'єктивно-ідеалістичну точку зору, вперто твердив, нібито всі без винятку труднощі, що виникають у процесі пізнання, є результатом хибних основоположень буденного здорового глузду. В міркуваннях Берклі явно простежується ідеалістична недооцінка повсякденного життєвого досвіду, прагнення протиставити філософське і буденне мислення як абсолютні протилежності. Крім того, виявивши нездатність повсякденного здорового глузду логічно збагнути і по-філософському осмислити абстрактно-загальні математичні положення, а також поняття моралі, він робить неправомірний висновок про неспроможність і помилковість матеріалізму як світогляду взагалі.

Однак само життя, повсякденна практична діяльність людей спростовують цей ідеалістичний висновок. Народні маси, по-філософському не осмислюючи своїх переконань, у повсякденному житті міркують стихійно-матеріалістично, реалістично. Їхній наївно-реалістичний світогляд формується не випадково, а на основі засвоєння і осмислення тих реалістичних сторін буття, без адекватного усвідомлення яких людина просто не змогла б вижити як в минулому, так і в сучасному. Отже, повсякденна свідомість і пов'язаний з нею здоровий глузд містять у собі реалістичні уявлення, на які й спирається філософський матеріалізм. Тому філософська неосмисленість переконань буденної свідомості не може бути підставою для ідеалістичних висновків про неспроможність і хибність матеріалізму як такого.

Водночас маємо відзначити й те, що, незважаючи на його ідеалізм, затяту упередженість щодо матеріалізму і нетерпимість до атеїзму, Берклі вдалося підмітити справжні вади здорового глузду. До їх числа, безперечно, належать фіксація здоровим глуздом лише зовнішніх сторін складних явищ, елементи самозаспокоєності, самозадоволеності, відсутність критичної рефлексії, безпорадність у розумінні загальних питань та ін.

На відміну від Берклі, інший представник англійського ідеалізму XVIII ст. Д. Юм виступив з різкою критикою релігії. З позицій скептицизму він висміював релігійну віру в божественні чудеса, розкривав зв'язок релігії з неосвіченістю і мракобіссям. У своїх філософських трактатах і есе Юм позитивно оцінював здоровий глузд, вбачав у ньому один із засобів критики релігії, уникнення багатьох помилок. І якщо останні все-таки трапляються, вважав він, то здоровий глузд дає можливість знову повернутися на правильний шлях і відмежуватись від небезпечних заблуджень.

На думку Юма, простого здорового глузду і повсякденної мудрості цілком досить як для досягнення більшості життєвих цілей¹¹, так і для підтвердження багатьох філософських висновків. Але богословські міркування, підкреслював філософ, цілком позбавлені здорового глузду і виходять за межі досвіду, тому в богословських диспутах перевага надається тим положенням, які найбільше суперечать здоровому глуздові. Разом з тим Юм справедливо відзначав, що можливості здорового глузду обмежені, він зовсім безпорадний перед упередженнями, які спотворюють добрий смак і почуття прекрасного, перед тупим марновірством. Над усім цим може піднятися лише «здорова філософія».

У XVIII ст. в Шотландії виникає філософія «здорового глузду». Її засновником став Томас Рід. У своїх творах він виступав проти сенсуалізму Дж. Локка, піддавав критиці його вчення про ідеї-відчуття й ідеї-рефлексії. Намагаючись подолати споглядальність локківського матеріалізму, «Рід твердив, що визнання реальності зовнішнього світу не може ґрунтуватись на свідченнях органів чуттів, бо ці свідчення мають цінність лише остільки, оскільки їм вірять»¹². Тому шотландський мислитель вважає здатність вірити первинною, такою, що передає чуттєвим сприйняттям, і проголошував її основою визнання існування як зовнішнього світу, так і бога. Цю здатність Рід називає здоровим глуздом, гадаючи, що останній є водночас і результатом божественного натхнення («даром божим») і частиною людської природи. За допомогою звернення до здорового глузду він прагнув «подолати розрив між чуттям і мисленням», синтезувати емпіричну й раціоналістичну методологію — індуктивізм і дедуктивізм»¹³. Розв'язуючи це завдання, філософ наділяє здоровий глузд двома значеннями, вважаючи-

¹¹ Юм Д. Эссе.— Соч.: В 2-х т. М., 1966, т. 2, с. 806.

¹² Ойзерман Т. И. Философия и обыденное сознание, с. 125.

¹³ Абрамов М. А. О шотландской философии XVIII в.— Филос. науки, 1981, № 1, с. 101.

його, по-перше, особливою властивістю, що трапляється рідко, не приймати ту чи іншу доктрину доти, поки вона не дістане індуктивного обґрунтування; по-друге,— сукупністю мінливих, невидних принципів або суджень, вірогідність яких має лише інтуїтивний характер.

Принципи здорового глузду, за Рідом, вкладаються в людину богом, а їх дія не залежить від міркування. Навпаки, всяке міркування передбачає їх як свою основу. Тому захист мислителем принципів здорового глузду був водночас і захистом релігії, а відмова від релігійної віри розглядалась ним як відмова від визнання реальності зовнішнього світу.

Поряд з англо-шотландськими філософами-ідеалістами з'ясувати сутність здорового глузду намагались і представники класичної німецької філософії, зокрема Кант і Гегель. Так, Кант вбачав у здоровому глузді одну з характеристик пізнавальних здатностей людини. «Щоб скласти судження про людей за їх пізнавальною здатністю (за розумом загалом),— підкреслював він,— їх поділяють на таких, за якими слід визнати *здоровий глузд* (*sensus communis*)— а це, звичайно, не *абиякий* глузд (*sensus vulgaris*) і на людей *науки*»¹⁴. Першим відомо, коли і які конкретно застосовувати правила і вони знають правила самі по собі ще до їх застосування. Розум, потрібний для пізнавальної здатності людей першого виду, відзначав Кант, називають *здоровим* людським глуздом (*bon sens*), а другого — *світлою головою* (*ingenium perspicax*). Здорового людського глузду, на думку німецького філософа, цілком достатньо для розв'язання питань на основі загальних і природжених правил розсудку. У таких випадках, писав він, найкраще з самого початку покластися на здоровий глузд, «на рішення прихованих в тайниках душі визначальних основ судження»¹⁵. Менш надійно шукати науки в принципі, а потім приймати рішення згідно з ними. Сукупність цих глибинних підстав судження здорового глузду Кант називав логічним *тактом* і вважав, що під його впливом міркування уявляє предмет з різних сторін і робить правильний висновок, хоча самі акти міркування, відбуваючись в потаємних глибинах душі, не усвідомлюються суб'єктом.

Кант не розглядав власну природу здорового глузду, фіксуючи лише деякі його характерні риси й водночас показуючи неспроможність і помилковість усталених, традиційних уявлень про нього. Філософ, зокрема, справедливо відзначав, що здоровий глузд звичайно розглядають лише як практичну пізнавальну здатність і вважають, що він не тільки може обійтися без культури, а навпаки, вона, мовляв, навіть шкодить йому, якщо він займається нею недостатньо. Здоровий глузд, на думку Канта, паує в сфері життєвого досвіду, де «може довести свої переваги тільки стосовно предмета досвіду: він не тільки *завдяки* досвіду збільшує пізнання, але й розширює сам досвід, однак не в спекулятивному, а тільки в емпірично-практичному відношенні»¹⁶. Та можливості здорового глузду, писав Кант, часто надмірно звеличують, а інколи його вислови навіть вважають більш правильними, ніж все те, що може дати наука. Фактично таке перебільшення призводить не тільки до недооцінки науки, а й до протиставлення здорового глузду останній.

Загалом же Кант розглядав здоровий глузд як нижчу, порівняно з наукою і зособами здобуття наукового знання, емпірично-практичну здатність пізнання, яка охоплює лише сферу життєвого досвіду і нерідко схильна до перебільшення своїх можливостей.

Поняття «здоровий глузд» вживає в багатьох працях Гегель, причому найчастіше розглядає його як одну із сторін буденної свідомості. Зневажливе ставлення німецького мислителя до духовної діяльності народних мас дістало відбиток і в його упереджено-однобічному аналізі буденної свідомості. Гегель характеризує буденну свідомість лише з негативного боку, як джерело невизначеності, двозначності, ілюзій і заблуджень, а також штучно принижує її пізнавальну роль і практичну значущість. Він неправомірно протиставляє буденну свідомість, у тім числі й сферу здорового глузду, теоретичній формі осягнення дійсності, насамперед філософії, змальовуючи справу так, нібито ці рівні усвідомлення світу абсолютно чужі один одному. У філософії,

¹⁴ Кант И. Антропология с прагматической точки зрения.— Соч.: В 6-ти т. М., 1966, т. 6, с. 370.

¹⁵ Там же, с. 371.

¹⁶ Там же.

пише Гегель, «зустрічаються зовсім інші визначення, ніж визначення буденної свідомості й так званого здорового людського розсудку»¹⁷.

Звичайно, філософські визначення мають більш високий рівень узагальнення, ніж визначення повсякденної свідомості, глибше сягають сутності речей, але звідси зовсім не випливає, що вони цілковито протилежні судженням здорового глузду і не мають нічого спільного з останніми. Таке протиставлення неправомірне хоч би тому, що в історичному генезисі і філософія, і наука виростають на основі розвитку реальних потреб практичного життя, у тім числі надбудовуються й над реалістичними елементами буденної свідомості. Однак, на думку Гегеля, «вона (філософія.— В. Ш.) тому й філософія, що прямо протилежна розсудку, а тим більше здоровому людському глуздові»¹⁸. «Відносно здорового глузду світ філософії в собі й для себе є оберненим»¹⁹. За Гегелем виходить, що судження здорового глузду взагалі не мають місця в теоретичній сфері, бо вони, нібито, нічого не дають для вироблення глибокого філософського погляду на світ.

У зв'язку з цим варто відзначити, що судження здорового глузду «менш здорові» порівняно зовсім не з усякою філософією. Наприклад, зіставлені зі спекулятивним ідеалізмом, вони більш «здорові», оскільки їх реалістичний зміст виникає і змінюється на ґрунті нерозривного зв'язку з суспільною практикою, тоді як ідеалістичні конструкції в кінцевому підсумку спираються на містифіковані уявлення про дійсність і за своєю суттю тотожні релігійним фантазіям.

Гегель, усвідомлюючи тісний зв'язок матеріалізму з сильними сторонами здорового глузду, піддає грубим нападкам філософію Епікура. З цього приводу В. І. Ленін робить характерне зауваження: «Незгода з «здоровим розумом» є гнила примха ідеаліста»²⁰. Із зневажливими оцінками здорового глузду Гегель виступає й при розгляді філософії інших мислителів, визначаючи його як поверхове й беззмістовне «загальне місце», яке завжди трапляється там, де тільки-но розпочинається мислення.

У наведених міркуваннях Гегеля здоровому глуздові відмовлено у праві на існування у філософії. З цим, звичайно, не можна погодитись. Справді, здоровий глузд багато що схоплює поверхово і може містити у собі передсуди, ілюзії, марновірства. Але ж він своїми реалістичними моментами сприяє розвитку науки, кількісному прирощенню знання. Він часто визначає вибір ученим того чи іншого напрямку дослідження, орієнтує людей в їхньому повсякденному житті незалежно від того, вчені вони чи ні. Крім того, здоровий глузд — хай поступово, але все ж розвивається, у його змісті з'являються нові елементи, які запозичуються як з науки, так і з повсякденної життєвої практики. Тому в ньому, на наш погляд, доцільно розрізняти певні рівні залежно від його насиченості надбаннями культури і міри включеності в суспільну практику і соціальні відносини.

Та й сам Гегель подеколи визнавав, що основоположення здорового глузду залежать від рівня духовного розвитку людини. Вони «можуть бути хорошими і підноситись, якщо почуття, споглядання, серце людини, її розсудок морально і розумово розвинуті, бо тоді в людині можуть панувати кращі, прекрасніші почуття і схильності і в цих основоположеннях може дістати собі вираження більш загальний зміст»²¹. Але, продовжує Гегель, коли змістом і принципами роблять те, що вкладене в серце природної людини, тоді доведеться визнати, що здоровим глуздом наділені й ті індуси, які поклоняються корові, або вбивають новонароджених чи чинять інші жорстокості. Тому Гегель, прагнучи відмежуватись від такого розуміння здорового глузду, підкреслював: «Але коли ми говоримо про здоровий людський глузд, про природне почуття, то ми завжди маємо на думці розвинутий дух»²².

І все ж загалом, попри всі ці та інші влучні зауваження, Гегель вбачав у здоровому глузді тільки недоліки: поверховість сприйняття явищ, категоричність суджень, схильність до абсолютизацій, метафізичність і т. ін.

¹⁷ Гегель Г. В. Ф. Наука логіки : В 3-х т. М., 1970, т. 1, с. 142.

¹⁸ Гегель Г. В. Ф. О сущности философской критики.— Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : В 2-х т. М., 1972, т. 1, с. 279.

¹⁹ Там же, с. 280.

²⁰ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії». — Повне зібр. творів, т. 29, с. 245.

²¹ Гегель Г. В. Ф. Лекції по історії філософії.— Соч. М.; Л., 1935, т. 11, кн. 3, с. 368.

²² Там же, с. 369.

На відміну від ідеалізму, вершину класичних зразків якого становить філософія Гегеля, домарксівські матеріалісти приділяли увагу саме пайвно-реалістичним установам, що складають основу здорового глузду, використовували їх у боротьбі проти релігії. Найбільший інтерес до цього питання виявляли французькі матеріалісти XVIII ст.—Ж. О. Ламетрі, К. А. Гельвецій, П. А. Гольбах. У своїх творах вони не тільки часто апелювали до положень здорового глузду, але й прагнули розкрити його сутність та можливості.

Ламетрі розглядав здоровий глузд як холодне почуття, яке рідко трапляється і яке «затмарюється і немовби розчиняється в теплоті живих і буйних рухів, рухів фантазуючої частини мозку»²³. Визначаючи природу здорового глузду, філософ фіксував насамперед його певну нерухомість, закостенілість, а також вплив на нього мислення, фантазії тощо. Однак, на думку Ламетрі, здоровий глузд має й сильні сторони, його істини загальнодоступні, очевидні й переконливі, що дозволяє боротися зі всілякою релігійною нісенітницею. Релігійні катехізиси, писав він, «цілковито позбавлені здорового глузду»²⁴ і мають на меті усунути залишки його у віруючих. Мислитель заперечував несумісність цього тверезого почуття з теоретичним мисленням, вважаючи, що достатньо краплини здорового глузду, щоб діяти науково-теоретичних висновків. «Безперечно,— підкреслював він,— можна пишатися тим, що здоровий глузд і істина на нашому боці»²⁵.

Аналогічні у ряді моментів погляди на природу здорового глузду висловлював і Гельвецій, міркуючи про його сильні й слабкі сторони. «У повсякденному плінні життя і в тих речах, для яких достатньо байдужого споглядання, щоб добре їх розгледіти,— писав він,— людина твердого розуму не помилується. Але якщо йдеться про питання дещо складніші, для розгляду яких потрібні певне зусилля і напруження уваги, то тут людина зі здоровим глуздом є сліпцем»²⁶. Як бачимо, Гельвецій, слухно відзначаючи прийнятність реалістичних тверджень здорового глузду в галузі звичайної життєвої практики і їх обмеженість в питаннях «дещо складніших», водночас несправедливо вважав здоровий глузд плодом байдужого споглядання, несумісним з більш досконалими формами духовного опанування дійсності. «Здоровий глузд,— висноує він,— не передбачає ніякої винахідливості і, отже, ніякого розуму»²⁷. Звідси випливало, що розум розпочинається там, де закінчується здоровий глузд.

Проте немає й не може бути прірви між здоровим глуздом та іншими пізнавальними здатностями людини, адже розумова діяльність включає в себе і в своїх вищих формах «знає» емпірично-реалістичні моменти здорового глузду. Тому протиставлення Гельвецієм здорового глузду й розуму є метафізичним, становить поступку тим ідеалістичним поглядом, які зводять нездоланну перепону між повсякденною і теоретичною свідомістю, здоровим глуздом і наукою.

Набагато чіткіше визначення здорового глузду і його можливостей дав Гольбах. Він характеризує його як такий спосіб мислительної діяльності, що «найпростішим шляхом веде до пізнання найпростіших істин, дає можливість спростувати найбільш кричущі недоречності і виявити явні суперечності»²⁸. Французький філософ-матеріаліст добре усвідомлював не тільки сильні сторони здорового глузду, але й його обмежені можливості. Здатний легко спростовувати все те, що явно суперечить життєвому досвідові людей,— передусім непорозуміння, недоречності й абсурдності релігійного світогляду,— здоровий глузд, однак, цілком безпорадний в критиці менш очевидних, глибинних та істотних основ релігії, витонченої софістики богословів. Розкриваючи специфіку богословського зображення дійсності, Гольбах слухно відзначав: «У цьому духовному царстві все світле і ясне стає темним і непевним, все очевидне — оманливим або хибним; закони розуму виявляються неправильними, а закони здорового глузду перетворюються в безумство»²⁹.

Концепції здорового глузду, обстоювані французькими матеріалістами, відповідали потребам розвитку науки кінця XVIII—початку XIX ст., коли активізується

²³ Ламетри Ж. О. Трактат о душе.— Соч. М., 1980, с. 97.

²⁴ Ламетри Ж. О. Опыт о свободе высказывания мнений.— Там же, с. 326.

²⁵ Там же, с. 308.

²⁶ Гельвецій К. А. Об уме.— Соч. : В 2-х т. М., 1973, т. 1, с. 558.

²⁷ Там же.

²⁸ Гольбах П. А. Письма к Евгению. Здравый смысл.— М., 1956, с. 245.

²⁹ Там же, с. 253.

процес остаточного звільнення наукового знання від теологічної оболонки та банальних теологічних уявлень, згідно з якими, за іронічним визначенням Ф. Енгельса, вся природа була лише підтвердженням «мудрості творця». Вчені дедалі частіше аргументували свої висновки, спираючись на емпіричні спостереження, а не на мудрість неіснуючого бога-творця. Наука невблаганно робила свої корективи в світоглядних уявленнях людей, в різноманітних галузях знання. Вона, зокрема, внісла остаточний вирок «теорії катастроф» Кюв'є. «Лайель,— відзначав з цього приводу Ф. Енгельс,— вніс здоровий розум в геологію, замінивши раптові, викликані примхою творця, революції поступово дією повільного перетворення Землі»³⁰. Здоровий глузд набуває широкого визнання як своєрідна методологія, яка вимагала від природодослідників у вивченні дійсності спиратись лише на очевидні, переконливі, емпірично перевірювані положення, а не на містичні сили і причини.

Однак покладання надії на самі лише безпосередні емпіричні спостереження, як усяке перебільшення, таїло в собі абсурдність. Використання здорового глузду як методології дослідження призводило до обмеження сфери науки лише тими об'єктами, котрі доступні безпосередньому спогляданню, а все, що виходить за межі звичних уявлень, проголошувалось зайвим розумуванням. Цю типово обивательську точку зору, далеку від справді наукового розуміння, К. Маркс називав «грубіанським» здоровим людським глуздом, який галасливо звинувачує своїх противників в «сліпоті», «дурості» або «безчесності». «Це гучне виверження огуди, що є джерелом самозадоволення, одночасно служить тією риторичною кашоподібною підливою, в якій плаває пара жалюгідних, скудних істин»³¹. Псевдоочевидність і примітивний емпіризм, якими живиться здоровий глузд, дають йому можливість схопити на рівні видимості лише зовнішні сторони та характеристики явищ, глибоко не проникаючи в їхню сутність. Обмеженість здорового глузду виявляється особливо наочно, коли з його допомогою вносять судження про суспільні явища. З цього приводу Маркс різко зауважував: «Грубіанський» здоровий людський розум перетворює класову відмінність у «відмінність у величчій гаманця» і класову суперечність у «чвари між ремеслами»³².

Повсякденний досвід, що перебуває в основі здорового глузду, знає малопомітних змін, внаслідок чого часто породжує в свідомості ілюзії незмінності дійсності і уявлень про неї, а також призводить до абсолютизації наявних знань і усталених норм мислення. Маркс, характеризуючи закостеніле, нерухоме, метафізичне сприйняття дійсності здоровим глуздом, підкреслював: «Весь *грубіанський характер* здорового людського розуму, який черпає з «гущі життя» і не калічить своїх *природних* нахлильниками філософськими або іншими науковими заняттями, виявляється в тому, що там, де йому вдається помітити *відмінність*, він не бачить *єдності*, а там, де він бачить *єдність*, він не помічає *відмінності*. Коли він встановлює *розрізняючі визначення*, вони відразу ж кам'яніють у нього під руками, і він вбачає найшкідливішу софістику в прагненні викресати полум'я з цих закостенілих понять, стикаючи їх одне з одним»³³.

Водночас Маркс відзначав і сильні сторони здорового глузду. Останній виступає антиподом явних містичних поглядів і відірваних від життя конструкцій ідеалізму. На цей аспект Маркс звертає особливу увагу, піддаючи критиці погляди Прудона. «Нема нічого легшого,— писав Маркс,— як вигадувати містичні причини, тобто фрази, в тих випадках, коли бракує здорового розуму»³⁴.

Здоровий глузд, обмежений емпіричним рівнем свідомості, за своїм способом бачення навколишньої дійсності може бути визначений як тверезий розсудок. Він охоплює «безпосередньо дане» в досвіді, абсолютизує зафіксовані факти, стежить за тим, щоб ніщо не порушувало звичний порядок речей і людських відносин. Тому здоровий глузд, як відзначав Енгельс, ніяк не може погодитись з тим, що в диференціальному численні криве й рівне прирівнюється одне до одного, вбачаючи між ними тільки відмінність. Але завдяки цьому ототожненню математика досягла таких успіхів, яких ніколи не досягнути здоровому глуздові, для якого тотожність прямого і кривого є безглуздом. Розкриваючи теоретичну безпорадність розсудкової діяльності здорового глузду, Енгельс підкреслював, що цей «дуже поважний супутник в чотирьох»

³⁰ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори т. 20, с. 331.

³¹ Маркс К. Моралізуюча критика і критиуюча мораль.— Там же, т. 4, с. 290.

³² Там же с. 299.

³³ Там же с. 289.

³⁴ Маркс К. Лист П. В. Анненкову, 28 груд. 1846 р.— Там же, т. 27, с. 387.

стінах свого домашнього вжитку, переживає найдивовижніші пригоди, як тільки... зважиться вийти на широкий простір дослідження»³⁵. Основоположники марксизму, розкриваючи хибність метафізичного способу мислення порівняно з матеріалістичною діалектикою, виставили в усій її непоказності метафізичну однобічність суджень здорового глузду, яка тоді панувала в мисленні більшості вчених.

На початку ХХ ст. в боротьбі діалектичного матеріалізму проти позитивістської філософії емпірокритицизму на передній план висувуються питання про стихійно-матеріалістичний, «наївно-реалістичний» зміст здорового глузду. Прибічники емпірокритицизму, посилюючись на «наївний реалізм» переконань людства, намагались приховати суб'єктивно-ідеалістичну сутність своїх філософських поглядів. Основоположник цієї філософії Р. Авенаріус навіть твердив, нібито його вчення про нерозривну координацію суб'єкта і об'єкта є теоретичним виправданням звичайного людського погляду на життя.

В. І. Ленін показав абсурдність таких тверджень, розкрив їх суб'єктивно-ідеалістичне філософське підґрунтя. Висновок його нищівний: «Посилання на «наївний реалізм», що його нібито захищає подібна філософія, є *софізм* найдешевшого сорту»³⁶. «Наївний реалізм», відзначав Ленін, становить собою стихійну, неусвідомлено-матеріалістичну точку зору, яку поділяє все людство, приймаючи існування зовнішнього світу незалежно від свідомості. Наші відчуття, уявлення, свідомість загалом є лише образами зовнішнього світу. Стихійно-матеріалістичні переконання, що становлять суть «наївного реалізму», формуються у свідомості людей на основі їх повсякденного досвіду і підтверджують істинність матеріалістичного розв'язання основного питання філософії. Тому «наївний реалізм», будучи однією з фундаментальних характеристик здорового глузду, виступає опорою філософського матеріалізму. Більше того, «наївне» переконання людства,— підкреслює Ленін,— *свідомо* кладеться матеріалізмом в основу його теорії пізнання»³⁷.

Захист матеріалістичної суті «наївного реалізму» поєднується у В. І. Леніна з рішучою критикою вульгарного здорового глузду, властивого, зокрема, ідеології народництва. Такі пізнавальні, з дозволу сказати, установки, підкреслював він, прирікають бачити лише зовнішні, позірні-«самоочевидні» сторони процесів і явищ, фіксувати і догматизувати їх поверхову схожість або ж відмінність. Народники, схоплюючи поверхові вияви різноманітних кредитів, податків, форм землеробства та ін., були нездатні розгледіти за ними глибокі корені капіталістичних виробничих відносин в Росії і тому втішалися дитячими ілюзіями, що російські буржуа — не більш ніж «пройдисвітні». Природно, що за такого підходу до аналізу особливостей суспільного розвитку пореформеної Росії було «абсолютно незрозуміло, при чому тут класова боротьба, коли вся справа тільки в усуненні «пройдисвітів»³⁸. Теоретичну безпорадність і неспроможність позиції вульгарного здорового глузду Ленін розкрив також в ході критики ідей «богобудівництва» і «богошукацтва», концепції тотожності суспільного буття і суспільної свідомості, поглядів В. М. Шулятикова та в розгляді багатьох інших питань.

Поняття здорового глузду стало предметом гострих ідейних сутичок та концептуальних суперечок в буржуазній філософії ХХ ст. Проти здорового глузду з його «наївним реалізмом» і тісними зв'язками з практикою повсякденного життя активно виступали екзистенціалісти, прибічники інших шкіл філософського ідеалізму. Так, представник французького релігійного екзистенціалізму Г. Марсель таврував здоровий глузд як безлике породження буденщини, а людей, які поділяють його істини, уподібнював до ідолів на фронтах муніципальних будинків.

Однак в сучасній буржуазній філософії ми стикаємось і з докорінно протилежними оцінками здорового глузду. Зокрема, засновник філософії англійського реалізму Дж. Е. Мур у своїй критиці ідеалізму спирався на свідчення здорового глузду, вважаючи, що останній є основою пізнання просторово-часових матеріальних об'єктів. Щоправда, це не завадило філософові проголосити, нібито здоровий глузд сумісний

³⁵ *Енгельс Ф.* Анти-Дюрінг.— Там же, т. 20, с. 21—22.

³⁶ *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпірокритицизм, с. 59.

³⁷ Там же, с. 60.

³⁸ *Ленін В. І.* Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Повне збір. творів, т. 1, с. 339—340.

з визнанням існування бога та загробного життя. Водночас інший представник англійського реалізму Ч. Д. Броуд, навпаки, твердив, що не існує «жодного, навіть незначного шансу реабілітації здорового глузду» і що цьому способі мислення лишається тільки одне — накласти на себе руки³⁹.

Аналогічні позиції стосовно здорового глузду обстоював професор Гарвардського університету П. У. Бріджмен, заперечуючи будь-яку пізнавальну цінність цієї суб'єктивної здатності. Остаточній дискредитації здорового глузду, на думку Бріджмена, сприяли новітні досягнення фізики. Поняття речі (матеріального об'єкта) з властивою їй стабільністю і одиничністю, відзначав він, нині втратило своє значення, а просторово-часові процеси і структурні взаємозв'язки речовини, які вивчаються сучасною фізикою макро- і мега-світу, не можуть бути чуттєво уявлені.

Проте деякі із західних колег Бріджмена не поділяють такого упередженого, однобічно-ідеалістичного підходу до повсякденного досвіду і здорового глузду. Так, видатний англійський фізик Г. Бонді слушно відзначає: «Теорія відносності, яка здавалась такою таємничою, насправді, природно і зрозуміло впливає з наших звичних уявлень, будучи їх продовженням в галузі великих швидкостей»⁴⁰. Бонді розглядає здоровий глузд як концентрат життєвого досвіду, набутого людиною в молоді роки. Розкриваючи пізнавальне значення цієї мислительної здатності, англійський вчений досить різнобічно охоплює її природу. У нас, пише він, не може виникнути ніяких здорових уявлень про речі і явища, які не зустрічаються нам у повсякденному житті, наприклад, поведінку газу при температурі в мільйон градусів. «Водночас, — продовжує Бонді, — здоровий глузд слугує відмінним дороговказом серед тих явищ, на яких він ґрунтується, тобто явищ повсякденного життя»⁴¹.

На основі вивчення історичних традицій трактування філософами, вченими-природодослідниками та богословами феномена здорового глузду можна зробити висновок, що він, будучи важливим елементом практичного і духовного життя, світоглядних переконань і ціннісних орієнтацій людини, виступав і нині виступає об'єктом гострої боротьби матеріалізму і ідеалізму, є ареною непримиренної конфронтації науки і релігії. В процесі історичного розвитку за ним міцно закріпилось значення однієї з основних складових повсякденного життєвого досвіду, яка забезпечує стихійно-матеріалістичне («наївно-реалістичне») усвідомлення людиною навколишньої дійсності. Здоровий глузд включає в себе як реалістичні емпіричні знання, які правильно відображають навколишній світ, так і передсуди, ілюзії, заблудження, різноманітні упередження, пережитки минулого тощо. Під впливом розвитку науки і суспільної практики відбувається неухильне збагачення реалістичних елементів здорового глузду, його звільнення від догматичності, стереотипності і некритичності, ненаукових і архаїчних уявлень.

* * *

В историко-философской традиции многие мыслители обращали пристальное внимание на «здравый смысл» — специфический феномен обычного сознания. Интерес к этому понятию вытекал из их мировоззренческих установок, а также задач, которые они решали. Причем в здравомыслии искали поддержку сторонники как материализма, так и идеализма, что и было основной причиной неоднозначного, порой противоречивого отношения к нему. Только марксизм смог дать глубокий и разносторонний анализ этого феномена.

* * *

In the philosophical-historical tradition many thinkers payed a great attention to the «common sense», a specific phenomenon of the common consciousness. The interest to such notion had its beginning in their world outlook aims and the tasks they solved. Both the materialists and the idealists searched for a support in the «common sense». This was the main reason of the complicated and even contradictory attitude to it. Only Marxist point of view could give a deep and all-round analysis of this phenomenon.

³⁹ Broud Ch. The Mind and Its Place in Nature.— London; New York, 1929, p. 185.

⁴⁰ Бонди Г. Относительность и здравый смысл.— М., 1967, с. 164.

⁴¹ Там же, с. 65.

САМОДІЯЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР

(З досвіду роботи)

В 1969 році на базі кафедри наукового комунізму Горьківського інженерно-будівельного інституту ім. В. П. Чкалова було створено самодіяльний науковий центр, який функціонує як Філософський клуб. В його складі — близько 50 чоловік: студенти й аспіранти різних факультетів, викладачі, інженери, соціологи, психологи, архітектори, дизайнери, математики, вчителі, лікарі, партійні й комсомольські працівники, економісти і статистики, філософи, естетики, музикознавці та ін. Така багато-профільність дає можливість комплексного аналізу тих питань, які обговорюються членами клубу. Протягом 15 років клуб працює регулярно: щотижневі засідання — з 16 до 21 години, щорічні міжзональні симпозіуми (27—30 травня кожного року).

Члени Філософського клубу репрезентують різні види професійної діяльності, успішно і плідно поєднуючи їх з науковою роботою та дослідницькою самодіяльністю. Членами клубу організовано 13 міжзональних симпозіумів, видано вісім колективних і сім індивідуальних монографій, понад 200 статей, 35 методичних розробок, захищено дві докторські та сім кандидатських дисертацій, здійснено 19 запроваджень у практику. Робота клубу неодноразово заслуховувалася і діставала позитивну оцінку на засіданні Президії Всесоюзного товариства «Знання» (1976), Республіканської ради народних університетів (1981), на виїзному засіданні Президії Філософського товариства СРСР (1983) та ін.

Ефективність роботи клубу багато в чому визначається тим, що його засідання будуються за методом «генерації ідей сукупним інтелектом», коли будь-яка проблема осмислюється і розв'язується колективними зусиллями різних спеціалістів, які використовують єдину діалектико-матеріалістичну методологію і сукупну інформацію багатьох наук.

Спинимося на такому важливому моменті діяльності членів клубу, як організація і проведення симпозіумів. Їх тематика розкриває інтереси і спрямованість роботи клубу.

Два перших симпозіуми (1972 і 1974 рр.) присвячені аналізу законів естетики. У ході їх роботи підбито підсумки, скоординовано діяльність щодо аналізу законів (закон «модифікації естетичного», закон «моноканальності естетичної інформації», закон «нейтральності естетичного стосовно конкретних властивостей свого носія», закон «естетичної умовності», закон «канонізації естетичних прийомів» та ін.), показав

но їх реальний вплив на творчість митців, художніх критиків і теоретиків. Результати цих досліджень дістали відображення у збірниках «Закони естетики» (Горький, 1972), «Теоретичні проблеми марксистсько-ленінської естетики» (М., 1975); у монографіях і докторських дисертаціях Г. М. Созонтова «Історико-генетичні закономірності мистецтва» (Горький, 1975), керівника клубу ГІБІ Л. О. Зеленова «Структура естетичної діяльності» (1972 р.) і його ж навчальному посібнику «Курс лекцій з основ естетики» (Горький, 1974), а також у колективній монографії Л. О. Зеленова і Г. І. Куликова «Методологічні проблеми естетики» (М., 1982).

Симпозіум 1975 року акцентував увагу на системі естетичного розвитку особи. Обговорено 40 доповідей і 30 виступів учених з 32 міст країни. Лейтмотивом більшості з них було обґрунтування естетичного розвитку особи як єдності естетичної освіти (формування системи знань), естетичного навчання (формування системи умінь) і естетичного виховання (формування системи установок). Учасники обґрунтували принципи побудови теорії і практики естетичного розвитку особи.

На основі поданих розробок створені комплексна програма нової навчальної дисципліни для середніх шкіл країни «Основні естетичної культури» (1200 год.), комплексні плани культурно-естетичної роботи комсомольських організацій Горьківської області (1975), цикли лекцій для «Народного університету дизайну» (1976), «Університету мистецтв для школярів» (1977), експериментальної студії для дошкільників «Нотка» (1978) та ін.

Симпозіум 1976 року обговорював проблеми всебічного розвитку особи (63 доповіді від 50 міст). Всебічний розвиток особи означає оволодіння нею низкою головних родів діяльності на основі всебічного розвитку відповідних потреб і здібностей. Таких родів діяльності, за концепцією Філософського клубу, вісім: економічна і екологічна, наукова і художня, педагогічна і управлінська, медична і фізкультурна. Всі інші діяльності (комунікативна, моральна, оцінна, творча, культурна, сімейно-побутова та ін.) є, на думку членів клубу, комплексними названих родів діяльності або їх окремими аспектами.

На основі даної концепції сформульовані практичні рекомендації у справі створення комплексних програм комуністичного виховання населення, планування його

соціального розвитку, побудови єдиної структури соціалістичних зобов'язань тощо. Запроваджені в практику такі розробки: «Комплексний план комуністичного розвитку молоді» і комплексний план роботи комсомольських організацій Горького із студентами вузів міста. «Комплексний план комуністичного розвитку студентів» здійснюється, зокрема, в Горьківському інженерно-будівельному інституті, ряд його положень використаний Горьківським міським КПРС під час розробки системи управління соціально-економічним розвитком міста.

Докладний аналіз кожного з восьми виділених напрямів розвитку особи і кожної з восьми сфер суспільства поданий у кандидатських дисертаціях членів клубу: «Фізична культура особи і суспільства» (Ю. О. Лебедев, 1984), «Економічна культура особи і суспільства» (М. М. Храменков, 1984), «Соціалізація особи і педагогічна діяльність суспільства» (Л. В. Філіппова, 1985); завершуються праці з питань виховання управлінської (Г. В. Груздев), художньої (О. Л. Краєва), медичної (Е. М. Закабуковська) та економічної культури (О. М. Пшич).

Симпозіум 1977 року схарактеризував проблеми теорії і практики дизайну (64 доповіді з 40 міст). Названа тема — особливий напрям повсякденної роботи клубу, зумовлений не тільки сильним «дизайнерським» прошарком у складі клубу, а й насамперед потребами промислового виробництва у створенні єдиної системи управління якістю продукції. Дизайн з його комплексним підходом до розробки промислової продукції може істотно допомогти розв'язанню проблеми якості. В цьому ми глибоко переконані. Дослідження в даній галузі насамперед орієнтовані на висвітлення принципів дизайну. Виходячи з аналізу його естетичної природи (а естетичне в клубі розуміється, згідно з ідеями К. Маркса, як відношення міри людини і міри предметів) сформульовано й обгрунтовано шість принципів дизайну: соціологічний, інженерний, ергономічний, економічний, екологічний і естетичний (інтегративний). Ці принципи лягли в основу вивчення критеріїв оцінки продукції, розробки учбових спекурсів, принципів роботи дизайнерів та ін.

Результати дослідження даної проблематики були подані на IX Міжнародному конгресі ІКСІД, в учбовому посібнику «Основи технічної естетики», у методологічній розробці «Принципи дизайну» (Горьківський інженерно-будівельний інститут, 1978), в навчальних програмах «Народного університету дизайну» (1979, 1981, 1983), у програмі професійної підготовки дизайнерів (зб. «Людина і предметний світ» Горький, 1980), в доповідних записках для ЦК КПРС і Мінвузу РРФСР. Практичне впровадження одержаних результатів уже здійснено на ряді промислових підприємств. Теоретичний бік проблеми досліджено в кандидатських дисертаціях О. П. Фролова (1972 р.), В. О. Щурова (1985 р.), М. О. Павлова (1985 р.), В. О. Дьяченка (1985), Ю. Б. Рубцова (1983) та ін.

Симпозіум 1978 р. розглянув проблему нормативності в етиці й естетичній (92 доповіді з 56 міст). Розкриті генезис і сутність, структура і типи нормативних явищ в естетичній і етичній галузях; принципи, правила, канони, стандарти, кодекси, алгоритми та ін. У доповідях і повідомленнях здійснено, зокрема, розмежування норм, нормативних основ, нормативних приписів, нормативних рекомендацій. Нормативні елементи подані як засоби управління людською діяльністю. Рух нормативних елементів розглянуто в системі «практика — наука — управління». Введено і обгрунтовано розмежування основних форм управління людською діяльністю: детермінація об'єктивними закономірностями; регламентація соціальними нормативами; мотивація внутрішніми установками суб'єкта. Результати досліджень описані в збірнику «Проблема нормативності в естетичній та етичній» (Горький, 1979).

Симпозіум 1979 року, проведений разом з Білоруським університетом, був присвячений проблемі «Міра людини — світ людини» (112 доповідей з 50 міст). У доповідях розкривався зміст відомого положення К. Маркса про те, що людина — це світ людини, її об'єктивоване, опредметнене буття. Міра людини розглянута як система її родових якостей. Розмежовані поняття сутності, специфіки, норми і міри людини. Показано, що універсальність міри людини визначає можливість і необхідність її всебічного розвитку.

Симпозіум 1980 року, поглиблюючи розуміння поняття «міра людини» зосередив увагу на темі «Типологія предметного світу» (70 доповідей з 42 міст). В центрі обговорення були проблема типологізації предметного світу людини, аналіз природних і штучних систем, що його утворюють. Члени клубу здійснили спробу побудови типології технічних систем за суб'єктивним, об'єктивним і функціональним критеріями (36 типів), що дали змогу комплексно дослідити різні форми проектно-конструкторської діяльності. Методологічний інтерес становить, зокрема, аналіз схожості й розрізнення трьох основних операцій упорядкування множин: «типологізація — класифікація — систематизація». Тези доповідей видані збірником «Людина і предметний світ» (Горький, 1980 р.)

Методологічні ідеї клубу з проблематики предметного світу дістали відображення і розвиток у кандидатських дисертаціях Т. В. Лебедевої «Система архітектурної діяльності» і С. В. Норенкова «Естетичний аналіз архітектурного твору». Практичну ефективність даного напрямку досліджень члени клубу вбачають у дальшому розвитку концептуальної основи вузівських курсів і спецкурсів, а також спецкурсів для ІПК і народних університетів («Теорія архітектури», «Теорія дизайну», «Основи композиції», «Основи художнього конструювання» та ін.).

Симпозіум 1981 року був присвячений темі «Розвиток комуністичних начал за соціалізму у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (80 доповідей із 47 міст). На ньому згідно із запропонованою клубом ти-

пологією основних сфер суспільного життя були проаналізовані комуністичні начала, «паростки комунізму» в економіці й управлінні, науці та мистецтві, медицині й фізкультурі, екології та педагогіці. Сформульовані критерії і сутнісні ознаки комуністичних начал у суспільному житті за умов соціалізму.

Основні положення, розглядувані на симпозіумі, розкриті у збірнику «НТР і розвиток комуністичних начал за соціалізму» (Горький, 1981), а також у поданих членами клубу рекомендаціях щодо формування «міста комуністичного побуту» для Ради директорів м. Тольятті. Система формування естетичної культури нині вже впроваджується в Тольятті (М. М. Александров, О. Золотарьов).

На симпозіумі 1982 року обговорювалися проблеми теорії методології діяльності (33 доповіді й 157 виступів із 42 міст). Зроблена спроба системної побудови на основі марксистсько-ленінської методології філософської теорії діяльності. У рамках розв'язання цього завдання розглянуті такі моменти: розуміння діяльності як закономірного розвитку основних типів взаємодії матеріальних систем; діяльність як єдність суб'єкта, об'єкта, засобів, умов, процесу, результату, системи й середовища; типологія видів діяльності; зв'язок діяльності з потребами, здібностями, відносинами, суспільними інститутами. Виданий збірник «Методологія і теорія діяльності» (Горький, 1982).

Симпозіум 1983 року присвячений проблемі соціальних відносин і соціальних інститутів (57 доповідей із 20 міст). Соціальні відносини характеризувалися учасниками як відносини зв'язку і відільності суб'єктів діяльності, а соціальні інститути як форми організації діяльності, що історично склалися. Показано, що соціальні відносини — це суперечлива єдність зв'язку і відільності; вони можуть розвиватися у двох напрямках: типи відносин визначаються родами діяльності, а спілкування є особливим різновидом інформаційно-раціонального відношення. Проаналізовані діалектичні зв'язки в системі «діяльність — відносини — інститути» і показано, що восьми родам соціальної діяльності відповідають вісім типів відносин й інститутів. Це дозволило науково коректно окреслити поняття «сфера суспільного життя», яка як цілісність включає до себе такі основні елементи: «здібність — потреба — діяльність — відносини — інститут». Виданий збірник «Соціальні відносини і соціальні інститути» (Горький, 1983).

Симпозіум 1984 року і вся річна робота клубу були присвячені проблемі потреб і здібностей. Діяльність людей не може існувати не тільки без відносин й інститутів, а й без суб'єктивних основ, що відповідають їй, у вигляді потреб і здібностей. Показано необхідність створення спеціальної філософської теорії потреб і здібностей, намічено блоки знань, з яких вони

мають складатися (ми назвали їх «номінологія», «параметризація», «модифікація», «типологія», «топологія» і «соціалізація»). Потреба розкрита як суперечність необхідного і фактичного стану людини. Як її модуси виступають бажання, прагнення, інтереси, орієнтації, переконання, цілі та ін., які в сукупності створюють мотиваційну підсистему людини. Обґрунтовано необхідність єдності виховання, освіти і навчання як трьох функцій педагогічної діяльності й трьох аспектів соціалізації взагалі. Видано збірник «Теорія потреб і здібностей» (Горький, 1984).

Симпозіум 1985 року дослідив системи культурної особи (подано близько 230 доповідей із 75 міст). Обговорювалися такі проблеми: співвідношення культурної і «антикультурної»; зв'язок інформаційної, мотиваційної і операціональної культур людини; зв'язок світоглядної, загальної і професійної культурної особи і структура основних родів культури: економічної, екологічної, управлінської, педагогічної, наукової, художньої, медичної і фізичної. Всі розробки з даної проблеми орієнтовані на практику формування культурної особи, її всебічного розвитку з врахуванням складових, типів і родів культури. Підготовлено практичні рекомендації для різних соціальних інститутів (школа, вуз, ПТУ, партійні організації і комсомольські, трудові колективи). Видано збірник «Система культури особи і її значення для науково-технічного прогресу» (Горький, 1985).

Черговий XIV симпозіум, який відбудеться 1986 року, і має розкрити проблему «Соціальне управління формуванням особи». Філософський клуб активно до нього готується і пропонує усім, хто працює над цією проблемою, взяти в ньому участь.

У перспективі — аналіз комплексу проблем людностізнавства, зокрема таких: система суспільства — система особи (1987); всебічний розвиток суспільства (1988); всебічний розвиток особи (1989); філософська теорія людини (1990), спеціальнонаукові теорії людини (1991); окремі науки про людину (1992); людностізнавство як комплексна наука (1993) та ін. — загалом до 2004 року.

Досвід роботи Філософського клубу говорить про те, що вже в сучасних умовах (а, можливо, саме сьогодні) треба максимально розвивати міждисциплінарні, багатопрофільні дослідження; об'єднувати в організацію спеціалістів найрізноманітніших профілів; заохочувати безкорисну, самодіяльну наукову творчість і сприяти їй; стимулювати практичну орієнтацію наукових досліджень; сміливіше залучати до «великої науки» молоді творчі сили. Ми переконані, що все це сприятиме науково-технічному прогресові, прискоренню впровадження досягнень науки в усі сфери суспільного життя, на що спрямовують нас рішення партії і уряду.

ВІД РЕДАКЦІЇ. Вміщуючи розповідь про досвід діяльності «самодіяльного філософського клубу» в м. Горькому, маємо на меті привернути увагу читачів до цієї форми пропаганди марксистсько-ленінських філософських і соціально-політичних знань. На жаль, можливості живого, «клубного» спілкування використовуються в пропагандистській роботі філософів і соціологів з тими, хто цікавиться суспільствознавчою наукою поки що явно недостатньо. А тим часом саме у такому — позалекційному, а часто й неформальному — спілкуванні професіональних суспільствознавців з представниками спеціальних наук, студентами, виробничниками, пропагандистами, з працівниками культури й освіти та ін., у залученні їх до колективного наукового пошуку криються чималі резерви для поглибленого вивчення марксистсько-ленінської теорії, формування наукового світогляду й методологічної культури радянських людей.

І хоча не все з наведеного досвіду роботи «філософського клубу» має однакову цінний характер, хоча деякі положення, сформульовані під час «клубних» дискусій, на наш погляд, надто категоричні чи декларативні, однак позитивне тут все ж явно переважає і заслугове на поширення. Створення «філософських клубів», скажімо, при тих чи тих вузах республіки помітно посилило б ефективність пропагандистської роботи філософів і соціологів, дало б змогу вчасно помічати й виховувати талановиту молодь, прищеплювати їй професійну методологічну грамотність в здійсненні наукового пошуку.

Запрошуємо читачів повідомляти нас про роботу подібних «філософських клубів». Обмін на сторінках журналу практичним досвідом їх організації сприятиме активізації пропагандистської і дослідницької діяльності філософів і соціологів Радянської України.

ПОВНІШЕ ВИКОРИСТОВУВАТИ СОЦІАЛЬНІ РЕЗЕРВИ ВИРОБНИЦТВА

Реалізація розробленого партією стратегічного курсу на істотне прискорення соціально-економічного прогресу передбачає поряд з науково-технічним оновленням виробництва, поліпшенням діяльності господарського механізму всемірне використання соціальних резервів і насамперед активізацію людського фактора. Обговоренню цього питання була присвячена Всесоюзна науково-практична нарада «Актуальні проблеми розвитку соціологічних досліджень у сфері промислового виробництва», яка відбулася 4—5 червня 1985 року в Дніпропетровську. В її роботі взяли участь відповідальні працівники ЦК КПРС, ЦК Компартії України, обласних і міських комітетів партії, ВЦРПС, представники академічних і відомчих науково-дослідних установ, викладачі вищих навчальних закладів, працівники соціологічних служб виробничих об'єднань і промислових підприємств.

Відкриваючи нараду, віце-президент АН СРСР, академік П. М. Федосеев укавав на необхідність посилення ролі соціологів у дослідженні й розв'язанні завдань, пов'язаних з інтенсифікацією економіки, досягненням вищого світового рівня продуктивності праці, удосконаленням суспільних відносин. Зі врахуванням особливої соціальної значущості й масштабів цих завдань треба переглянути всі аспекти діяльності соціологів, зробити все можливе для забезпечення якісно нового рівня їх роботи.

На нараді виступив перший секретар Дніпропетровського обкому Компартії України В. Г. Бойко, який розповів про мобілізацію зусиль дніпропетровських соціо-

логів на розв'язання практичних завдань прискорення науково-технічного і економічного прогресу, комуністичного виховання трудящих областей.

Грунтовний аналіз стану соціологічних досліджень у промисловості, перспектив їх дальшого розвитку був даний у доповіді заступника директора Інституту соціологічних досліджень АН СРСР, доктора філософських наук, професора І. Т. Левкіна. Він підкреслив актуальність більш глибокого і різнобічного вивчення соціальних умов і факторів підвищення трудової активності працівників — важливої передумови прискорення економічного розвитку.

Особливостям діяльності соціологів промислових підприємств у період переходу економіки на рейки інтенсифікації присвячена доповідь керівника кафедри ідеологічної роботи Академії суспільних наук при ЦК КПРС, віце-президента Радянської соціологічної асоціації АН СРСР, доктора філософських наук, професора Ж. Т. Тоценка. В ній відзначалася потреба в творчій співдружності соціологів з представниками інших спеціальностей, зокрема під час розробки системи стимулювання праці, пошуку засобів раціонального використання наявних трудових резервів.

У доповіді заступника директора Інституту філософії АН УРСР, керівника Відділення соціології, президента Українського відділення РСА кандидата філософських наук В. П. Чорноволенка розглянуто актуальні проблеми функціонування соціологічної служби промислового підприємства, удосконалення її структури,

узагальнено досвід науково-методичного забезпечення соціологічних досліджень у промисловості Української РСР.

Широке коло питань організаційного і методичного забезпечення планування і управління соціальним розвитком трудової колективи порушила начальник галузевої лабораторії соціологічних досліджень Дніпровського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна Л. В. Овчинникова.

Про результати соціологічних досліджень проблем формування молодого покоління робітничого класу, про шляхи підвищення його трудової і суспільно-політичної активності йшлося у доповіді директора Науково-дослідного центру Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ, доктора філософських наук І. М. Ільїнського. Відзначалася важливість вивчення ряду нових тенденцій і суперечностей трудового становлення молоді, аналізувалися фактори, що сприяють збільшенню її внеску в прискорення науково-технічного прогресу.

На нараді велика увага приділялася визначенню актуальних напрямів соціологічних досліджень в промисловості, обговоренню можливостей підвищення їх теоретичного і методичного рівня, поліпшенню організаційного і кадрового забезпечення. Цим питанням присвячувались виступи завсектором Інституту соціологічних досліджень АН СРСР, доктора економічних наук В. Я. Чуракова, завсектором Інституту етнографії АН СРСР, доктора історичних наук О. І. Шкаратана, декана спецфакультету з прикладної соціології Московського держуніверситету кандидата філософських наук В. М. Шаленка, завідуючого сектором соціологічних досліджень УкрНДІ-вуглезабагачення кандидата філософських наук Б. Г. Нагорного, старшого наукового співробітника Інституту соціологічних досліджень АН СРСР кандидата філософських наук С. М. Железка, завідуючого відділом Інституту соціологічних досліджень АН СРСР доктора філософських наук Ф. Р. Філіппова, старшого науково-

го співробітника Інституту економіки і організації промислового виробництва Сибірського відділення АН СРСР кандидата філософських наук В. І. Герчикова, завідуючої сектором Інституту соціологічних досліджень АН СРСР кандидата філософських наук Н. В. Андрієнкової, доцента Дніпропетровського металургійного інституту ім. Л. І. Брежнева кандидата філософських наук О. А. Полянської.

Про вдосконалення діяльності соціологічних служб підприємств і галузей, збільшення їх внеску у виявлення й аналіз соціальних факторів прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікацію суспільного виробництва йшлося у виступах заступника директора Костромського заводу «Мотородеталь» О. К. Зайцева, начальника лабораторії соціології і психології праці ВО «Ворошиловградтепловоз» О. С. Солопа, начальника соціально-психологічної служби ВО «Курганприлад» О. О. Грачова, начальника лабораторії профпротекції і соціологічних досліджень ВО «Завод Арсенал» В. М. Воробйова, начальника соціально-психологічної служби ПО «Київський радіозавод», кандидата психологічних наук Г. А. Розова, інженера-соціолога соціально-економічної служби ВО «Комутатор» Н. І. Гуравлевої, інженера-соціолога ВО «Кісеньмаш» В. І. Шкетова та ін.

Підсумки роботи науково-практичної наради підбив академік П. М. Федосєєв. Нарada ухвалила рекомендації, спрямовані на дальше підвищення ефективності соціологічних досліджень в промисловості, удосконалення діяльності соціологічних служб, посилення їх ролі у виявленні і використанні соціальних резервів виробництва.

У роботі наради взяли участь завідувачий сектором відділу науки і навчальних закладів ЦК КПРС Д. П. Грибачов, завідуючий відділом науки і навчальних закладів ЦК Компартії України Ф. М. Руднич.

В. А. МАТУСЕВИЧ, Н. В. СЕВЕКИНА

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1986 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

ЧУРИЛОВ Н. Н. ПРОЕКТИРОВАНИЕ ВЫБОРОЧНОГО СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ [НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ].—

11 л.— 1 р. 70 к.

У монографії висвітлюється процес формування вибіркової сукупності в соціологічному дослідженні. Розглядаються елементи вибіркового процесу і дається їх коротка характеристика. Аналізується взаємозв'язок формування вибірки з організацією самого соціологічного дослідження. На основі побудованих класифікацій соціологічних досліджень розглядається процедура побудови теоретичних моделей вибіркового процесу. На конкретних дослідженнях демонструється реалізація побудованих теоретичних моделей. Показується зв'язок економічності соціологічного дослідження з мірою репрезентативності даних.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, соціологів-практиків.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ОБГРУНТУВАННЯ І ПЕРЕВІРЮВАНОСТІ ТЕОРЕТИЧНОГО ЗНАННЯ

Сучасний етап розвитку наукового пізнання характеризується посиленням інтересом дослідників до вивчення знання в його функціонуванні та динаміці.

Процес розвитку пізнання тим самим аналізується в його зв'язку з більш загальними регулятивними факторами освоєння світу людиною, досліджується в єдності його обґрунтування і перевірюваності, входження в систему практики і культури. У рецензованій монографії* ця проблема розглядається на матеріалі узагальнення широкого комплексу даних сучасного природознавства, наукознавства, критичного аналізу сучасних немарксистських концепцій пізнання. Автор підкреслює, що дослідження наукового пізнання в єдності процесів його обґрунтування та перевірюваності потребує висвітлення категоріальних структур пізнання не тільки як компонентів теорії, але й у площині їх функціонування в різноманітних сферах людської діяльності. Відзначимо, що даний зріз аналізу теоретичного знання характеризується багатогранністю і становить предмет не тільки загальнотеоретичних розвідок, але й спеціальнонаукових праць із когнітивної психології, соціолінгвістики, теорії комунікацій і міждисциплінарного вивчення дослідницької діяльності.

Автор рецензованої монографії докладно розкриває безпідставність і теоретичну неспроможність спроб сучасних буржуазних філософсько-методологічних концепцій розв'язати проблему обґрунтування знання на основі вузько-обмежених догматів емпіризму. Свідченням цього є крах доктрини неопозитивізму: тлумачення нею перевірюваності як відповідності теоретичної мови мові спостережень не дає змоги виявити реальні зв'язки теорії і досвіду, гіпотези і експерименту в сучасному природознавстві (с. 5).

За позірною «безсуб'єктивністю» наукового знання, підкреслює автор, завжди стоїть соціальна «ангажованість» знання, його включеність у систему потреб та ідеалів суспільного суб'єкта. Але правильна оцінка суб'єктивного фактора в пізнанні, зазначає Б. В. Марков, неможлива за елімінації категорії об'єктивної істини та принципу практики як основи, критерію і мети пізнання, що характерно для сучасних буржуазних постпозитивістських концепцій. Теорія пізнання витлумачується в них у суб'єктивістському дусі. Це виключає по-

становку питань про єдність знання в його розвитку, інваріантність фундаментальних ідей, нарощування об'єктивної істинності наукових теорій (с. 33). Аналіз цих проблемних вузлів був би ще змістовнішим, коли б автор критично розглянув такі новітні концепції буржуазної методології науки, як структуралізм (Д. Снід, В. Штермюллер), «науковий реалізм» (В. Селларс, Г. Гаттінг), неформальних версій теоретичного пізнання (Я. Хінтікка, В. Рантала) та ін.

Торкаючись позитивних аспектів вивчення питання про обґрунтування і перевірюваність теоретичного знання, Б. В. Марков зазначає, що ця проблема, традиційна для класичної філософської думки, має бути не тільки по-новому розв'язана, але й по-новому сформульована. Процес обґрунтування — це не відлення науковою теорією пізнання деяких безпосередніх очевидностей у знанні як безперерного базису вірогідності, а виявлення всезагальних предметних норм об'єктивності знання, дослідження способів формування і розвитку цих норм («введення» норм пізнавального відношення з більш загальних, соціокультурних відношень) і розв'язання на цій основі питання про адекватність знання об'єктивній дійсності (с. 78). Зазначаємо, що передумовою такого зміщення акценту в аналізі процедури обґрунтування знання є розгляд практики в її універсальності та цілісності, як способу буття людини.

Такий підхід до обґрунтування знання потребує нового уявлення про теорію, її структуру. Розкриваючи недоліки традиційного розуміння теорії як гіпотетико-дедуктивної моделі, автор підкреслює, що зведення теорії до математичної структури відображає тільки систематизуючу та описову функції знання і лише остронь пояснення і передбачення. Тому, вважає Б. В. Марков, доцільно розглядати теорію як «математичну структуру в сукупності з тими обмеженнями, припущеннями, спеціальними законами, які накладаються на математичний апарат у процесі його використання в тій або іншій конкретній науковій теорії» (с. 59). Акцент, отже, переноситься на операціональну складову визначення теорії, що (як показує автор на прикладах із сучасного природознавства) більше відповідає сучасним уявленням про функціонування та генезис науково-теоретичного пізнання.

Значну увагу в рецензованій монографії приділено з'ясуванню специфіки знань, які виконують функцію передумов і перевірок в структурі наукового дослідження. До

* Марков Б. В. Проблема обоснования и проверяемости теоретического знания. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. — 203 с.

перших залічуються позаемпіричні передумови пізнання (теоретичні принципи, припущення, ідеалізації), внутрішньонаукові, метанаукові та філософські основи науки (с. 62). Автор відзначає важливу тенденцію у глумаченні передумов наукового пізнання — зміщення акценту в оцінюванні теорії і гіпотез з формальних критеріїв на змістові, наголосує на евристичних функціях теоретичного знання щодо емпіричного. Це пов'язано з тим, що на теоретичному рівні діють фундаментальні передпосилки пізнання (норми й ідеали наукового дослідження, картина світу, стиль мислення, ідея, парадигма та ін.), завдяки яким встановлюється зв'язок його принципів з формами суспільної практики (с. 74).

Важливе місце в теоретико-методологічному аналізі наукового знання посідає проблема перевірюваності теорії. Автор проводить спеціальний аналіз перевірюваного знання, з'ясовує його природу і функції. На його думку, перевірюване знання відрізняється від передпосилкового тим, що є «корпусом істинного знання» (останнє береться як форма нагромадження і збереження практичного досвіду взаємодії з природою, певною мірою як сукупність абсолютних істин, набуте знання).

Висловлювання, належні до моделей, які можуть бути реалізовані, практично поєднують загальність і необхідність, властиві теоретичним твердженням, із перевагами практичної вірогідності та істинності. Тому в розробці методологічної моделі перевірюваного знання, як показує Б. В. Марков, нецільово обмежуватися лише логічними критеріями елементарності та базисності і виключати з його складу висловлювання з кванторами загальності.

У монографії детально проаналізовано проблеми перевірки та розвитку наукового знання. Показується, що побудова знання у формі сучасної наукової теорії породжує об'єктивні труднощі у здійсненні його практичної перевірки, пов'язані з тим, що наукова теорія оперує ідеалізованими об'єктами, відображує предметну область як ціле, містить у своєму складі гіпотези, які не дістали експериментального підтвердження, а також зі складністю самих цих експериментів і методів їх підтвердження. Оцінювання емпіричного значення перевірюваних гіпотез може бути здійснене по-різному залежно від ступеня їх абстрактності. Для емпіричних гіпотез це верифікація — прямий спосіб з'ясування зв'язку із перевірювальними висловлюваннями — та операціональні визначення, що відображають клас процедур вимірювання.

Поряд з цим науково прийнятними є тільки ті гіпотези і положення, які не суперечать відомим законам природи. Наукове знання характеризується також раціональними критеріями елімінації застарілих, неінформативних передбачень, принципово спростованості наукових гіпотез. Водночас відбувається розвиток позитивних елементів застарілих теорій, що, як показано в монографії, регулюється принципом відповідності, згідно з яким всебічно підтвержені теорії зберігають своє значення для попередньої області явищ як гранична форма нових теорій.

Сучасні наукові теорії мають, крім того, відповідати певним вимогам логіко-синтаксичного порядку, а також вимогам семантичної осмисленості. Вони формуються відповідно до принципів несуперечності, повноти і аксіоматичності. Сама ж логічна форма слугує не порожньою оболонкою, а відображенням інваріантних відношень у структурі дійсності. Серед позаемпіричних критеріїв оцінки наукового знання важливе місце посідають критерії новизни, простоти (внутрішньої, зовнішньої і динамічної), що забороняє використання додаткових припущень, не виведених з основних принципів). Усі згадані критерії мають зберігати відповідність пояснювальній силі, глибшій, пізнавальному ефектові, простоту інформації і сміливості теорії. На підставі цього цілком слушно висновується, що критерії оцінки наукової переконливості, перше, відображають загальні характеристики функціонування теоретичного знання (простоту, інформативність, емпіричну підтверджуваність, силу передбачення і пояснення тощо) і, по-друге, дають вагомий результат лише за умови їх поєднання в процесі перевірки і обґрунтування теорії чи дослідницької програми зі змістовими методологічними і філософськими принципами.

Аналіз науки в її історичному розвитку і зв'язку з іншими формами суспільної свідомості і матеріального виробництва потребує відмови від формального статистичного підходу до оцінки теорій, передбачає врахування як емпіричних, так і позаемпіричних — зовнішніх і внутрішніх — факторів розвитку науки. Показовим щодо цього є питання про співвідношення теорії і досвіду, спеціально розглянуте в монографії. Тут доводиться, що абсолютнізація принципу фальсифікації спонукає до заперечення власне теоретичного рівня, що й собі спричинює в постпозитивізмі абсолютнізацію суперечностей між теоріями. Розв'язання суперечностей між теорією і досвідом, підкреслює автор, це не одноразовий акт, який полягає в запереченні старої теорії і висуненні нової, а тривалий процес конкретних уточнень, доповнень, модифікацій як теорії, так і дослідних даних, котрий завершується побудовою нової теорії.

Методологічно важливим з цього погляду є питання про роль допоміжних припущень. Відхилення результатів експерименту від теоретичних передбачень може свідчити про неповноту теорії. Тому виправдані і ті припущення, які або уточнюють область застосування теорії, або розширюють її за допомогою введення допоміжних припущень. Звідси зрозуміло, чому суто негативна оцінка допоміжних припущень, висунутих для узгодження теорії з новими даними (у тому числі і *ad hoc* гіпотез) неприйнятна в сучасній практиці наукових досліджень.

Особливого значення у зв'язку з цим набуває проблема перевірки теоретичних припущень у процесі розвитку науки. Згідно з авторською концепцією, труднощі оцінювання переконливості допоміжних теоретичних припущень ефективно долаються за допомогою врахування тієї позитивної чи негативної ролі, яку виконують доповнення,

перебудови, модифікації теорії в розвитку тієї чи тієї наукової дисципліни. Відповідно перевірка і обґрунтування теорії мають бути пов'язані з урахуванням стадії її розвитку. Б. В. Марков вирізняє п'ять стадій розвитку наукових теорій по лінії вдосконалення експериментальної техніки й ускладнення вихідних теоретичних моделей. Першу стадію можна розуміти як просте узгалянення емпіричних даних, адже визрівання нової теорії завжди відбувається в наявному теоретичному контексті. Друга стадія — зріла наукова теорія — характеризується створенням так званої гіпотетико-дедуктивної моделі знання, вимогами несуперечливості, повноти, простоти, аксіоматизованості та ін. Третя — появою кола негативних даних, які не можуть бути пояснені посиланнями на недосконалість вимірювальної і експериментальної техніки і впливом перешкоджаючих факторів. Надалі зміни теорії відбуваються вже на основі зміни її ядра, зачіпають фундаментальні принципи. І завершальна стадія розвитку наукової програми — це не лише вихідний пункт, але певною мірою підсумок, результат перебудов старої теорії. Отже, як показує автор, роль логіко-методологічних критеріїв оцінки наукової переконливості в процесі перевірки і обґрунтування теоретичного знання неможливо переоцінити, так само як і їх міцний зв'язок з експериментальною практикою.

Для сучасного наукового знання та його методологічної рефлексії характерна тенденція переходу від проблем логічного і емпіричного обґрунтування науки до питань метанаукового, філософського і соціокультурного обґрунтування. У рецензованій монографії цей спектр питань репрезентований вагомо і предметно. Філософські засади науки аналізуються на значному матеріалі порівняльного розгляду наукових програм Арістотеля і Галілея, переходу до науки Нового часу. Зокрема показується, що одним із головних досягнень Галілея є відкриття ефективної форми побудови наукового знання, яка поєднує переваги дедуктивної організації з експериментальним контролем теоретичних понять.

У книжці виділяються й аналізуються різні рівні реалізації евристичної функції філософії у науковому пізнанні. При цьому, як тут показано, реально існує проблема обґрунтування і самих філософських передпосилкоз науки. Автор, спираючись на великий фактичний і мислительний матеріал, виявляє взаємозумовленість внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку пізнання, опосередкований характер впливу соціокультурних змін на розвиток змісту наукових ідей.

Відзначивши позитивні якості рецензованої монографії, вкажемо й на деякі недоліки. Іноді авторський виклад хвибує на схематизм, спрощення суті проблем (особливо це стосується першого розділу книжки, де аналізуються позитивістські та постпозитивістські концепції). Важко погодитись із твердженням, що представники постпозитивістської філософії науки посилюють стабільність знання виключно позанауковими факторами, скажімо догматизмом учених та ін. (с. 35). Проти цього свідчить вивчення ними таких регулятивних факторів розвитку наукового знання, як «тема» (Д. Холтон), «науково-дослідницька традиція» (Л. Лаудан) тощо. Викликає подив категоричне твердження автора: «Існують так звані «вічні істини» (с. 38), — яке автор вважає одним із фундаментальних у марксистсько-ленінській теорії істини. Відомо, що положення про «вічні істини» Ф. Енгельс і В. І. Ленін критикували як догматичне і відрізняли його від учення про абсолютну істину. На с. 80 та 82 автор вживає термін «апріорний» не стосовно філософських учень минулого, а в позитивному плані, що не можна вважати виправданим.

Загалом же праця Б. В. Маркова «Проблема обґрунтування і перевіркованості теоретичного знання», побудована на значному фактичному та історико-науковому матеріалі, є вагомим внеском у розробку філософсько-методологічних проблем марксистсько-ленінської філософії та сучасного природознавства. Вона ставить нові питання і націлює дослідників на вивчення філософських проблем сучасної науки.

Е. І. АНДРОС, В. О. ЗВІГЛЯНИЧ

В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ НА УКРАЇНІ

Вивчення історії розвитку вітчизняної науки нерозривно пов'язане з висвітленням життя та діяльності видатних учених, які не лише висували значні наукові ідеї, а й здійснювали заходи щодо організації наукових досліджень. Серед таких учених особливе місце займає Володимир Іванович Вернадський, перший президент Академії наук Української РСР, її організатор і керівник.

Ідеї В. І. Вернадського, його творча спадщина, яка охоплює широкий спектр науко-

вих проблем, в наш час привертають до себе велику увагу. У зв'язку з цим у нашій науковій літературі досить активно і всебічно вивчається творчий шлях ученого, його ідейна спадщина.

Рецензована праця* посідає особливе місце серед публікацій на цю тему. Автор-

* Сьютник К. М., Стойко С. М., Апанович Е. М. В. І. Вернадський. Життя і діяльність на Україні. — Київ: Наук. думка. 1984—235 с.

ський колектив поставив за мету всебічно розглянути наукову та науково-організаційну діяльність В. І. Вернадського на Україні і, спираючись на нові архівні матеріали, докладно показати його вплив на становлення і розвиток науки в республіці. У книзі використовуються твори вченого з рукописного фонду ЦНБ АН УРСР, деякі матеріали Архіву АН УРСР, музею В. І. Вернадського при Інституті геохімії і аналітичної хімії АН СРСР ім. В. І. Вернадського, фрагменти його щоденників і листів.

Книжка складається з трьох розділів. У першому ґрунтовно розглядається період життя і творчості В. І. Вернадського на Україні, аналізуються його творчі зв'язки з визначними представниками української інтелігенції: М. П. Драгомановим, М. Г. Холодним, А. Ю. Кримським, В. О. Кистяківським, В. І. Липським, В. М. Червінським, М. Ф. Кашенком та ін. Особлива увага приділяється вивченню ролі В. І. Вернадського у створенні Академії наук на Україні, яке відбувалось у тяжкі роки громадянської війни.

Докладно розглядається діяльність В. І. Вернадського на посадах голови Комісії у справі створення законопроекту про заснування Академії наук на Україні та її Статуту, Тимчасового комітету по заснуванню академічної бібліотеки, Комісії по учбових закладах і учених установах. Універсальна ерудиція В. І. Вернадського дозволила йому професійно розв'язати складні організаційні питання по заснуванню відділів академії, окремих її інститутів. Створенням Комісії у справі вивчення природних багатств України було покладено початок науковому дослідженню сировинної бази республіки, шляхів освоєння та раціонального використання її природних ресурсів. Водночас не припинялась наукова робота В. І. Вернадського. Він працює над рукописом монографії про роль живої речовини в історії земної кори, читає лекції з геохімії в Київському університеті, організує перші експериментальні роботи над вивченням ролі живої речовини в геохімічних процесах. Повернувшись 1921 року в Петроград, В. І. Вернадський підтримує зв'язки з Академією наук на Україні. Він постійно цікавиться її першими науковими досягненнями, регулярно надсилає свої роботи в Київ, до кінця свого життя активно листується з українськими вченими.

У другому розділі праці висвітлюються фундаментальна концепція В. І. Вернадського про роль живої речовини в еволюції біосфери, процес формування поглядів В. І. Вернадського на роль живої речовини в геохімічних процесах. Авторі слушно звертають увагу на те, що В. І. Вернадський обрав цю проблему під впливом свого вчителя В. В. Докучаєва, який читав курс мінералогії в Московському університеті. Цим зумовлюється і його інтерес до ґрунтознавства. Ґрунтовий покрив В. І. Вернадський розглядав як складний біогорномінеральний комплекс, який включає мінеральний субстрат та органічну речовину у формі залишків мертвих організмів. Ця

речовина в процесі ґрунтоутворення перетворює хімічні речовини в біохімічні.

Учення В. І. Вернадського про роль живої речовини в еволюції біосфери і в наш час задає напрям науковим дослідженням в цій галузі, спрямовуючи їх на аналіз біогеохімічних функцій живої, на вивчення тієї організованості всієї біосфери, яка сформувалась протягом довгих геологічних періодів і є екологічною основою її стабільності. Комплексність і різнобічність досліджень В. І. Вернадського в цій галузі, турбота про практичну їх доцільність та спрямованість на благо Батьківщини — невід'ємні риси його наукової творчості. Вчений, відзначається в монографії, ніколи не обмежував сферу своїх досліджень інтересами лише науки. Пізніше він сформулював основоположну тезу про те, що «зростання наукового знання ХХ ст. швидко стирає грані між окремими науками. Ми дедалі більше спеціалізуємося не по науках, а по проблемах»¹. Це дало йому можливість розглядати «повсюдні» явища «космої» та живої природи з геологічної і біогеохімічної точок зору як єдиний, цілісний процес. В. І. Вернадський трактує поняття «жива речовина» в новому для науки контексті, маючи на увазі не всі властивості живої матерії, а головним чином, її масу, хімічний склад і енергію. Крім того, жива речовина висвітлюється в невід'ємному матеріальному та енергетичному зв'язку з космічним середовищем. Звідси і бере початок висновок про те, що життя на нашій планеті є космічним явищем.

Учення В. І. Вернадського про біогенну міграцію атомів та вплив на цю міграцію чинників антропогенного походження, як слушно зауважують автори, має принципово важливе значення для формування ідей сучасної екології, де широко застосовується комплексний підхід до геохімічного вивчення каузальних зв'язків в окремих біосферних блоках. Біогеохімічний підхід дозволяє ширше трактувати важливий екологічний термін «навколишнє середовище». Організм тепер виступає як невід'ємна частина земної кори, як органічний елемент її «хімічного механізму». Методологічною основою для сучасних екологів є вчення В. І. Вернадського про якісно нову стадію розвитку біосфери — ноосферу, яка формується під впливом людського розуму та праці.

Особливий інтерес становить третій розділ книжки «Учення про біосферу як тероретична основа її охорони та екологічної оптимізації життєвого середовища». Учений аналізував біосферу з геохімічних і еволюційних позицій, як структурно складну функціональну систему з властивою їй динамічною екологічною рівновагою. З теоретичного боку він здійснив інтеграцію конкретного дослідження з еволюційною теорією, розглядаючи біосферу та її компоненти в безперервному русі. Одним із перших серед природознавців він дійшов ви-

Вернадский В. И. Размышление натуралиста. Научная мысль как планетарное явление.— М., 1976, с. 54.

сповку про величезне значення людської діяльності в організації біосфери, про геофізичний і геохімічний вплив агрокультурної та індустріальної діяльності людини. Вчений був переконаний в тому, що перед світовою наукою і людством виникає нова величезна проблема, в розв'язанні якої важливим є не лише дослідження антропогенного впливу на біосферу, а й пошуки реальних шляхів його регуляції та оптимізації.

Природоохоронні ідеї В. І. Вернадського випливають з його розуміння біосфери як екосистеми складної організації і як екологічної сфери еволюції органічного життя. В такому розумінні були інтегровані еволюційні й екологічні уявлення, знання про взаємодію в біосфері сил космічних, геологічних і антропогенних, що стало реальною базою для створення наукових концепцій охорони біосфери і практичної їх реалізації в галузі конструктивного регулювання впливу на неї техносфери.

Учення В. І. Вернадського про біосферу автори характеризують як концепцію, яка зробила внесок у справу інтеграції традиційно відокремлених напрямів природознавчого дослідження. «Завдяки дивовижній здатності до наукового узагальнення він уже в 20—30-ті роки створює вчення про біосферу. Вперше у світовій літературі еволюція біосфери подається як єдиний космічний, геологічний, біогенний та антропогенний процес» (с. 113). Наголошується, що В. І. Вернадського цікавили не тільки космічні, геологічні та біохімічні явища, а й процеси, зумовлені чинниками антропогенного походження. «Червоною ниткою в його працях проходить думка, що людство екологічно поєднане з матеріально-енергетичними ресурсами та функціональною структурою біосфери» (с. 110). Аналізуючи сучасний рівень розвитку екологічних досліджень, автори доходять висновку, що наукові ідеї В. І. Вернадського набагато випереджали сучасний йому рівень наукових знань і тому дістають застосування лише сьогодні. Особливо важливою для методологічного забезпечення сучасної екології є його думка про те, що поряд з біогенним фактором власне розвиток науки («наукової думки соціального людства») набуває значення нового «геологічного фактора», нового впливу організованості біосфери. Аналіз ідей ученого, що поклали початок органічному поєднанню природознавчого і соціального аспектів у дослідженні екологічних проблем, у книжці вдало поєднується з розглядом сучасної методологічної та гносеологічної ситуації, що склалася в екологічних дослідженнях, практичній реалізації головних природоохоронних заходів. Вчення В. І. Вернадського про ноосферу свідчить про те, що він врівні в силу людського розуму. Розвиток ноосфери, як його уявляв В. І. Вернадський, підкреслюють автори, вимагає миру, свободи народів, свободи наукової творчості. «Вчення великого природознавця-мислителя, який турбувався про долю всього людства, свідчить не тільки про його науковий талант і передбачливість,

а також і про науковий гуманізм і високий громадський обов'язок» (с. 128).

Ідеї ученого лишаються актуальними в сучасній науці, багато з них реалізуються лише в наш час. Так, думки В. І. Вернадського про свідому спрямованість організованості ноосфери, про необхідність створення апарата фактів, в яких була втілена наукова пам'ять людства, реалізовані, зокрема, в організації мережі біосферних заповідників, що є своєрідним «науковим екологічним апаратом» стеження за антропогенними змінами в біосфері. В рамках міжнародної програми «Людина і біосфера» (МАБ) в 62 країнах світу вже створено 226 біосферних заповідників. У СРСР функціонують сім з них: Березинський, Центрально-Чорноземний, Кавказький, Приоксько-терасний, Репетенський, Сарп-Челенський і Сіхоте-Алінський.

Одним із достоїнств рецензованої праці є включення до неї деяких неопублікованих матеріалів В. І. Вернадського, серед них — рукопису «Про участь живої речовини в створенні ґрунтів», написаного 1919 року під час роботи автора на Старосельській біологічній станції. Спираючись на експериментальні дослідження, проведені ним в 1917 і 1919 роках на Україні, В. І. Вернадський аналізує функції живих організмів у процесі ґрунтоутворення. Цікавими є також замітки «Про живу речовину», «Про відмінність живої і мертвої матерії», «Про сталість живої речовини», «Про можливість існування особливої життєвої енергії», «Передія програма експериментального дослідження біохімічної ролі виду і простору як ресурсу» та ін. У книжку включені також виступи і нотатки, фрагменти із спогадів, щоденникових записів, листи А. Ю. Кримському. Серед неопублікованих матеріалів — також записи В. І. Вернадського з щоденників, листи, виступи й доповіді з різних питань, інші документи. В них розкриваються деякі, ще невідомі сторони творчості вченого.

У коротких записках з щоденників В. І. Вернадський постає не лише як учений і організатор науки, але і як видатний патріот своєї Батьківщини, який прагне віддати «сили життя всієї не лише організації (роботи) або планам, але й творчій (роботі) у справжньому розумінні слова, створенню духовних цінностей» (с. 194). Багато зусиль доклав В. І. Вернадський вихованню наукових кадрів, ознайомленню з працями молодих учених і створенню для них відповідних умов.

Праця про діяльність В. І. Вернадського на Україні дає глибоке уявлення про життя видатного вченого. На її сторінках відчувається пульс подій того часу; вона дає можливість не лише зрозуміти делкі особливості розвитку науки на Україні, а і її органічну єдність з усією радянською наукою. Нове дослідження з історії науки, присвячене діяльності В. І. Вернадського на Україні, розкриває одну з насичених подіями сторінок розвитку радянської науки.

СУТНІСНИЙ АНАЛІЗ ЄДНОСТІ МОРАЛЬНОГО І ЕСТЕТИЧНОГО

Проблема взаємозв'язку естетичного і етичного постійно привертає увагу вітчизняних дослідників. Серед численних розвідок, які ґрунтуються на узагальненні емпіричних особливостей етичного і естетичного, їх типових виявів у моралі або мистецтві саме методологічна спрямованість вирізняє дослідження О. І. Фортової*. Увага автора зосереджена на розкритті глибинних передумов діалектики цих начал, пов'язаних з утвердженням суспільної сутності людини, розгортанням людських сутнісних сил. Характерною рисою праці є також те, що в розгляді відношення етичного і естетичного О. І. Фортова, на відміну від прихильників поширеного підходу, акцентує специфіку саме морального відношення, досліджуючи спосіб його переростання у відношення естетичне. Зазначену обставину варто підкреслити, зважаючи не тільки на теоретичну актуальність такого повороту проблеми, але й на те, що компетентні дослідження в галузі теоретичних проблем марксистсько-ленінської етики в нашій республіці з'являються поки що нечасто.

Нарешті, важливу особливість рецензованого дослідження становить запропоноване в ньому тлумачення діяльнісного підходу. Замість узвичаєного осмислення відповідного матеріалу в рамках категорій «мета», «засіб» та ін., автор дається до змістової інтерпретації названого підходу, відправним пунктом якої, за висловом К. Маркса, має бути «*визначеність... відношення*» між предметом і відповідною сутнісною силою, що «створює особливий, дійсний спосіб утвердження»¹. Природно, що за такого розуміння діяльнісної самореалізації людини виявляється безпідставним наявне в сучасній літературі протиставлення «діяльності» й «спілкування» як різних принципів пояснення духовної активності. Сама об'єктивна необхідність діяльності органічно вводиться в контекст розгортання соціальних сил людини, сформованої суспільним життям визначеності її відношення (див. с. 9—10, 43—45 та ін.).

Згідно з викладеною в монографії коцепцією моральне і естетичне постають як певні форми «саморозвитку родової, суспільної сутності» людини (с. 23), дієвим виявом якої є «здатність відноситись, тотожна, на думку автора, здатності бути людиною (див. с. 48, 53). Відповідно до цього моральне як таке виступає «способом безпосереднього присвоєння людиною своєї родової сутності» (с. 54, 78), способом безпосереднього існування останньої в спілкуванні між людьми (с. 105). Естетичне ж розкривається як присвоєння довершеності

в розвитку цієї сутності, що визначається здатністю людини прикладати до будь-якого предмета належну мірку. Як бачимо, в першому випадку мова йде про здатність «ставитись до будь-якого іншого як до людини» (с. 80), а в другому — про опосередковане цією здатністю ставлення до світу відповідно до внутрішньої міри самих предметів, отже — згідно з мірою роду «людина» в цілому.

Розглядаючи сутнісні діяльнісно-практичні основи взаємозв'язку морального і естетичного, О. І. Фортова робить важливі висновки передусім стосовно вироблення нового бачення самого предмета етики, необхідності «докорінно переглянути основні теоретичні положення» щодо нього (с. 110). Критика однобічного функціонального тлумачення предмета цієї науки, яке випливає, зокрема, з абсолютизації системного підходу в сучасній етиці (с. 89—97, 127 та ін.), поєднується в книжці з позитивною інтерпретацією моральності в її «власному специфічному змісті» (с. 94). О. І. Фортова доводить хибність поширеного погляду на моральність лише як на засіб регуляції людської поведінки і підкреслює визначальний характер її «поєднувальної функції» (див. с. 92), розглядає її як важливіший «спосіб усупільнення людства» (с. 117), «гармонізатор життя людей» (с. 110). У такому контексті сучасного звучання набуває питання про «загальнолюдське значення» моралі, її «всесторонню необхідність», яка прокладає собі шлях у зіткненнях між її конкретно-історичними модифікаціями (с. 34, 90, 91).

Методологічно важливим, на нашу думку, є обґрунтоване в монографії розуміння моралі і моральності як особливих ступенів власне морального відношення до дійсності (с. 103, 105, 108). Мораль тлумачиться як логічно завершений ступінь даного відношення (с. 8, 58), стадія його кристалізації на рівні принципів і норм суспільної свідомості і відповідної діяльності (с. 37, 61, 108, 117, 125). Що ж до моральності, то вона охоплює світ безпосередніх взаємин і їх відображення в індивідуальній свідомості. При цьому саме моральність «визначає специфіку даного способу освоєння... дійсності» (с. 112), зумовлює можливість розширення моралі, її функціональних змін (с. 111). Звідси — особливе значення вказаного моменту для осмислення суттєвих рис сучасної соціалістичної моральної культури.

Закономірним результатом реалізації запропонованого підходу є висновок про цілісно-людський, конкретно-чуттєвий характер морального відношення, що й зближує його з відношенням естетичним — іншим моментом чуттєвої діяльності людини (с. 35, 64, 115 та ін.). У контексті цієї діяльності моральне і естетичне характеризуються такими істотними спільними рисами, як безпосередність (с. 132—133), конкретна цілісність предмета і особистісний характер суб'єкта діяльності (с. 144) та ін. Тради-

* Див.: Фортова А. И. О диалектическом единстве нравственного и эстетического. — Киев: Изд-во при Киев. ун-те. Издат. Об'єд. «Вища школа», 1985. — 151 с.

¹ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 112.

ційно «закріпленій» за сферою естетичного феномен співпереживання цілком слушно розглядається автором і як «механізм морального відношення» (с. 67). Це і собі дозволяє обґрунтувати роль співчуття як одного з найважливіших факторів людської моральності (с. 67—69), значення якого в літературі останніх десятиліть нерідко безпідставно применшувалося.

Чимале місце у праці приділено висвітленню взаємопереходів морального і естетичного. З одного боку, моральне, як показує автор, тяжіє саме до естетичної форми вираження, оскільки присвоєння людиною своєї родової сутності якраз і формує в неї універсальну здатність прикладати до будь-якого предмета відповідну мірку, перетворювати світ за законами краси (с. 53, 77 та ін.). З другого — естетичне виступає як присвоєння довершеності не у формальному її розумінні, а передусім відносно до суспільної сутності людини (с. 70—71, 81, 147 та ін.). Таким чином, моральне розкривається як «основа» естетичного відношення (с. 24), а естетичне — як «моральне у своїй завершеності» (с. 38). Таке розв'язання проблеми, безперечно, відображує суттєві риси діалектичного взаємозв'язку вказаних споріднених форм духовного життя людини.

Однак поляризація морального і естетичного стосовно відношень «людина — людина» і «людина — світ» (с. 78—79) видається ще дещо схематичною, такою, що потребує дальшого уточнення. Саме сучасна практика свідчить про принципове розширення сфери моральних відносин, вихід останніх за межі особистісних контактів між людьми. Можна твердити, що у моральних відношеннях сучасної людини до природи і культури, загалом до світу, в якому вона живе, естетичне начало присутнє не тільки в згорнутому вигляді, але й цілком актуально.

У монографії О. І. Фортової послідовно розкривається власне діяльнісне розуміння морального в його взаємозв'язках з есте-

тичним. З цих позицій автор веде полеміку з концепцією моралі як оцінно-імперативного способу освоєння дійсності (с. 97—99). Дальшим кроком у галузі методології, гадаємо, могло б стати з'ясування специфіки морального як конкретної єдності діяльності і світовідношення, здатності суспільної людини осмислювати і розв'язувати проблеми свого відкритого контакту з навколишнім світом з точки зору основних моральних принципів. Підкреслений у книзі О. І. Фортової конкретно-чуттєвий і предметний характер морального відношення (див., наприклад, с. 133—145) за таких умов можна було б осмислити у більш гармонійному поєднанні з раціональним і універсальним («всепредметним») аспектами моральності.

Важливу роль у рецензованій праці відіграє поняття «присвоєння». За його допомогою автор визначає специфіку моральності як такої. Проте присвоєння — лише один з аспектів перетворювальної діяльності, невіддільний від реалізації її позитивного змісту, що і є справжнім виявом відповідної сутнісної сили людини. Розгляд взаємозумовленості названих моментів у рамках моральної діяльності, як видається, міг би конкретизувати діяльнісну інтерпретацію моралі саме як відношення до дійсності. Зауважимо, що термін «присвоєння» в деяких місцях монографії має смислово переобтяженість, що дається взнаки в таких невдалих зворотах, як «присвоєння індивідууму роду «людина» (с. 56), «присвоєння іншої людини, суспільства» (с. 92) та ін. Треба також відзначити загалом широке тлумачення самої моральності, на яке подекуди натрапляємо в тексті (див., наприклад, с. 64, 72, 117).

Висловлені побажання і зауваження не дають підстави для сумнівів у високому теоретичному рівні дослідження О. І. Фортової, яке, безперечно, відіграє свою роль у розвитку радянської естетичної і етнічної науки.

В. А. МАЛАХОВ

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АНТИНОМІЇ СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

В умовах різкого загострення боротьби між марксистсько-ленінською і буржуазною ідеологіями значно підвищується актуальність діалектико-матеріалістичного аналізу повітряних тенденцій в буржуазній соціалній філософії, розкриття наукової неспроможності її теоретико-методологічних засад. Одним з таких важливих об'єктів аналізу є те розмаїття «шкіл», «теорій», якими рясіє сучасна буржуазна соціологія. Звести цю строкатість до якогось «спільного знаменника» — справа нелегка, адже представники буржуазної соціологічної думки, претендуючи на позапартійність та «чисту науковість», намагаються виправдати методологічний еkleктизм, довести, що саме останній нібито найбільшою мірою відповідає особ-

ливостям досліджуваного об'єкта. Суспільна життєдіяльність зображується ними такою «поліфакторною» і багатопланою, що осягнути її може буцімто лише ж «плюралістична» теоретична свідомість.

Одна з безперечних позитивних рис рецензованої монографії* — послідовне спростування цієї методологічної хибі завдяки змістовому використанню евристичних можливостей діалектико-матеріалістичного розуміння історії. Це тим більш важливо, що, як переконливо показує автор, саме вихідні принципи наукового розуміння суспіль-

* Танчер В. В. Методологический кризис современной буржуазной социологии.—Київ. Наук. думка, 1985. — 184 с.

но-історичного процесу є об'єктом постійних нападок буржуазних соціологів. До того ж чимало з них активно виступають проти діалектико-матеріалістичної методології пізнання, прикриваючись «неомарксистським» камуфляжем (А. Гоулднер, Т. Боттор, Н. Бірбаум, А. Гіденс та ін.).

У праці показана взаємозумовленість соціально-класових і методологічних засад сучасних буржуазних соціологічних концепцій. За зіткненням методологічних принципів соціального пізнання, діалектико-матеріалістичного та ідеалістичного підходів до історії виявляється, як переконливо показує автор, протистояння двох діаметрально протилежних світоглядів, класових та історичних перспектив.

Вдалою, на наш погляд є структура рецензованої монографії. На початку розглянуто загальні особливості тієї «епістемологічної кризи», яку нерідко змушені визнавати й самі буржуазні соціологи, показано безпідставність найтипівіших спроб її подолання з боку останніх. Докладно розкрито взаємозв'язок основних світоглядно-методологічних виявів кризи буржуазного соціального пізнання — таких, як антиісторизм, заперечення об'єктивної закономірності суспільних процесів, метафізичне тлумачення співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, загального, особливого і одиничного в соціальному пізнанні, неадекватність понятійно-категоріального апарата, абстрактна схематизація та суб'єктивізм, психологізація суспільних відносин.

Привертає також увагу глибокий аналіз властивості буржуазній соціології антиномії натуралістичного об'єктивізму та суб'єктивістського антропологізму, що її найбільшою мірою репрезентують позитивістська та феноменологічно-гуманістична тенденції. За цією антиномією автор цілком слушно вбачає властиве сучасній буржуазній свідомості протиставлення науки й світогляду (с. 38). В. В. Танчер аналізує як традиційні, так і новітні концепції буржуазної соціології. Зокрема, переконливо показано марність спроб відокремити «соціальну історію» від політичної та економічної теорії. Такі спроби кваліфікуються автором як наслідок ідеалістичного розгляду суспільно-історичного процесу поза його економічною та політичною сторонами, поза такими реаліями, як суспільно-економічна формація, класи і класова боротьба. На засадах історичного ідеалізму відбувається і так званий ренесанс еволюціоністських ідей в буржуазній соціології, зведення суспільного розвитку до диференціації та інтеграції структурних компонентів на основі ціннісних ідеалів буржуазного суспільства, в результаті чого, як показано у праці, наслідки видаються за причини. Все це призводить до того, що буржуазні загальносоціологічні концепції відзначаються «мультипарадигматикою», апеляцією до якої підмінюється справжньо науковий підхід до аналізу об'єктивних закономірностей історичного процесу.

У рецензованому дослідженні ґрунтовно розкрито методологічні хиби принципу «взаємодоповнення», властивого для зближення зовні альтернативних тенденцій в сучасній

буржуазній соціології. В. В. Танчер показує, що в позитивістсько-натуралістичних концепціях передусім недооцінюється роль перетворюючої діяльності людини, відбувається «уречевлення» суб'єктивного, натуралізація соціальності (с. 62—68). Фактично це призводить до спотворених уявлень про саму соціальну реальність. Разом з тим у концепціях суб'єктивно-психологізаторського напрямку: феноменології, «символічного інтракціонізму», «рефлексивної», «критичної соціології» та ін. недооцінювання об'єктивних закономірностей історії обертається волонтаристською деформацією ролі суб'єктивного фактора, утопічними сподіваннями на переорієнтацію способів світотлумачення — «соціологічне просвітительство», «гуманізацію свідомості» та ін. Особливо показовий у цьому плані здійснений автором критичний аналіз так званої рефлексивної соціології А. Гоулднера.

На основі критичного осмислення такого загальнометодологічного явища, як антиномічність сучасного буржуазного соціального пізнання, ґрунтовно розглянуто деякі найтипівіші різновиди неадекватної концептуалізації соціальної реальності. Йдеться передусім про такі об'єкти аналізу, як соціальна система, соціальні відносини, соціальні інститути, які буржуазні соціологи тлумачать з позицій структурного функціоналізму й операціоналістського біхевіоризму, або в плані символічно-інтракціоністської, феноменологічної релятивізації соціальної життєдіяльності, зведення соціального до «індивідуальних соціальних світів» тощо. Особливо актуальним з цього погляду постає марксистський аналіз різновидів так званої критичної, лівоадикалістської та конфліктно-аналітичної соціології, в якій смисл соціологічного знання зведено лише до «тотального руйнування соціальної даності». Логічний наслідок такого розгляду — доведення його до аналізу особливостей формування соціологічних утопій «гуманізації» капіталізму, яких особливо переконливо свідчить про включеність сучасної буржуазної соціології в структуру антикомунізму.

Виче було зосереджено увагу переважно на теоретико-методологічних аспектах проблем, які розглянуто в рецензованій праці. Проте слід наголосити, що книга В. В. Танчера має чітку ідеологічну заостреність, ідейно-політичне озброєння знаннями, як, по яких напрямках активізувати боротьбу проти буржуазної ідеології. Адже відомо, що певні соціально-філософські концепції чи орієнтації завжди лежать в основі політичних програм правлячих кіл імпералістичних країн, є зброєю класової аполітичності. В цьому можна переконатися, наприклад, з факту висування на політичну та ідеологічну авансцену США неоконсервативних концепцій. Автор книжки вдало доводить розгляд світоглядно-методологічного змісту тієї чи тієї соціологічної концепції до з'ясування її значущості у структурі сучасної буржуазної ідеології та пропаганди. З цього погляду рецензована праця має також і виразну контрпропагандистську спрямованість.

Висловимо деякі критичні побажання та

зауваження. Як відомо, у діалектико-матеріалістичній методології соціального пізнання величезне евристичне значення має поняття «органічне ціле». На наш погляд, його визначальні характеристики можна було б змістовно «спроєкувати» і на критику методологічного ліуралізму сучасної буржуазної соціології, і на деякі з конструктивних альтернатив буржуазним концепціям.

Далі. Антиномічність сучасного буржуазного соціального пізнання має вельми показову «передісторію»: вона сягає своїми витокami до періоду формування визначальних рис буржуазної свідомості. Сучасна буржуазна філософія й соціологія успадкувала цю антиномічність ще від класичної буржуазної філософії. Цю проблемно-методологічну лінію: сучасна буржуазна соціологія — сучасна буржуазна філософія — класична буржуазна філософія (з акцентуванням на деяких визначальних особливостях буржуазної та дрібнобуржуазної свідомості) хотілось би бачити виразнішою в розглянутій монографії.

Відзначимо наявність певних стилістичних неточностей. Так, на наш погляд, навряд чи можна позитивістсько-натуралістичні концепції в сучасній буржуазній соціології беззаперечно кваліфікувати як «метафізичну абсолютизацію об'єктивних закономірностей розвитку суспільних явищ» (с. 62). Адже свідомо цілеспрямована людська діяльність, її розвиток, зростання ролі народних мас в історії — все це також належить до об'єктивних закономірностей суспільного життя.

В цілому ж монографія В. В. Танчера — плідний дослідницький внесок в осмислення діалектико-матеріалістичної методології соціального пізнання, що має істотне значення для наступальної критики сучасної буржуазної ідеології. Глибока за змістом і цікава за матеріалом, ця книжка, безперечно, буде корисною як для фахівців-філософів, пропагандистів, лекторів, так і для широкого кола читачів.

В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ

КРИТИКА АНТИКОМУНІСТИЧНИХ ПЕРЕКРУЧЕНЬ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ РЕАЛЬНОГО СОЦІАЛІЗМУ

Радянські суспільствознавці дають рішучу відсіч спробам ідейних противників дискредитувати фундаментальні цінності реального соціалізму. Останніми роками опубліковано ряд ґрунтовних монографій, присвячених критичному аналізу концептуальних засад буржуазної пропаганди, серед яких помітне місце займає і рецензована праця*. Спіраючись на марксистсько-ленінські принципи критики буржуазної ідеології, авторський колектив зосередив увагу на викритті намагань ідеологів антикомунізму перевернути історичний досвід реального соціалізму.

Книжку відрізняє комплексний підхід до висвітлення ряду фундаментальних проблем теорії і практики реального соціалізму в контексті сучасної ідеологічної боротьби. Автори критично аналізують антикомуністичні видання 70-х — початку 80-х років. Це дало їм можливість розкрити політичний спектр «концептуального» арсеналу «радянологів», простежити генезис та еволюцію антикомуністичних концепцій в зв'язку зі змінами в стратегії і тактиці боротьби імперіалізму проти реального соціалізму. Автори показують методологічну спорідненість поглядів буржуазних і ревізійністських ідеологів, загальну антикомуністичну спрямованість сучасних «радянологічних досліджень» теорії і практики реального соціалізму, розкривають тісний взаємозв'язок між буржуазною наукою і імперіалістичною політичною практикою.

ґрунтовністю відзначається критичний аналіз антикомуністичних інтерпретацій сутності соціалізму як суспільної системи. Об'єкт критики авторів — сучасні буржуазні і ревізійністські концепції «множинності теорій соціалізму» та «множинності моделей соціалізму», які становлять ідейну основу пропагандистсько-диверсійних, підривних акцій імперіалізму. У праці викриваються класові і ґноссологічні корені зазначених концепцій, показується їх тісний зв'язок з імперіалістичною політикою, їх антирадянська спрямованість.

Антирадянщина як одна з визначальних рис буржуазних і ревізійністських спотворень теорії і практики реального соціалізму найрешетіше виявляється в радянологічних інтерпретаціях соціально-політичного розвитку радянського суспільства. Звертаючи увагу читача на цю характерну особливість антикомуністичних «теорій», автори книжки цілком слушно підкреслюють, що запал своїх фальсифікацій ідеологи буржуазії спрямовують насамперед проти робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії. При цьому ними використовуються набір різноманітних концепцій — як «суро радянологічних», так і «запозичених» з буржуазної соціології, політології, антропології та інших наук. Це насамперед доктрина «тоталітаризму», а також всілякі модифікації буржуазних концепцій «стратифікації», «елітарності» та «бюрократизації». Характерним для всіх цих концепцій є, як слушно підкреслюється у праці, намагання заперечити об'єктивну зумовленість провідної ролі робітничого класу та його революційної партії. Значна увага також

* Критика буржуазних извращений реального социализма. — Казань. Изд-во Казанского ун-та, 1984. — 199 с.

приділяється критиці буржуазних фальсифікацій національної політики КІРС.

Інтерес викликають і сторінки монографії, присвячені критичному аналізу антимарксистських інтерпретацій принципу пролетарського інтернаціоналізму. Автори зосереджують основні зусилля на викритті спроб ідеологів антикомунізму протиставити пролетарський і соціалістичний інтернаціоналізм, перекутити їх зміст, підмінити інтернаціоналізм націоналізмом.

Завершується монографія розділом, присвяченим критиці буржуазних тлумачень співвідношення світу реального соціалізму і країн соціалістичної орієнтації. Автори розкривають антирадянську спрямованість антикомуністичних концепцій «культурної невідповідності», розумувань про «радянську загрозу» країнам, що розвиваються та ін., показують їх теоретичну злиденність. Усі ці буржуазні схеми, як справедливо зазначається в праці, «не в змозі вказати на дійсне історичне місце самого явища некапіталістичного переходу до соціалізму, розкрити справжню суть соціалістичної орієнтації як особливого суспільного явища» (с. 196).

Оцінюючи рецензовану працю загалом позитивно, водночас зазначимо, що вона не

позбавлена деяких недоліків. Насамперед, звертає на себе увагу те, що під час розгляду широкого кола антикомуністичних концепцій авторам не вдалося досягнути мірою показати їх декілька певних варіантів. Зокрема, в аналізі «концептуальної» бази «радянології» вони залишили поза увагою питання критичного розгляду буржуазної «компаративістики», хоча добре відомо, що саме цей напрям в буржуазному «комунізмознавстві» сьогодні посідає важливе місце. Порівняння двох протилежних систем на основі тенденційно підібраних соціальних показників нині широко використовується як засіб пропагандистських диверсій проти реального соціалізму з метою припинення його історичних переваг.

Однак, незважаючи на окремі недоліки, рецензована праця містить ґрунтовний аналіз актуальних проблем ідеологічної боротьби, розкриває зміст найпоширеніших сьогодні напрямів антикомуністичних фальсифікацій реального соціалізму. Книжка буде корисною для партійних і наукових працівників, викладачів, пропагандистів і всіх тих, хто цікавиться питаннями контрпропагандистської роботи.

В. Г. КОРОЛЬКО, В. Л. САВЕЛЬЄВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ДІАЛЕКТИКИ І ЕТИКИ

Розробці наріжних положень марксистсько-ленінської діалектики і етики присвячено чимало праць. Однак лише порівняно нещодавно важлива з теоретичного і практичного погляду проблема взаємозв'язку діалектики і етики стала предметом пильної уваги дослідників. Значний інтерес з огляду на це становить рецензована монографія*. Співвідношення діалектики і етики аналізується в ній як у методологічному, так і у змістовому аспектах.

У книжці передусім розкриваються тенденції, труднощі і проблеми розвитку етики на сучасному етапі і намічаються шляхи розв'язання деяких із цих проблем. Велику увагу приділено методологічним основам вивчення діалектичної природи моралі, її категорій (принципам конкретності, суперечності, діалектиці простого і складного та ін.), характеристичні предмета соціальної діалектики. Своєрідним і плідним є розгляд проблем в їх історико-філософському аспекті. При цьому автори часто вдаються до етичних концепцій Канта і Гегеля. На наш погляд, доцільно було б проаналізувати взаємозв'язок діалектики і етики у творчій філософії XVII і XVIII ст., наприклад таких, як Гассенді, Гоббс, Гердер, Гельвецій.

У монографії висвітлюються соціокультурні передумови абсолютизації пізнаваль-

ної діяльності та її протиставлення діяльності моральної і художньо-естетичній. У плані критики цієї абсолютизації заслуговує на увагу думка про здатність діалектики бути універсальною логікою спілкування, логікою «космічного міжкуб'єктного діалогу» (с. 99).

Етичний аспект діалектики розглядається і з погляду діалектики цілі, засобу і результату діяльності. Автори переконливо критикують спроби позитивістів відокремити науку від моралі, ідеології, моральної свідомості. Підкреслюється, що сутність моралі не може бути розкрита без осмислення останньої як явища культури. У книжці простежується змістовий взаємозв'язок комуністичного суспільного і морального ідеалів.

Неприпустимим є ототожнення моралі і моральності, слухно підкреслено у дослідженні між ними як важливого структурного елемента людської діяльності. Показано також теоретичну і практичну шкідливість абсолютизації як внутрішнього, так і зовнішнього моментів у сфері моральності.

Автори аналізують поняття морального ідеалу, діалектику його формування, співвідношення з дійсністю, вияв цієї діалектики в особистісному розвитку, застерігають проти теоретично неспроможних спроб зведення моральних ідеалів до інтересів.

У книжці конкретизується також проблема співвідношення належного і сущого. Ретельно досліджено категорії обов'язку і

* Діалектика і етика / Под ред. Ж. М. Абдильдіна и Л. М. Архангельского. — Алма-Ата : Наука, 1983. — 304 с.

щастя в їх діалектичному співвідношенні, природу і специфіку моральних суперечностей за соціалізму. До числа творчих досягнень потрібно залічити образну і реалістичну характеристику їх джерел.

Становлять інтерес історико-філософські фрагменти монографії, які служать не просто вдалою ілюстрацією тих або тих положень, але й своєрідним проблемним полем їх осмислення. Водночас видаються небезперечними деякі твердження, зокрема таке: «Вже Спиноза прекрасно розумів, що методом етичної теорії... має бути не тільки і не стільки панівна в суспільстві система моральнісних уявлень, що вилілась у вигляді морального кодексу, систем моральнісних суджень і оцінок, а й так звана практична мораль» (с. 228—229). Однак таке розуміння етики подібнуємо й значно раніше, наприклад у Макіавеллі.

У рецензованій монографії докладно висвітлено діалектику моральнісного прогресу, моральнісного розвитку особи, проблеми і перспективи їх дослідження. Так, приміром, автори слушно відзначають необхідність вивчення змісту можливих суперечностей у структурі моральнісної свідомості і поведінки особи для практики її виховання, розглядають основні аспекти співвідношення зовнішнього і внутрішнього у моральнісно-

му розвитку особи. При цьому аргументованій критиці піддано абстрактно-гуманістичні концепції буржуазних моралістів, зокрема А. Швейцера та Е. Фромма.

На жаль, рецензована монографія не позбавлена хиб. Так, наприклад, викликають заперечення деякі формулювання в тексті. Скажімо, незрозумілим є таке визначення моралі, як «складана» (с. 165). Видається неправомірним категоричне твердження, яке ототожнює ідеал з метою: «будь-який ідеал є метою» (с. 200). Дещо абстрактно виглядає коментар тези «У процесі моральнісного розвитку долаються як індивідуалізм, так і деперсоналізація особи» (с. 192, 193). Трапляються стилістичні похибки (с. 37, 89, 115, 116, 118, 129 та ін.). Вадою є також відсутність висновку, деякі повторення та відхилення від загальної лінії дослідження, слабкий зв'язок окремих його фрагментів.

Висловлені зауваження, однак, не знижують загально високого теоретичного рівня рецензованого дослідження. Його поява з великим інтересом стрінута науковою і педагогічною громадськістю. Шкода, що книжка видано незначним тиражем (1800 прим.).

Б. П. БУРМАКА

ВОРОГИ МИРУ І СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

У здійсненні своїх експансіоністських планів антикомуністичного «хрестового походу» проти країн соціалістичної співдружності імперіалістична реакція активно використовує сіонізм. Помітним внеском у викриття реакційної суті ідеології і політики сіонізму є колективна монографія, видана вченими і пропагандистами нашої республіки*. Аргументовано, з марксистсько-ленінських позицій автори розвінчують сіонізм — ідеологію, систему організації і політичну практику єврейської буржуазії, що тісно зрослася з монополістичними колами імперіалістичних держав. Войовничий антикомунізм, шовінізм, антирадянщина визначають сутність і зміст ставлення сіоністів до теорії і практики наукового комунізму.

У книжці не тільки простежується генезис сіонізму, але й критично аналізуються ідеологічні й політичні акції сіоністів, здійснені останнім часом. Заслугою авторів є ґрунтовне викриття «програмних» положень ХХХ конгресу Всесвітньої сіоністської організації (ВСО), який відбувся 1982 року і за задумом його організаторів був покликаний стати важливою «віхою» в антирадянській діяльності сіоністів.

* Сионизм — враг мира и социального прогресса (Антинародная сущность политики сионистского израильского руководства и ее последствия). Авт. колл.: Л. Е. Беренштейн, В. К. Гура, Н. Г. Пода, А. В. Шаповалов, Н. И. Юнак.—Киев: Наук. думка. 1984.—134 с.

Автори аргументовано доводять, що основу ідеології і політичної практики сіонізму становлять штучно вигадані, науково неспроможні концепції «всесвітньої єврейської нації», «особливого єврейського народу», «єврейського національно-визвольного руху», «вищої єврейської культури». Зловмисно перекручуючи суть марксистсько-ленінського вчення, його революційну роль у розвитку людства, ідеологи сіонізму намагаються очорнити соціалістичний лад, дискредитувати характер національних відносин в умовах розвинутого соціалізму.

Нині сіоністи знову підняли на щит збанкрутілі принципи «культурно-національної автономії», які, за оцінкою В. І. Леніна, мають на меті втілити у життя найбільш витончений і абсолютний, до кінця доведений націоналізм. Проголосивши на ХХХ конгресі ВСО лозунг «культурно-національної автономії», сіоністи прагнуть забезпечити можливість без обмежень пропагувати свої расистсько-націоналістичні ідеї серед осіб єврейської національності, що проживають у соціалістичних країнах. Ці намагання «культуртрегерів» від сіонізму мають відверто провокаційний характер, є ґрубним втручанням у внутрішні справи суверенних держав.

У монографії наводиться багато переконливих прикладів, що свідчать про непримирну ворожість сіоністів до СРСР.

Значне місце в книжці відведено викриттю расистської, експансіоністської політики правлячих кіл Ізраїлю, загарбницького кур-

су Тель-Авіву в гегемоністській стратегії імперіалізму США на Близькому Сході.

У праці переконаливо показується, як расистське гасло створення «Великого Ізраїлю, в якому, за твердженням сіоністських верховодів, «немає місця для арабів», на практиці означає політику постійної агресії, збройних провокацій проти сусідніх арабських країн. Остаточна мета цього курсу, який сіоністські «яструби» здійснюють за допомогою американських доларів і зброї, — ліквідувати палестинську проблему шляхом знищення і масового вигнання палестинців з наступною анексією їх споконвічних земель.

Незважаючи на демагогічні заяви сіоністів, дійсність зриває маски з фарисеїв, викриває їх підступну діяльність. Все більше людей у світі, підкреслюють автори книжки, вбачають в сіонізмові джерело постійної воєнної небезпеки, яка не лише загрожує війною арабським народам Близького Сходу, а й конфліктом у світовому масштабі. Злочинницькі дії сіоністських ватажків зустрічають рішучий протест трудящих мас Ізраїлю. В авангарді боротьби проти сіоністської ідеології і політичної практики іде Комуністична партія Ізраїлю, яка діє і

бореться в надзвичайно важких умовах. Важливим досягненням комуністів стало створення Демократичного фронту за мир і рівноправність, що ознаменувало собою єднання арабських трудящих з прогресивними силами єврейського населення країни.

Не всі проблеми, пов'язані з науковим аналізом сіоністської доктрини, дістали вичерпне висвітлення в рецензованій праці. На наш погляд, зокрема, доцільно було б ширше показати неспроможність ідейно-методологічних засад сіоністських концепцій. Розкриваючи расистську спрямованість сіонізму, варто було б підкреслити, що й ідеологічна платформа, практика, форми та методи досягнення геополітичних цілей цього найвоєвничішого загопу єврейського буржуазного націоналізму мають багато чого спільного з фашизмом.

Загалом же задана монографія є дослідження високого професійного рівня. Безперечно, вона стане в пригоді науковцям, спеціалістам-міжнародникам, викладачам, пропагандистам, усім, хто цікавиться питаннями ідеологічної боротьби і критики антикомунізму.

А. І. ШИРОКОВ

ФІЛОСОФСЬКА ТЕОРІЯ ІДЕАЛУ

У комплексі питань, пов'язаних з дослідженням цілепокладальної діяльності людини, вагомим місцем посідає проблема ідеалу як граничної детермінанти активності індивіда і суспільства. Теорія ідеалу — така тема нової книги В. Є. Давидовича*, дослідника, який давно і плідно розробляє проблематику цілепокладальної людської діяльності.

Потрібно зазначити, що проблема ідеалу не обійдена увагою у нашій літературі, присвяченій різним аспектам цього багатогранного феномена. Він досліджувався представниками різних галузей суспільствознавства — соціології, наукового комунізму, етики, естетики, теорії культури. Однак усесбічно охопити проблему ідеалу можна лише на рівні загальнофілософського аналізу, який дає змогу розглянути суспільний ідеал в єдності всіх форм його виявлення, з'ясувати його роль у функціонуванні і вдосконаленні суспільства.

Спираючись на досягнуті результати, автор рецензованої праці вдається до обґрунтування методологічного підходу до побудови загальнофілософської теорії ідеалу.

Розглядаючи сутність та функції ідеалу у життєдіяльності суспільства і конкретної особи передусім у монографії з'ясування важливого і жваво обговорюваного нині питання про специфіку філософії як форми суспільної свідомості. Тут автор проводить думку, що «хоч як відрізнялися б одна від одної філософські системи, хоч який соціум

вони відображали б, — як істинні, так і ілюзорні філософські побудови служать обґрунтуванню цілей суспільної людини» (с. 25). Із смисложиттєвої, життєорієнтованої функції філософії, вважає В. Є. Давидович, випливає її найважливіше призначення — теоретичне обґрунтування ідеалів.

У праці всебічно проаналізовано сутність ідеалу як специфічного духовного формоутворення, показано його місце у структурі суспільної та індивідуальної свідомості. Цікавим, як на наш погляд, є виділення трьох специфічних ерів у дослідженні ідеалу: гістоологічного (тут він постає як особлива форма пізнавального охоплення життя); аксіологічного (оцінка суб'єктом наявності дійсності); праксеологічного (ідеал як регулятор діяльності, її інтегральна цільова основа, форма граничного цілепокладання).

У структурі індивідуального світогляду ідеали виступають системоутворюючим, конститууючим компонентом — основним імперативом думок і почуттів особи. В аналізі регулятивної функції ідеалів у системі її життєдіяльності істотним, як ми вважаємо, є акцент на тому, що ідеали не безпосередньо регулюють учинки особи, а впливають на її поведінку через складну структуру опосередкувань. Для обґрунтування цього положення автор залуцає соціально-психологічну концепцію регуляції поведінки, розроблену В. О. Ядовим та його співробітниками. Певний інтерес для теорії виховання становить обґрунтуване В. Є. Давидовичем розрізнення двох способів формування ідеалів особи: ідеал може бути (1) заданий імперативно і (2) свідомо обраний людиною як змістовий фундамент

* Давидович В. Є. Теорія ідеала. — Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1984. — 184 с.

її світоглядних ціннісних орієнтацій, як стрижень духовного життя. Саме виділення другого шляху як оптимального містить у собі неабиякий людноутворюючий потенціал.

Це відкриває перспективу поглибленого світоглядного аналізу проблеми ідеалу в аспекті його співвіднесення з смислотворючими компонентами індивідуального і суспільного буття, з граничними цілями людської життєдіяльності. Суспільний ідеал за такого розгляду постає як особливий тип мети, як фундаментальна духовна детермінанта цілепокладання, здійснюваного на світоглядному рівні. Ідеал розуміється як важливий регулятивний принцип, який надає людській життєдіяльності цілісності, всезагальності, «тотальності», за висловом К. Маркса. Крім того, він формує у людини світоглядну установку на діяльнісне оволодіння всіма надбаннями культури, що є умовою розвитку соціально-творчих здатностей особистості. Відомо, яку велику увагу приділяв В. І. Ленін питанню про культурно-історичну спадкоємність як основний засіб виховання людини — творця комуністичного суспільства. Аналіз проблем розвитку історичного процесу і індивідуального життя людей з погляду ідеалу як форми духовності і вищого регулятиву діяльності є яскравим прикладом реалізації можливостей світоглядного гіахлду до невітлення цієї важливої проблеми.

Від сутнісного аналізу ідеалів автор переходить до феноменологічної експозиції конкретних форм їх існування і функціонування. Насамперед він звертається до малорозробленої проблематики типології ідеалів. Розглядаючи відношення ідеалу до його конкретних виявів, В. Є. Давидович уводиться поняття «іпостась» і дає його чіткий, логічний аналіз. Сповідомоємо, що поняття «іпостась» кінець кінець набуде права громадянства у категоріальному апараті філософської науки. Принаймні, вже тепер у цьому має відчутну потребу теорія культури, адже за допомогою названого поняття відбувається охоплення цілого не в його частинах, аспектах і сторонах, а в цілісності, що має різні образи вияву.

Типологізація ідеалів здійснюється автором посферно та посуб'єктно. Посферно іпостасі ідеалу пов'язані з відповідними формами суспільної свідомості, в яких він функціонує: епістемологічний ідеал істини; соціально-економічний — справедливого розподілу і оптимального споживання; політичний — ідеал влади, що містить уявлення про належне управління; моральний — прагнення до добротворчості; естетичний — гармонія; філософський — осягнення істини у формі мудрості; релігійний — ілюзорне «буття Божє». Треба зазначити, що деякі автори піддають сумніву наявність ідеалів у певних формах суспільної свідомості — зокрема у сферах права і філософії. На наш погляд, це надто звужені трактовки ідеалів, вони неправомірно обмежують гаулуз їх функціонування. У цьому питанні ми поділяємо підхід В. Є. Давидовича, який вважає, що «ідеали як верхніснє формоутворення духу існують в усьому обсязі цілісного континууму суспільної свідомості» (с. 74). Щодо посуб'єктного поділу ідеалів,

то він здійснюється відповідно до рівнів соціальних суб'єктів: від індивіда через групи різних модальностей, суспільні класи, до родового суб'єкта — людства в цілому.

Тим самим ідеали індивідуального, «коначного» суб'єкта вводяться в русло сукупного культурутворення з його атрибутами всезагальності, безконачності та універсальності. Окремий індивід стає персонажем світових подій, його суб'єктивна діяльність дістає виправдання і смисл у перспективі морального ідеалу. Цілком слушно видається думка В. Є. Давидовича про те, що моральний ідеал у своєму справді гуманістичному спрямуванні не повинен бути обтяжений тезою про «невідворотне значення смерті», з якої випливає, що індивід під владою знання про свою коначність має поспішати творити добро і самореалізовуватись. Таке розуміння морального ідеалу, зазначає В. Є. Давидович, перетворює його на щось подібне до психологічного дамклового меча. Творити добро ми поклонікані не тому, що помремо, вважає він, а тому, що живемо, розв'язуючи різноманітні суперечності і тим самим вносячи індивідуальну частку до загальнолюдської справи розвитку історії, культури, цивілізації (с. 80).

Ідеологічна боротьба між соціалізмом і капіталізмом подана у праці під кутом зору конфронтації ідеалів. Актуальність такого розгляду посилюється тим, що в останнє десятиріччя буржуазна свідомість активно взяла на озброєння ідею «реідеологізації», за допомогою якої обгрунтовується думка про спільність цілей правлячого класу і трудящих мас. В. Є. Давидович, спираючись на світоглядні принципи марксистсько-ленінської філософії, доводить безідеальність таких «теоретичних» висновків. Виходячи з того, що суспільні ідеали є рефлексією соціального суб'єкта з приводу свого статусу і цілей, він пропонує типологію ідеалів буржуазної свідомості: ліберально-буржуазні ідеали; консервативно-буржуазні; ідеали правобуржуазного радикалізму; лівобуржуазного радикалізму (с. 100). Щодо кожного з типів подано стислий ретроспективний огляд, а головне — показано сучасний їх стан і трансформації, їх роль в ідеологічному забезпеченні функціонування буржуазного суспільства.

Стрижневою абстракцією структури комуністичного ідеалу виступає, на думку автора, категорія свободи. Ідеали комунізму розглядаються у книжці цілісно і системно. Особливо відзначимо цікаву й актуальну постановку питання про прогностичну функцію комуністичного ідеалу як моделі передбачуваного майбутнього. «Гіпотетична модель бажаного майбутнього, — підкреслює В. Є. Давидович, — має бути чіткою констатацією реальних можливостей розвитку, з'ясуваням конкретних умов їх актуалізації, опредметнення, втілення в реальне життя» (с. 130).

Суспільний ідеал невід'ємний від ідеалу розвитку особи. Тому комуністичний ідеал розглядається і як новий історичний тип особи, якій притаманні атрибути всебічності, цілісності, гармонійності. Як відомо, проблема здійснення всебічного розвитку особистості це дискутується у нашій су-

спільствознавчій літературі. Це й зрозуміло: адже йдеться про певну прогностичну модель людини майбутнього. В. Є. Давидович вважає, що шлях кількісного витлумачення всебічності безперспективний — потрібно перейти до осмислення якісної всебічності, визначення субстанціональних відношень особи до світу. Запропонований підхід відзначається нетрадиційністю і відкриттям, на наш погляд, широкі дослідницькі перспективи. Мірою вдосконалення розвинутого соціалізму конкретна наповненість ідеалу всебічності збагачуватиметься новим змістом. Це стосується і уявлення про суспільний ідеал загалом.

Логічним завершенням праці є розгляд співвідношення ідеалу і дійсності. Значна за своєю практично-політичною гостротою, названа проблема вже неодноразово розглядалася у нашій літературі. Авторський аналіз цінний насамперед послідовним теоретичним проведенням принципу діалектичної суперечності. Висвітлюючи діалектику втілення ідеалу в дійсність, автор не намірявся охопити всі сторони цього складного процесу, що могло б призвести до поверховості, а докладно проаналізував його на прикладі ідеалу справедливості.

Звичайно, коли в дослідженні ставиться і розв'язується так багато питань, не все вдається розкрити однаковою мірою. Зо-

крема, лишаються в тіні особистісна форма буття ідеалів, їх місце у мотивації повсякденного життя особи та її життєвого шляху. Можливо, тут дався взнаки своєрідний філософський «пуризм», тимчасом узагальнення даних соціології, психології, соціальної психології, конкретних соціологічних досліджень масової свідомості і промадської думки дало б змогу авторові сказати своє вагоме слово і з цього приводу. До речі, такий закид стосується і розгляду питання про реальне функціонування ідеалів у розвинутому соціалістичному суспільстві.

Хотілося б серед позитивних якостей книжки особливо відзначити її мову і стиль. Ще К. Маркс закликав філософів оволодівати журналістською майстерністю. Не можна забувати про це сьогодні, коли поставлено в розряд найважливіших завдань формування наукового світогляду у кожної радянської людини. Поєднання теоретичної глибини і пристрасної партійності, яскрава, жива, емоційна мова, пройнята гуманістичним пафосом, дозволяють сподіватися, що книга В. Є. Давидовича дістане схвальний відгук не тільки у філософів-професіоналів, а й у широкого читача.

*Л. В. СОХАНЬ, І. Е. БЕКЕШКІНА,
В. О. ВЛАДИМИРОВ*

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1986 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

БИСТРИЦЬКИЙ Е. К. НАУЧНОЕ ПОЗНАНИЕ И ПРОБЛЕМА ПОНИМАНИЯ.— 8 л.— 1 р. 20 к.

Автор досліджує актуальну і малорозроблену проблему марксистсько-ленінської теорії пізнання — проблему розуміння. Аналізує світоглядні і гуманітарні підвалини науки як феномена культури і зв'язані з цим питання: про генезис проблеми розуміння в класичній і сучасній філософії і науці; про взаємовідношення науково-теоретичного знання і конкретно-історичного світорозуміння, закріпленого у сприйнятті, мові і буденному знанні; про діалог і інтерпретацію як основні ситуації розуміння; про діалектику розвитку і культурну наступність пізнавального досвіду.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів.

ПРОБЛЕМИ ПРАКТИЧНИХ МІРКУВАНЬ У ЛОГІЦІ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Республіканська координаційна нарада «Теорія і логіка наукового пізнання. Аналіз практичних міркувань» відбулася в Києві у квітні 1985 року. Вона була організована Інститутом філософії АН УРСР разом з Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР і секцією логіки Українського відділення Філософського товариства СРСР у плані підготовки до IX Всесоюзної наради з логіки і методології науки (Харків, 1986) і VIII Міжнародного конгресу з логіки, методології і філософії науки (Москва, 1987). Учасниками наради були науковці Академії наук УРСР, а також РРФСР і Грузинської РСР, викладачі університетів, технічних і гуманітарних вузів, спеціалісти в галузі логіки, філософії, методології природничих і гуманітарних наук, математики, кібернетики з міст України (Харкова, Львова, Одеси, Запоріжжя, Ворошиловграда, Дніпропетровська, Донецька), а також з Москви, Ленінграда, Ростова, Краснодару, Новосибірська, Тбілісі.

Тематика наради визначалася комплексністю проблеми практичних міркувань: обговорювалося співвідношення теоретичного і практичного як на філософському, так і на методологічному рівнях (М. В. Попович), проаналізовано поняття раціональності (С. Б. Кримський) і найважливіші його аспекти: соціальний (А. М. Єрмоленко, К. Ю. Райда), комунікативний (Б. О. Парахонський), соціально-психологічний (І. І. Сайчук), соціально-культурний (М. О. Сиверцев), естетичний (О. К. Шевченко) і етичний (В. О. Андрушко); розглянуті в контексті проблеми практичних міркувань прагматичні аспекти теоретичної діяльності й структури наукової теорії (В. І. Кузнецов, М. С. Бурґін), лінгвістична прагматика (С. О. Васильєв), лінгво-прагматичні механізми аргументації (В. М. Сергєєв), ігрове моделювання раціональної поведінки (А. Т. Ішмуратов), логіко-філософський аналіз цілеспрямованої діяльності (Г. Л. Тульчинський); піддавалися оцінці як засоби аналізу практичних міркувань логіка норм, оцінок, імперативів (В. І. Курбатов), часова логіка (В. В. Навроцький), логіка сприйняття, думки і знання (О. І. Суботін), логіка парадоксів (Ю. Г. Іванов) і абстрактна теорія властивостей (М. С. Бурґін).

Про інформаційне забезпечення логіко-методологічних досліджень і його потенціальні можливості говорилося у повідомленні наукового співробітника Інституту наукової інформації з суспільних наук А. К. Воскресенського.

Доповіді, повідомлення і їх обговорення завершила дискусія за Круглим столом «Діяльність, логіка і логіка діяльності». На початку дискусії В. Й. Омельяничик відзначив, що діалогічна логіка, на відміну від монологічної, має давні традиції, а оцінка логіки як діалектично-практичної була самоочевидною аж до раціоналізму Декарта. В обговоренні тези про «практичну сутність» логіки були залучені всі учасники Круглого столу.

У підбитті підсумків наради визначилася загальна позиція щодо проблеми практичних міркувань. Відзначено, що вона має комплексний філософсько-логіко-методологічний характер і пов'язана з потребою універсальної філософсько-методологічної оцінки «практичного» розгляду його в широкому контексті комунікативних, соціальних, міжкультурних, психологічних відносин, у тісному зв'язку з іншими важливими філософськими проблемами — проблемою обґрунтування, пояснення, розуміння і раціональності.

В оцінці методологічної значущості аналізу практичних міркувань має враховуватися специфіка предмета гуманітарних досліджень, яка насамперед полягає в тому, що на відміну від реальності, досліджуваної природничими науками, соціальна реальність як предмет суспільних наук є результатом суспільної діяльності людей. Становлення соціальної реальності опосередковане практичними міркуваннями, що обґрунтовують рішення по її перетворенню.

Специфіка логічних досліджень практичних міркувань полягає в потребі звернення до таких логіко-семантичних методів, які дозволяють адекватно моделювати структуру синтезу смислових компонентів, значущих у процесі практичного обґрунтування.

Особливими засобами аналізу практичних міркувань, які наявні в логіці, є логіка норм, оцінок, дій, часова, запитань і відповідей, епістемічна, імперативів. Формальні дослідження практичних міркувань мають значною мірою орієнтуватися на можливі прикладання у сфері комп'ютерної техніки, програмування, роботизації.

У зв'язку з побажаннями, висловленими більшістю учасників наради, було прийнято рішення про доцільність проведення наступної наради на цю ж тему через два роки.

А. Т. ІШМУРАТОВ

Наші автори

- АФАНАСЬЄВ**
Олександр Іванович — старший викладач Одеського політехнічного інституту
- БІЛОГУБ**
Вілена Дмитрівна — кандидат філософських наук, доцент Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка.
- ДОМБ**
Григорій Ісакович — асистент Ворошиловградського педінституту
- НИКОНОВА**
Людмила Валентинівна — співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КОСТЮК**
Нінель Трохимівна — доктор філософських наук, професор, завідувача кафедрою філософії природничих факультетів Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка
- КОТЛЯР**
Микола Федорович — доктор історичних наук, завідувачий сектором історії Київської Русі Інституту історії АН УРСР
- КРИМСЬКИЙ**
Сергій Борисович — доктор філософських наук, завідувачий відділом методики соціологічних досліджень і статистичного аналізу соціальної інформації Інституту філософії АН УРСР
- ОССОВСЬКИЙ**
Володимир Леонідович — кандидат філософських наук, завідувачий відділом соціологічних досліджень соціально-професійних орієнтацій Інституту філософії АН УРСР
- СТАВИСЬКИЙ**
Вадим Ізяславович — старший науковий співробітник Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей Держбуду УРСР»
- ТАНЧЕР**
Віктор Володимирович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ТЕНЯНКО**
Юрій Пантелеймонович — кандидат філософських наук, доцент Полтавського педінституту
- ЦИКІН**
Веніамін Олександрович — кандидат філософських наук, доцент Сумського вищого артилерійського командного двічі Червонопрапорного училища ім. М. В. Фрунзе.
- ШАДУРСЬКИЙ**
Василь Григорович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- ШПАК**
Володимир Тимофійович — кандидат філософських наук, доцент, завідувачий кафедрою марксизму-ленінізму Черкаського філіалу Київського політехнічного інституту

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЛОВИЧ, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. І. ДАНИЛЕНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. П. ІВАНОВ, В. І. КУЦЕНКО, Б. О. ЛОБОВИК, В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, В. М. НІЧИК, О. С. ОНИЩЕНКО, В. С. ПАЗЕНОК, М. О. ПАРНЮК, Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар), М. В. ПОПОВИЧ, Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора), В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО.

Адреса редакції: 252001, Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.
Телефони: 28-39-78, 28-48-55.

Науковий редактор С. О. Васильєв

Художній редактор С. О. Стегняк

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Л. О. Пляшкова

Здано до набору 04.11.85. Підп. до друку 29.12.85, БФ 19057. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Ум. фарбо-відб. 12,4. Обл.-внд. арк. 14,15. Тираж 1300 пр. Зам. 0-134.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030, Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 1, ЯНВАРЬ—ФЕВРАЛЬ, 1986. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

Правила для авторів

1. Рукописи для редакції журналу «Філософська думка» надсилаються у 4-х примірниках (перший — обов'язково), надрукованих через 2 інтервали, не більше 60 знаків у рядку, на стандартному письмовому папері, що не пропускає чорнила, з полями ліворуч. Кількість рядків на сторінці не повинна перевищувати 30.

До статті додається резюме російською і англійською мовами, надруковане на машинці (обсяг — 0,5 — 0,75 сторінки).

У тексті не можна робити рукописні вклейки і вставки. Статті, надруковані на портативній машинці, не приймаються.

2. Обсяг статті не повинен перевищувати 18, наукового повідомлення 10—12, рецензії 5—6 сторінок.

3. У кінці статті слід зазначити прізвище, ім'я, по батькові автора (чи авторів), місце роботи, науковий ступінь, звання, посаду, повну поштову домашню і службову адресу, номер телефона (службовий або домашній).

4. Рукопис має бути обговорений і рекомендований кафедрою. Стаття вважається прийнятою до друку після схвалення її редколегією журналу. Доопрацьовані тексти редколегія розглядає повторно.

Автор рукопису зобов'язаний подати до редакції довідку про те, що надісланий ним матеріал не є плановою роботою (або її частиною) і підготовлений в позаробочий час.

5. Прізвища, ініціали, іншомовні назви чи окремі слова, формули слід вписувати чітко. Індокси і степені відзначати олівцем.

6. Посилання на літературу даються в кінці кожної сторінки за порядковим номером за схемою: 1. На книжки: прізвища і ініціали автора, повна назва праці, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінки; 2. На статті із збірників чи колективних монографій: прізвище і ініціали автора, назва статті, назва збірника чи монографії і їх повні вихідні дані за п. 1; 3. На статті із журналів: прізвище і ініціали автора, назва статті, сторінки; 3. На твори основоположників марксизму-ленізму; прізвище і ініціали автора, назва твору, далі повна характеристика тому нового зібрання творів, де вміщено згаданий твір, сторінка.

Посилання на іншомовну літературу мають бути надруковані на машинці і завізовані автором.

7. Цифрові дані і цитати, назви постанов теж мають бути перевірені і завізовані автором на полях. Обов'язково назвати видання, в якому надруковано ту чи ту постанову.

8. Іноземний текст, формули та умовні позначення слід друкувати на машинці або ж каліграфічно вписувати від руки.

9. Стаття має бути ретельно опрацьована стилістично і уважно вичитана. У коректурі ніяких змін і доповнень не допускається.

10. Статті надсилати на адресу: 252001 Київ, 1, Героїв Революції, 4, редакція журналу «Філософська думка».

Матеріал, відхилений редколегією, на прохання автора може бути повернутий протягом року.